

FEITL ISTVÁN

MÁSIK
HUSZADIK
SZÁZAD

napvilág
kiadó

FEITL ISTVÁN
MÁSİK HUSZADIK SZÁZAD

FEITL ISTVÁN

**MÁSIK
HUSZADIK
SZÁZAD**

Budapest, 2024

A megjelenést támogatta

a Politikatörténeti Alapítvány és a

Nemzeti Kulturális Alapprogram

© Feitl István, 2024

Kiadja a Napvilág Kiadó

www.napvilagkiado.hu

Első kiadás 2024

ISBN 978-963-338-5562

Képek lelőhelye:

Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár

Fortepan.hu

Lúdas Matyi 1954. július 9.

Politikatörténeti Intézet Levéltára

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképeszeti vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

Printed in Hungary

Bálint Ágostonnak

TARTALOM

Viták a huszadik századról. (Bevezetés)	II
---	----

Történetek

A Rákosi testvérek	21
Kik voltak Mátyás testvérei?	21
Élethossz	21
Mátyás, a központ	22
Rákosiból Bíró	23
A nagy testvér nélkül	25
Fedák Sári pere	27
A Dögei-ügy	35
Egy miniszter eltávolítása	35
Földmunkáskarrier	35
A „kettős hatalom”	36
A pálya vége	37
Hogyan lett Czinege Lajosból honvédelmi miniszter?	41
Révész váratlan lemondása	42
Kétségek Ilku Pál iránt	43
Két jelölt marad talpon	44
Győz a feltétlen lojalitás elve	45
Kádárállomány	46
Ki lehetett képviselő a Kádár-korszakban?	46
Az 1958-as modell	46
A jelölés formalitása	48
A döntés két szintje	48
A képviselőház összetétele	49
Aki előtt meghajoltak a diktátorok: Kodály	51
A politika felett álló nemzeti hivatás megtestesítője	51

1940-es évek

Átmenet a demokráciába: a választójog (1945)	57
Emlékezetünk 1945-ről	63
Vita a parlamentarizmusról, 1944–1949	70
Ideiglenesség	74
A Nemzetgyűlés és az Országgyűlés	80
Kormány és parlament	84
Egyéb kérdések	86
A magyar nemesi rangok eltörlése	90
Új nyelven beszélt a politika?	90
A második magyar köztársaság emlékezete	93
Demokratikus és legitim döntés volt	
ez az aktus?	93
Szuverén döntés volt-e a köztársaság	
kikiáltása?	94
Az államforma kérdése programszinten is megjelent	95
1913 óta bűncselekménynek számított	96
A rangokon túl, a demokrácia és egyenlőség felé	97
Napjainkban „a király meztelen”	99
A szociáldemokrácia felszámolása Magyarországon	101
Pártállam – állampárt	101
A kommunisták	103
A baloldali szociáldemokraták	106
A totális diktatúra	111

1950-es évek

A reform miniszterelnöke: Nagy Imre	115
Az archimédeszi pont: az agrárvilág	115
Békésebb élet	117
Személycserék	119
Népfront, tanácsok	120
Dilemmák	122
1956: mítoszképzés, demisztifikálás	124
A megelevenedő mítosz Vajna filmjében	124
1956 merőben más szemszögből	128
És egy szatirikus értelmezés	130
Kié 1956?	131

Parázs, hamu alatt	138
Közbiztonsági őrizet	138
A hatalom felkészült	140
Megfélemlítve	141
Ki döntött a Nagy Imre-perben?	143
Elvtársból áruló	144
Magyar döntés a perről	145
Moszkva–Budapest összjáték	147

Másik huszadik század

Szóra bírni a történelmet	151
Történelmi szélárnyékban. Megjegyzések Csengey Dénes és Szőnyi György Endre „nemzedéktörténetéhez”	159
Képes szintézis a rövid XX. századról	169
Fehérterror	182
Egy történet	183
Előzmények	184
A terror sajátossága	185
Antiszemizmus	187
A tisztek karaktere	188
Horthy	189
Egy ember, aki kétszer tűnt el – Cservenka Miklós	192
Múltpolitikai előzetes	192
Élete	193
Eltűnése	195
Emlékezete	196
„Bűnös város?” – A 150 éves Budapest	198
A „boldog békeidők” a Monarchiában	198
A világháború és a forradalom	202
„A bűnös város”	204
Két világháború között	205
1945 után	208
Kádár-rendszer	209
A rendszerváltás után	210
A tervgazdaságtól a tervező társadalomig	212
Az első	212
Siker vagy kudarc?	214
Reform és tervezés	215
Kornai évtizede	216

A tőkés próbálkozások	217
Mit kezdjünk Kínával?	219
Magyarország	221
Örök életűnek hitték – a KGST	223
Sztálin és Hruscsov	223
Reformkísérletek	225
Válságok, vergődés	227
Változó március 15-ék. Az ünnepnapok historizálás története	
a XX. században	230
1920–1939	231
Petőfi Társaság	233
Az ellenzék	234
A Márciusi Front	235
A háborús évek	236
1945–1948	237
Az ötvenes évek	238
1956 és ami utána következett	239
A polgári forradalom reneszánsza	241
Magyarország – sportnagyhatalom!?	244
Az olimpia	245
Ünnep és gyász	247
Lassú építkezés	248
1945 után	249
Ismét háborús szempontok	251
Miért?	252
Szociáldemokratából kommunista, kommunistából	
szociáldemokrata	254
Szövetségben a kommunistákkal	255
„Halálos ölelés”	256
Józanodás	257
Kádárral szövetségben	259
Reformkommunista születik	261
A reform embere	262
Tovább lépés vagy megtorpanás?	263
Tartalékban	264
Nyers, a divatos	265
Kulturális útvesztők – irányjelzők. Útban a XXI. század felé.	
(Epilógus)	267

VITÁK A HUSZADIK SZÁZADRÓL

(Bevezetés)

A XX. század történelmének újraértelmezése nem a rendszerváltással kezdődött. A hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején színre léptek az európai békekorszak fiataljai, és a művészet területén a koravén ifjú nemzedék önállóan és másként tekintett önmaga rövid múltjára, mint apáik, anyáik, nagyszüleik, és megalkotta saját nemzedéke történetét, amely merőben más volt, de ez közel sem volt derűs, boldog, hanem keserű és jövőtlen. Az 1968 körül élt kamaszok kiábrándultságát, mélységes pesszimizmusát tükrözte, amelyben a szocializmus egyszínűsége, unalma, érdektelensége, cselekvésképtelensége tűnt elő, társítva a jövő kilátástalanságával és elkeseredettséggel. Ezt a generációs életérzést nem tudta feltörni az aczéli kultúrpolitika kisszerűsége, a hétköznapióság sivársága, a szólamok fáradt üressége. Ahogy az underground Európa Kiadó együttes dalszövege fogalmazott: *„Athéni szél és spártai eső, / Üliünk a tűznél, én meg az idő, / Az éneklés évei lassan elmúlnak, / A nagyranőtt lelkék a pincékbe bújnak. ... A bírnök jön, és integet, / Hírek már rég nincsenek, / Rég nem háború, rég nem béke, / Felizzik a vágy villamosszéke...”*

A kérdés az volt, hogy talál-e a nemzedéki öntörténelem kapaszkodókat az elődök sorsában, kilép-e a köldöknézésből, elindul-e a XX. század évtizedei vagy akár a még korábbi századok felé? Szembe tud-e nézni elődjei hallgatásával, magyarázataival, képes-e a tiszta, egyenes beszédre, még ha ez konfrontációkkal is jár? Beszédbe tudnak-e elegyedni egymással a háborús „történelmi” nemzedékek és a békés „történelmietlen” nemzedékek? Felismerik-e önmagukat a fiatalabbak a merőben más tapasztalattal élő elődeik sorsában?

Az 1980-as évek eleji két írás (*Szóra bírni a történelmet* és a *Történelmi szélárnyékban*) ezekre a kérdésekre keresi a megoldást.

A rendszerváltás fontos eseménye aztán az ő életükben is különféle válaszokat adott. Kinek-kinek szembe kellett nézni családjá múltjával, lett légyen az arisztokrata, polgári, munkás, paraszt, avagy legyen az ilyen-olyan híve, kiszolgálója, megszenvedője, áldozata a változó rendszereknek. Elmondható, hogy nemzedékünk, azután a még fiatalabbak képesek voltak megtenni a fordulatot, és a maguk módján újragondolni a XX. századot. A közös szintézis azonban csak nagyon csekély mértékben született meg, a válaszok szóródnak, kinek-kinek gyökerei, világlátása szerint, vitákat, olykor végeláthatatlan vitákat generálva. A kettős- vagy többeslátás az őszinteségi fordulat, vagyis a rendszerváltás után sem szűnt meg, legfeljebb a kimondott szó lett nyilvános. Ezt a plurális látást regisztrálta egyfajta nemzedéki múltérzékelésként 2006-ban Papp András és Térey János fontos drámája, a *Kazamaták* (1956: *mítoszképzés, demisztifikálás*). A mű már nagyobb távolságból, kissé ironikusan szól az emlékezet töredezettségéről. Az ötvenedik évfordulón 1956-ról készült alkotás azt a meghasonlott megosztottságot érzékelteti, ami azóta is jellemzi a gondolkodást a történelemről, különösen a XX. századról még a tudományban is.

Visszatérve a rendszerváltáshoz, az első években a nagy fordulatot az 1956-os forradalom és ennek nyomán a Kádár-kor átértékelése jelentette. Ez viharos gyorsasággal történt, amit az 1990-es években a dokumentumok falánk megismerése és közzététele kísért. 1989–1991 körül az új dokumentumok feltárása, az 1956-os forradalmi események, az azt megelőző és követő évek megismerése volt a feladat. Ekkor készült a Magyar Szocialista Munkaspárt ideiglenes vezető testületei jegyzőkönyveinek kiadása öt kötetben. Az első négy kötet munkálataiban magam is részt vettem, az ötödiket és az 1957 második fele, azaz a pártértekezlet utáni kötetek kiadását volt alkalmam irányítani. Az iratok államosítása után ezt a munkát vette át a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. A szisztematikus feltáró munka közben kisebb eredményekről cikkekben számoltunk be, így született a Dögei Imréről és Czinege Lajosról készült írás, vagy a *Kádárállomány*.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc körül kibontakozó és a kánon megragadásáért folytatott vita mind a mai napig tart. A konzervatív és még jobboldalibb politikai tényezőknek nem igazán tetszett, hogy Nagy Imre vezetésével kommunista, majd 1945 utáni baloldali koalíciós kormány irányította az országot, hogy Mindszenty József

bíboros igencsak alárendelt szerepet játszott az eseményekben, hogy a munkások, értelmiségiek és más szerveződések az utolsó napokban a konszolidáció felé segítették a hatalmat. A domináns a jobboldali konzervatív felfogás, amely a szabadságharcra helyezi a hangsúlyt, a szuverenitásért folytatott küzdelem áll a középpontjában, az események főhősei a fegyveres felkelők, akik szembeszálltak a megszálló szovjet hadsereggel. A kommunistákat azonosította az Államvédelmi Hatóság gyilkosságaival, a sortűzek véres leszámolásával, egyben a terrorisztikus diktatúrát kiterjesztette egészen 1945-ig és az 1960-as évek eleji idők utáni korszakra is. A liberális szociáldemokrata felfogás '56 legfontosabb vívmányaként a polgári demokratikus követelések megvalósítását tartja, ebben a kommunistáknak is szerepet tulajdonít, egyben árnyaltabb képet fest az 1945 utáni évtizedekről. A radikális baloldali felfogás 1956-ban mindenekelőtt a munkástanácsok létezését hangsúlyozza, és egy csak Magyarországra jellemző, tehát szuverén önigazgató demokratikus szocialista társadalom lehetőségét látja az események alakulásában. Valamennyi irányzat hordoz érvényességet, az egyoldalú túlzás azonban mélységesen félrevezető. Az 1990 utáni politikusi megnyilatkozások az aktualizálás mellett előszeretettel igyekeznek saját nézőpontjuk szerint értelmezni az akkor történeteket.

Az 1956-os forradalomról szóló vita – mint említettem – kiterjedt a Rákosi- és Kádár-rendszer egészére, az államszocializmus vagy másként a szovjetrendszer természetére. Ezt nagymértékben elősegítette a források nyilvánosságra kerülése, a szovjet és titkosszolgálati iratok részleges megismerhetősége és közzététele, elemzése.

Ami az 1948–1956 közötti éveket illeti, sokakat az egyben látás félvaksága jellemez. Összefügg ez a rendszerváltás pillanatainak Nagy Imre-kultuszával is. Már 1990-ben megkezdődött a deheroizálás. Alig egy évvel az újrateremtés után, amikor az Országgyűlés nemzeti ünnepé nyilvánította október 23-át, kihagyták a törvényből Nagy Imre nevét. Szerepének kicsinyítése odáig ment, hogy eltávolították a szobrárt a Vértanúk teréről. A vitának egyik mellékszála az 1953–1954 között, Nagy Imre első miniszterelnöksége teljesítményének, az „új szakasz” időszakának mérlegre tétele. Egyesek igyekeznek ezt belemosni a Rákosi-korszak úgymond 1945 óta tartó éveibe, kisebbiteni, pusztá korrekciónak minősíteni működését. A magam részéről

ezt az alig másfél évet a kelet-közép-európai országok első és ebből a szempontból jelentős reformkísérletének látom, mi több, Rákosi visszatérésének és Gerő Ernő néhány hónapjának idejét egy másfajta szocializmusmodell irányába történő elmozdulásnak tekintem. Nem feledkezhetünk meg a politikai realitásokról, vagyis a szovjet befolyás erejéről, ami minden hatalomra került politikust rákényszerített a gúzsba kötve táncolásra. (Lásd: *A reform miniszterelnöke: Nagy Imre.*)

Bár 1957 után megtagadta Nagy Imrét, mégis úgy ítélem meg, hogy Nyers Rezső a Nagy-féle reform folytatója, kivitelezője volt, akinek a kelet-közép-európai térség szempontjából is kiemelkedő történelmi jelentősége bemutatásra érdemes. (Lásd: *Szociáldemokratából kommunista, kommunistából szociáldemokrata.*)

Az államszocializmusról, más szóval a szovjet típusú rendszerek magyar változatáról ma az uralkodó és hivatalosan hirdetett nézet a totális diktatúra elmélete. Képviselői egy ideig úgy vélték, hogy ezzel megsemmisítették a modernizációs elméletet. A diktatúraelmélet szerint már 1945 után szovjet típusú rendszer alakult ki Magyarországon, amely kezdetben terroruralom volt, és amely a késő Kádárkorban alakult át autoriter uralommá, vagyis a kemény diktatúrából lassan a puha diktatúra felé haladt. Ezt az alapképletet hangolja át egy új, a modernizációval rokon teória, amely a totalitarizmus mindenhatóságát megkérdőjelezve, a civil és politikai szféra egy sor elemét felmutatva vázolja fel az állampárti szocializmus történetét. Fogalomhasználata is más, idehaza – elsősorban Kalmár Melinda jóvoltából – a korporatizmusmal írja le a rendszer fő jellegzetességét. Ide kapcsolódik a keleti helyett a nyugati transzferek behatolásának sokrétű folyamata, egyben a társadalom rezonálása erre, amely, különösen a *béke- vagy szabaddió-nemzedékben*, merőben új folyamatokat indított el, és amelynek következtében már nem egyszerűen a hatalom atomizálta a társadalmat, hanem nyugati minták jelentek meg, és domináltak a társadalom önmozgásában.

E fontos diskurzusról a kötet cikkeiben epizódok villannak fel, erőteljesebb vonulat olvasható viszont a XX. század első fele átértelmezésének kérdéseiről, hiszen a viták a kétezres évek felé egyre inkább kiterjedtek az egész századra, mégpedig a közvélemény, illetve az iskolai oktatás befolyásolási szándékává, és a történelmi kánon – már említett – kisajátításának igyekezetével. A hatalom adminisztratív esz-

közöket is alkalmazott a Politikatörténeti Intézet ellehetetlenítésével, az 1956-os Intézet megszüntetésével, a CEU elüldözésével, saját intézményei felépítésével és az utóbbiak számára pénzügyi eszközök bőséges rendelkezésre bocsátásával. Reprezentatív megnyilvánulásának tekinthetjük az 1919-es vörösteror áldozati oszlopának visszahe-lyezését a Vértanúk terére. Ahogy reprezentatív tett volt a Nemzeti Múzeum *Magyar világ 1938–1940. Fedezz fel egy világot... Időutazás a második világháború előtti utolsó előtti békeévek Magyarországra* címmel megrendezett kiállítása. De ugyanez a reprezentáció mutatkozott meg a munkásmozgalom antifasiszta áldozatai nevének eltüntetésével az utcanevek közül, a két világháború közötti rezsim képviselőinek szoborállítási mizériájával és Horthy Miklós felmagasztalási szándékával, továbbá a hazai szabadkőművesség, az 1918-as őszirózsás forradalom és Károlyi Mihály kiátkozásával. És a sor folytatható.

Az egész XX. századra kiterjedt az átértékelés buzgalma, mai szóhasználattal a lelkes hívek „túltolták a biciklit”. Amit korábban eltul- zottan felértékeltek, azt most túlzottan lebecsültek, sőt becsméreltek. A korábbi korszak gyűlöletesnek láttatta a horthyzmust, most ördög- től való lett nemcsak a kommunista orientáció, de az egész munkás- mozgalom, a polgári liberálisok, a szabadkőművesek. Károlyi Mihály megkapta a maga minősíthetetlen beosztását, és felértékelődött Tisza István. A vörösteror mellett elfelejtették a fehérterrort. Igyekeztek le- minősíteni, úgymond a helyére tenni a magyar progressziót, a Nyuga- tot, és felfedezni Vass Albertet, Herceg Ferencet, sőt Tormay Cécile-t és Nyíró Józsefet. Átértékelődött a háborús részvételünk, végsőkéig kitartó szövetségünk a tengelyhatalmak mellett. Megmutatkozott ez az új történészgeneráció állásokkal feldúsított orientálásában. Admi- nisztratív eszközökkel léptek fel a gendertörténet bővülő kutatási te- rületével, szervezésével szemben is. Egyedül az antiszemitizmus és a zsidóüldözés kutatása és bemutatása kapott kíméletet.

Mindezek ellenére a másként gondolkodó történészek kisebb tá- bora megmaradt és életjeleket mutat. A politikatörténettel foglalko- zók ugyan szétszóródtak, nincsenek friss kutatások a munkásság és a parasztság társadalomtörténetét illetően sem. Öröndetes azonban, hogy a figyelem a nemzetközi, sőt világpolitikai látókör felé tevődött át. A transznacionális, globalizációtörténeti kutatás felívelőben van az utóbbi években. Az 1945 utáni korszakról az igazán új kérdések

is ilyen megközelítésben merülnek fel. A bezárkózás helyett a relatív nyitottság, kelet–nyugati szembenállás helyett az együttműködés hálozatainak feltárása és értelmezése kerül a figyelem középpontjába. Igen örömdetes lenne, ha a fiatal egyetemi hallgatók és történészek ebbe az irányba orientálódnának.

A kötetben megtalálható három recenzió nem a szokásos kritikai ismertető, hanem vélemény, illetve megint csak dialógus egyes történeti kérdésekről. (Lásd: *Vita a parlamentarizmusról 1944–1949*; *Képes színtézés a rövid XX. századról*; *Fehérterror*.) Ezek közül a Pritz Pál könyvéről írottak fejezik ki rokon felfogásunkat a XX. századról, sőt a történettudomány hivatásáról. Pritz Pál könyve nem kerüli meg a ma is folyó vitákat, hanem rámutat ezek forrására, tévhiteket oszlat, illetve maga is vitába száll bizonyos állításokkal. A könyv tükrözi a szerző ars poeticáját, ami meglehetősen közel áll a magaméhoz. Mindenekelőtt kifejti a politikatörténetben azt a ritka fontos követelményt, hogy fontos nemcsak a fent lévők, a politikacsinálók cselekedeteinek, hanem a lent lévők, a politikum elszenvedőinek története is. A cikkek közül a „*Bűnös város?*” – *A 150 éves Budapest* és a *Fehérterror* címűben összegzem e véleményemet.

A *Változó március 15-ék* című írás rámutat arra, ami a XX. századot jellemzi, hogy a politika önös érdekei, az ideológiai historizálás milyen végtelenül káros hatással volt múltlátásunkra, de nagyon hasonló lehetne írni április 4-éről és az október 23-i évfordulók eseményéről is.

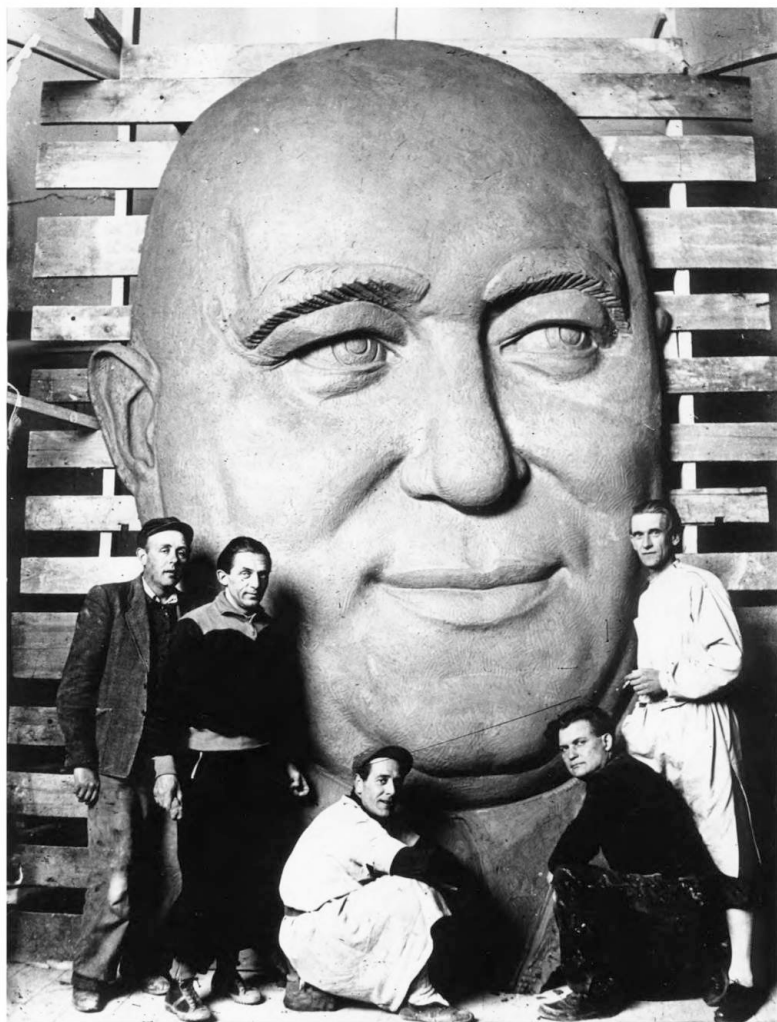
Az egyetlen nem történelmi esszé a *Kulturális útvesztők – irányjelzők* címet viseli, ami azonban reflexió a korábbi és a mostani századelő közös problémáira, és véleményem szerint néhány olyan megszívlelendő gondolatot vet fel, amelyek még ma is aktuálisak. A magyar kultúrát az ezredforduló körül veszélyeztető tényezők között a talmi elhatalmasodása, a világ és az európai kultúra értékeinek lebecsülése mellé ma bizonyonnyal odatenném a Horthy-világot, valamint az új autokrácia éthoszát élesztgető gondolkodás jelenlétét is.

A kötet írásai a legkülönbébb újságokban, folyóiratokban jelentek meg az 1983 és 2023 közötti negyven évben. A könyv számára kis-sé pontosabbá tettem, ritkábban kiegészítettem ezeket. A keletkezés

egyik fókuszpontja a rendszerváltás ideje, de a legtöbb az utóbbi néhány évben a kitűnő internetes lapban, a *Mércében* látott napvilágot. Ezúton köszönöm meg az egykori és mai szerkesztőknek a segítséget, a mostani kötet szigorú átvizsgálásáért pedig Gellériné Lázár Mártának szeretném kifejezni hálámat.

2024. március

Feitl István

Történetek

A RÁKOSI TESTVÉREK

KIK VOLTAK MÁTYÁS TESTVÉREI?

Tizenketten voltak. Név szerint, időrendben: Béla (1886), Jolán (1888), Matild Gizella (1890), Mátyás (1892), Izabella (1895), Margit (1896), Zoltán (1898), Ludovika Lujza (1900), Mária (1902), Ferenc (1904), Dezső (1906), Hajnalka (1908). Komoly politikai karriert Mátyás futott be, a nagy mintaadó, akit legtöbb testvére így-úgy követett életútján. Hatan, azaz Jolán, Mária, Bella, Dezső, Zoltán és Ferenc hosszabb ideig a Szovjetunióban is éltek. Ki egyszerű emberként, ki magasabb pozícióban kommunistává vált élete során.

A népes családok nem voltak ritkák a XIX–XX. század fordulóján, de egytucatnyi gyermek azért elismerésre méltó teljesítménynek számított, ráadásul a mai szociálpolitikai juttatások nélkül különösen, ha tekintetbe vesszük azt is, hogy a szülők 11 gyermeket fel is neveltek, csak egy, Ludovika Lujza halt meg korán tüdővészben.

ÉLETHOSSZ

Viszonylag későn született az első gyermek, az édesanya, leánykori nevén Léderer Cecília 22 éves volt, amikor első gyermekét várta, és mai szemmel is későn, 44 évesen szülte meg legkisebb gyermekét, Hajnalkát. Olyan sokan voltak, hogy esténként meg kellett számolni őket. Egyik nap – meséli Mátyás – Mária, vagy ahogy a családban hívták, a kis Marcsa hiányzott. Tűvé tették érte a házat, az udvart, a környéket, csak nem került elő, végül megtalálták a padláson, egy kis zugba húzódva mélyen aludt.

Hosszú élettel áldotta meg legtöbbjüket a sors, az egészséges természet apjuktól – Rákosi (Rosenfeld) Józseftől – örökölték, aki nyolcvan fölött erdőkényszermunkásként dolgozott az osztrák hegyekben, azután került Mauthausenba, és ott vesztette életét kiütéses tífuszban. A legidősebb fiú, Béla ugyanott, ugyanaznap halt meg. Hajnalka sem természetes halállal halt meg, a fasisztákkal szembeni ellenállási mozgalomban harcolt, letartóztatták, 15 évre ítélték, végül Bergen-Belsenben vesztette életét. Margit, aki a legjobb partit csinálta, gazdag nagyiparoshoz ment nőül, 30 éves korában rákos lett, és végzett magával. Odahaza gyermekkorukban kettesével feküdtek egy ágyban, Mária Ludovika Lujzával aludt együtt, feltételezhetően tőle kapta meg a tüdőbetegséget. 38 éves korában Moszkvában érte a halál.

Az első világháború szerencsésen végződött számukra, bár három fiú is katona volt – Béla, Mátyás, Zoltán –, épen és egészségesen életben maradtak. Dezső 1960-ban halt meg, Mátyás 79 évet élt, ám a többiek nyolcvan fölé jutottak, sőt Zoltán a 90-et, a két legidősebb testvér közül Jolán megélte a 100. életévét, Ferenc pedig a 102.-et.

MÁTYÁS, A KÖZPONT

A kis Matyi gyerekkorában kitűnt eszével, és szülei taníttatták, kereskedelmi akadémiát végzett. Apja széles látókörű kereskedőt akart belőle faragni, nem kívánta, hogy a család élete végéig szatócs maradjon, de Mátyás a leninizmus mellett kötött ki. Apja és legidősebb bátyja ezért nem is követte. A többiek azonban igen.

A lányok közül Gizella kitanulta a női szabóságot, a többiek férjhez mentek. A fiatalabb fiúk már gyerekkorukban Mátyást követték, a Galilei-kör füzeteit olvasták. Nemcsak ő volt népbiztosként a Tanácsköztársaság után az egyik keresett vádlott, de az orvostanhallgató Zoltánt le is tartóztatták, internálták, majd fogolycsere útján Moszkvába került, ahol 20 évet töltött. Ferenc 1919 után, külföldön keveredett a kommunista mozgalomba, 19 évesen futott össze Párizsban a bátyjával, Mátyással, később, a letartóztatás elől ő is Moszkvába menekült. Neki is 20 év adatott ott. Izabella férjét, Csillag Miklóst követte, ők 300 000 aranyfrankkal érkeztek Párizsból Moszkvába, így gondoskodtak a kintiekről. Mária idehaza elvált a férjétől, és a jó remény

testvérei után vitte. Csalatkoznia kellett. Nem volt könnyű életük, de üldözés, börtön mindenestre nem fenyegette őket. Kivétel volt Zoltán, akit a harmincas évek végén elért a letartóztatási hullám, de a legendás Rákosi név megmentette az életét. Idehaza az egyik fegyőrrel összejátszó Gizellát négy hónapi fogházra ítélték, mert megszervezték a börtönbüntetését töltő Mátyás külső kapcsolatait.

A testvérek a nagy nemzetközi port vert Rákosi-perekre összpontosították figyelmüket. A két fiú – Zoltán és Ferenc – igyekezett közbenjárni az érdekében, a család pedig kéthavonta csomagot küldött a Csillag börtönbe.

Mátyás 1940 végén aztán ajándékokkal megrakodva érkezett Moszkvába. A háború alatt azonban ismét szétszóródtak. A férfiak szovjet katonaruhát öltöttek, de frontharcok nem fenyegették őket. A testvérek 1945-ben visszatértek Magyarországra. Mindhárom fiú szovjet feleséggel érkezett haza. Legkésőbb, 1949-ben, Dezső.

RÁKOSIBÓL BÍRÓ

D. Kardos Éva így mesélte el a névváltoztatás történetét: „Miután nagybátyám megérkezett Pestre, összehívta a család valamennyi tagját. Majd egyenként beszélt mindenkivel, arra kérve testvéreit, hogy változtassák meg a nevüket. Ők a Bíró nevet választották. Hogy miért éppen ezt, nem tudom. Ahogy később érdeklődtem tőlük, azt válaszolták: ez a név rövid volt, és ugyanakkor magyarosan hangzott. [...] Mégis, valahogy nem tetszett ez a névváltoztatás, meg is mondtam Fényicskának.¹ Mire ő azt válaszolta:

– Jevocska, gondold csak meg, ha te, vagy valamelyik testvér valami rosszat csinál, akkor az nem jó Mátyásnak. Talán jobb, ha más nevetek lesz, mert Mátyással is történhet akármi – engesztelt Fényicska.”²

¹ Fénya Fjodorovna Kornijilova (1903–1980), Rákosi Mátyás felesége, akivel 1941-ben ismerkedett meg egy üdülőben. A jakut származású ügyésznő a Bírák és Ügyészek Országos Szakszervezetének az elnöknője, elvált és egy fiúgyermek édesanyja volt. Követte új férjét Budapestre, itt kerámikészítést tanult. Később száműzetésében is követte Rákosit.

² D. Kardos Éva: *Üzlennek az évek*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986, 222.

Már vagy még munkált Rákosi Mátyásban 1945-ben a félelem? Nem lehet pontosan tudni. A testvérek, a rokonok nem követtek el főbenjáró bűnöket, mint ő, de azért 1956. október 23. után nem gondolták azt, hogy megvédi őket a Bíró név. Számoltak azzal, hogy gyorsan kiderül a szélesebb közvélemény előtt, hogy kik ők, és lecsapnak rájuk az indulatok.

A diktatúra alatt Mátyás két öccsét, Zoltánt és Ferencet pozícióba juttatta. Az 1949-ben hazatért Dezső, a kalapossegéd, a Belkereskedelmi Minisztérium Beruházási Igazgatóságának vezetője lett.

Zoltán állt közelebb hozzá. Behozta a pártapparátusba. Az MDP Központi Vezetőségének is tagja, sőt a KV Agitációs és Propaganda Osztályának vezetője, aztán 1953 elején a Pártfőiskola igazgatója lett.

Ferencből, aki gépészmérnök volt, igazgatót, majd a Weiss Manfréd Művekben (később Rákosi Mátyás Csepel Vas- és Fémművekben) vezérigazgatót, aztán akademikust csinált, az 1950-es években a Kohó- és Gépipari Minisztérium középgepipari (magyarul hadiipari) miniszterhelyettese, később első miniszterhelyettese, továbbá a Budapesti Műszaki Egyetem Gépészmérnöki Kar tanára, majd a Gépgyártástechnológiai Tanszék tanszékvezető egyetemi tanára lett. 1955 októberében a külkereskedelmi miniszter első helyettesének nevezték ki. Sorozatban kitüntették, többek között megkapta a Kossuth-díjat és két alkalommal a Munka Vörös Zászló Érdemrendet.

Bennük megbízott, még akkor is, ha a Rajk-per idején nem kímélte a távolabbi rokonságot sem. Unokahúga – Jevocska – férjét, Dékán Istvánt letartóztatta, és bár Hajnal húgának fiát, a 7 éves Vlagyimírt magához vette, az apja, Rob Anton, a Magyarországi Délszlávok Szövetségének főtitkára ellen elfogatási parancsot adatott ki.

Hogy a bizalom százszázalékos volt-e, nem tudhatjuk, az tény, hogy Ferencet a hadiipar vezetésében foglalkoztatta, Zoltánt pedig kiküldte Klement Gottwaldhoz, a Csehszlovák Kommunista Párt vezetőjéhez azzal a szigorúan titkos levéllel, amely a pártba úgymond befurakodott „áruló ügynökök” nevét sorolta fel.

A NAGY TESTVÉR NÉLKÜL

1956. július 26-án Mátyás végleg elhagyta Magyarországot. A tököli repülőtér közbeiktatásával október 30-án a Bíró fiúk, Zoltán, Ferenc, Dezső és családjuk követték a volt pártfőtitkárt. Hozzájuk csatlakozott az unokaöcs, Bíró Endre alezredes, Matild gyermeke, aki a Honvédelmi Minisztérium Politikai Főcsoportfőnökség osztályvezetője volt, és az unokahúg, vagyis D. Kardos Éva. A leánytestvérek azonban maradtak. 1957. február 26-án az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága a három fiútestvért abba a csoportba sorolta, akik egy évig nem térhetnek haza a Szovjetunióból. 1958 januárjában megint csak a KB megengedte, hogy májusban hazatérjenek, de közéleti, magas tisztséget nem tölthetnek be.

Bíró Ferencet leparancsolták a katedráról, 1960-ban megfosztották akadémikusi tisztségétől, be kellett érnie az Április 4. Gépgyár termelési, főtechnológusi munkakörével. 1962-ben Mátyást feleségével, Fényicskával folytatott levelezésük miatt frakciózással vádolták, és vizsgálatot indítottak ellene, aminek a vége az MSZMP-ből való kizárás lett. 1964-ben az Ipari Szerelvényszerelési és Gépgyár főtechnológusa, igazgatói tanácsadója volt, 1968-ban nyugdíjazták.

Egy hajszállal kerülte el a kizárását a pártból Bíró Zoltán, aki hazatérése után a Közgazdaságtudományi Intézetben kapott állást. A törvénysértések 1962-es felülvizsgálatának időszakában a levelezés miatt őt is frakciózással vádolták, de „szigorú megrovás, végső figyelmeztetéssel” pártbüntetéssel megúsza.

Az itthoniak nem nyugodtak bele Mátyás száműzetésébe, bár több alkalommal rendőrségi figyelmeztetést kaptak, mert kérvényeikkel úgymond zaklatták a hatóságot. Főként Ferenc és felesége igyekezett kijutni a Szovjetunióba látogatás céljából. Ez hol sikerült, hol nem. 1970. december 10-én a még élő testvérek, Bányai Zoltáné (Matild Gizella), Csillag Miklósné (Izabella), Bíró Zoltán és Bíró Ferenc egy közös levélben kérték Kádár Jánost, hogy engedélyezze Rákosi Mátyás hazatérését. Mindhiába, csak a hamvai érkeztek Budapestre, ahol kizárólag a család vehetett részt a temetésen.

Bíró Ferencnek és feleségének, Eugéniának a rendszerváltás után sikerült Mátyás visszaemlékezéseit hazahozatni és kiadatni.³ Az 1956 után történekről Eugénia neve alatt még egy könyvet is megjelentettek 1994-ben.⁴

Mátyás tehát vonatkozási pont volt a család életében, még ha évtizedekre távol is került szüleitől, testvéreitől. Az ő megítélésében hasadás volt az apa és a legidősebb fiú, valamint a család többi tagja között. A többség előtt példaként állt. Hajnal egyenesen istenítette a bátyját. Az anya és a testvérek nagyobb része között segítségnyújtás és ragaszkodás volt. Mátyás a szoros kötelékkel tisztában volt, és 1950 után ez szerepet játszott a fiútestvérek magas pozíciójában, a pártelit pedig szemet hunyt felette. Családi körben barátságos embernek mutatkozott. Az egyik sógornője, Nagyesda Csernyenko, évtizedek távolából is puritán, finom emberként emlékezett meg róla. Rákosi Mátyásnak ez volt az egyik szereparca: szerető és figyelmes családfőnek mutatkozott. (2021)

³ *Rákosi Mátyás visszaemlékezése 1892–1925*, I–II. kötet. (Szerk: Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2002, és *Rákosi Mátyás visszaemlékezése 1940–1956*, I–II. kötet. (Szerk: Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente.) Napvilág Kiadó, Budapest, 1997.

⁴ Bíró Eugénia: *Száműzetésben*. Littoria Könyvkiadó, Budapest, 1994.

FEDÁK SÁRI PEREI

A XX. század első felében az írott sajtó már nagyhatalomnak számított. Aki az egyre nagyobb számmal megjelenő reggeli és délutáni napilapok, illetve a képeslapok címdalára került, az biztos számíthatott a hírnévre. Ahogy ma, a kor hírességei is minél nagyobb nyilvánosságra törekedtek. Fedák Sári, a századelő nagy operettprimadonnája – aki hosszabb ideig Pestszentlőrinc egy elegáns villájában lakott – különösen értett ahhoz, hogyan lehet a figyelem középpontjába kerülni, akár bírósági perek, avagy reklámok révén.

Ady Endrét is rabul ejtette. Verset írt róla:

Fedák Sári

Ez a leány a nagy mindennek
Remekbe termett, kicsi mása,
A hódító, tüzes, pogány vér
Gyönyörű és szent lázadása.
Ez a leány gyönyörűséges ember,
Szilaj vággyal, vad szerelemmel.
Nem értitek? Jól van: ne tessék!...
Ez a leány tökéletesség!

Ez a leány tökéletesség,
Ez a leány a szebbik élet,
Ez a leány szomorú vígság,
Ez a leány csak idetévedt.
Körülte sír, suhogva, szállva,
Heinének s Offenbachnak árnya...
Mennyit fog még sírni, bűnhődni,
Mert szebb és különb, mint a többi...

József Attilától is ismerünk egy könyvdedikációt. Íme: „Az egyetlen Fedák Sárinak”.

Az első nagy per 1926. szeptember 20-án kezdődött Molnár Ferenc, az akkor már nemzetközi hírnő és idehaza is hallatlanul népszerű író és Fedák Sári, a bálványozott primadonna között. A válási ceremóniától a nagyközönség az évszázad nagy színjátékát remélte. Egyes lapok *monstre perre* készültek 330 tanú felvonultatásával, ahol a két híresség élveboncolásának lehet tanúja a kíváncsi közvélemény, mindenféle zaftos és eddig ismeretlen magánéleti részletekkel. Fedák eleinte benne is lett volna az attrakcióban: „Be fogunk menni a tárgyalóterembe – írja visszaemlékezésében. – Éppen tegnap küldött haza Berkovics Bandi egy szép fekete ruhát. Már régen rendeltem. Most kapóra jön. Van hozzá egy elegáns kalapom. Nem volna szívem megfosztani a budapesti közönséget, fényképészeket, képes lapokat attól a szenzációtól, amikor Molnár Ferenc és szerény személyem ismét együtt jelenünk meg a nyilvánosság előtt. Még hozzá törvényszéken!” Másutt azt írja: „Én teljesen nyugodt voltam. Úgy készültem rá, mint egy új szerepemre. Ilyet még nem játszottam. Tizenegy órára kellett megjelennem a bírák előtt. Már hét órakor felkeltem és kilenc órára teljesen készen vártam az indulást. Nagyon jól illett nekem a fekete pehelykönnyű bársonyruha... A Párizsból hozott Reboux-kalap is nagyon előnyös volt. Egész alakom csak úgy kívánczozott a fényképezőgép elé.” A fellépésből mégsem lett semmi, a barátok, köztük Budapest legendás volt polgármestere, Bárczy István mindent megtett azért, hogy a botrányt elkerüljék. A szó szoros értelmében az utolsó pillanatban megtörtént a peren kívüli megegyezés. A közönség csalódott volt, de Fedák jól jött ki a fellépés elmaradásából, Molnár Ferencnek a fiatal színésznővel, Darvas Lilivel való egybekelése húszezer dollárjába került. Fedák pedig azonnal Párizsba utazott felejtetni. (Egyes híresztelések szerint a házasságot csak azért kötötték, hogy elváljanak. Persze ez nem volt igaz.)

A fekete kollekció mégsem veszett kárba. Néhány évvel később sor került az elmaradt fellépésre. 1927. április 26-án mozdulni sem lehetett a sok érdeklődő nőtől a járásbíróság folyosóin, olyan sokan voltak kíváncsiak a Fedák Sári kontra Bánky Vilma rágalmazási per tárgyalására. Az *Est* szerint Fedák fekete kosztümben, fekete selemharisnyában, fekete lakkcipőben, kis, homlokba húzott fekete kalapban, kosztümjén hatalmas sárga rózsával jelent meg. A tárgyalóteremben az állóhelyek is elfogytak, még a folyosóra sem lehetett

bejutni, a tárgyalást csak nagy nehézségek közepette kezdhették el. Már az adatfelvétel is eseményszámba ment, különösen, amikor a primadonna nem volt hajlandó a születési évszámát közölni a bírósággal. A feljelentést az Amerikában dolgozó kolléga, Bánky Vilma édesapja tette egy újságíró előtt tett kijelentés miatt. Fedák állítólag azt mondta, hogy „az a kis utálatos pesti macska, boldog lehetett volna, ha Pesten megcsókolhatta volna a kezemet. Ha Pestre jön – olyat fogok mondani neki, hogy nem teszi ki az újságba”. A per nem tartott sokáig, Fedák tagadta a kijelentést, Bánky ügyvédje pedig nem tudta bizonyítani, mert az újságíró is hallomásból számolt be az esetről. A felmentés után Fedák teátrálisan felugrott és megperdült maga körül. A népes közönség éljenezve ünnepelte az ártatlan vádlottat. Az előadásról a délutáni lapok ujjongva számoltak be.

Nem sikerült ilyen jól a következő „fellépés”. Nem sokkal ezután a Feld Mátyás nevű színháztulajdonos perelte be Fedákot 7510 pengőre. Feld, aki arról volt hírhedt, hogy a Városligetben az ögyelgő cseléd lányoknak és a kimenős katonáknak tartott fenn vasárnapi színházat (a szakma gúnyos kifejezésével filléres műintézetet), a csőd szélére került, így minden eszközt megragadott, hogy valamilyen úton-módon pénzhez jusson. A Tanácsköztársaság idején ő juttatta Fedákot bécsi szerződéshez és útlevélhez. A művésznőt azonban a határnál az osztrákok mint veszélyes kommunistát letartóztatták. Fedák ugyanis részt vett Budapesten egy látványos toborzófesztiválon, amivel tele voltak mind a pesti, mind a bécsi lapok, sőt az *Érdekes Újság* még fényképet is közölt Fedák Sári „fellépéséről”. (Autó tetejéről, lóhátról lelkes szavalatot intézett a tömeghez.) Egynapi börtön után aztán Feld kikönyörögte, hogy szállodába helyezték el a művésznőt, ahol állítólag leitatta az öröket, így sikerült Bécsbe szökniük. A kitoloncolást betegséget színélve elkerülte, de fellépési engedélyt nem kapott. Az „impresszárió” így pénzhez nem jutott, csak egy ígérethez, hogy Fedák „lejátssza” Feld színházában a költségeket. Amikor 1919 őszén Fedák Sári hazatért, vizsgálatot kért maga ellen a Tanácsköztársaság alatti magatartásáról. A mentőtanú Feld Mátyás volt, aki a rendőrségnek részletesen elmesélte, hogyan igyekezett a művésznő minél előbb külföldre menekülni a kommün elől. Feld türelmes volt, éveket várt a primadonna fellépésére, akinek esze ágában sem volt a vurstliban szerepet vállalni. 1926-ban, vagyis hét év múlva Feld vég-

re komoly ígéretet kapott egy sikeres operett bemutatására. Mindent elő is készített, díszleteket vásárolt, hónapokig hirdette a művésznő fellépését, aztán hoppon maradt. Ezzel betelt a pohár, perre vitte a dolgot.

Fedák Sári olyan komolytalannak tartotta a vádakat, hogy a „község” nagy csalódására el sem ment az első tárgyalásra. Feld azonban tanúkat sorakoztatott fel, a főtárgyaláson óriási nézőközönség előtt botrányos jelenetekre került a sor a bulvárlapok nagy meglepedésére. Fedák nem várta meg a következő tárgyalási napot, peren kívül gyorsan kárpótlást fizetett a pórul járt színigazgatónak. A dolog záróakkordjaként Fedák Sári unokaöccse egy jó kis pofozkodást rendezett Felddel a színházában, amit a *Pesti Napló* az amerikai fogyasztófűzőreklámjával egy oldalon közölt. A ruhadarabot, amelyet a reklám a világ legjobb fűzőjének titulált, és amely pompás alakot varázsol a hölgyeknek, Fedák Sárival reklámozták, aki a következő sorokkal ajánlotta a vásárlóknak: „Szeretném, ha a pesti nők állandón hordanák ezeket a hasonlíthatatlanul nagyszerű fűzőket, és az eredményt látva örömmel mosolyogva gondolnának rám.”

A leghíresebb perre azonban csak ez után, 1935-ben került sor. Történt, hogy egy felfutóban lévő kabarétréfákat készítő hírlapírónak 1924-ben bemutatta „Hárem” című vígjátékát az egyik pesti színház. Az író az akkor alig ismert – nős – Vajda Ernő volt. A női főszerepre hazahívták Bécsből az ott játszó, kissé molett, kék szemű, szőke színésznőcskét, Aknay Vilmát. A Vajda házaspár, Aknay és a darabban játszó Fedák Sári között barátság szövődött. Gyakran együtt is vacsoráztak. A darab 25 előadás után lekerült a színről, vagyis megbukott. Aknay Vilma visszament Bécsbe. Vajda azonban utánament. A két ember között szerelmi kapcsolat fűződött. Aknay felbontotta bécsi szerződését, és Vajdával Hollywoodba utazott. Vajdának itt indult útjára a karrierje. Hamarosan az egyik legjobban fizetett forgatókönyvírója lett az amerikai filmgyáraknak. Vagyona szépen gyarapodott. Aknay Vilma egy idő után Berlinbe utazott, hogy kivándorlási okmányait elintézzze. Itt érte a váratlan hír, hogy Vajda, a feleségével újra együtt van Amerikában. Az állását és „vőlegényét” veszített molett nő összeroppan, szanatóriumban kezelték, öngyilkosságot is megkísérelt. Bécsbe nem térhetett vissza, egzisztenciális helyzete megingott, kézimunkázásra adta a fejét. Tíz év múltán pert indított Vajda Ernő

ellen házasságszédelgés miatt. Hogy miért ennyi idő után? Itt jön be a képbe Fedák Sári.

1933 körül Fedák Sári elhatározta, hogy maga ír, rendez és játszik, sőt finanszíroz egy irredenta filmet *Iza néni* címmel. Szinte mindenét pénzzé tette, összeszervezte a stábot, kibérelte a Hunnia stúdiót, és leforgatta a filmjét, ami azonban megbukott. Sebj, hóna alá kapta a tekercset, és kiutazott Amerikába. Szerződést kötött egy amerikai ügynökséggel, amely minden kinti jövedelme 50%-a hasznának lefoglalásáról szolt. A menedzser Vajda Ernő öccse, János volt. Ekkor már 300 000 pengője feküdt a vállalkozásban, így arra gondolt, hogy saját fellépéseivel is népszerűsíti a filmjét. Az ifjabbik Vajda azonban nyújtotta a tenyerét a fellépési gázsija 50%-áért is. Fedák dühében nem fizetett, mire a menedzser feljelentette adóeltitkolás miatt. Erről onnan tudott, hogy ő intézte Fedák Sári pénzügyeit. A díva örülhetett, hogy sikerült meglépnie a börtön elől. Szemidegbénulást kapott, félvakon, kétségbeesetten tért haza. Egy ügynöknek 2000 dollárért adta el kinti forgalmazásra a filmet, ebből jutott orvosi kezelésre és útiköltségre. Bezárkózott pestszentlőrinci házába, ahonnan hónapokig ki sem mozdult, nem beszélt emberekkel, a barátaival. Közben az *Iza néni* meglepetésre Amerikában sikert aratott a magyarok között, az ügynök 120 000 dollárt keresett. Aztán eladta a filmet a Vajda testvéreknek. Ez volt az utolsó csepp a pohárban. Fedák elhatározta, hogy bosszút áll, és tanúskodik Aknay Vilma mellett. Együtt kiutaztak Amerikába, és megindították a pert, Aknay nem kevesebbet, mint 250 000, majd 300 000, egyes pesti lapok szerint 400 ezer dollárt követelt a hamis házassági ígéret miatt.

Vajda ellenlépésre szánta el magát, és hamis tanúzásért perbe fogta Fedák Sárit és Aknay Vilmát, majd pert indított a két hölgy ellen hamis perre való szövetkezés miatt is. Ráadásul a hölgyeknek meggyúlt a bajuk ügyvédekkel, mert nem tudtak fizetni, így a legfontosabb bizonyíték, Vajda 269 szerelmes levele egy időre kikerült a kezükből, aminek következtében nem tettek eleget az idézéseknek. Elfogatóparancsot is kiadtak ellenük, bujkálniuk kellett, mindezt a hazai és a világsajtó figyelmének közepette. Az ügyet tovább dagasztotta, hogy magyar írók és művészek egy csoportja mai szóval „nyílt levélben” kérte Vajdát, hogy engedje hazatérni Fedák Sárit és Aknay Vilmát. A levelet Molnár Ferenc is aláírta. Molnárt Cannes-ban angol és fran-

cia lapok rohanták le, mit tud az ügyről, persze semmit sem tudott. Azért az érdeklődés neki is jót tett, különösen, hogy az aggódó levelet olyanok is ellátták kézjegyükkel, mint Zilahy Lajos, Heltai Jenő, Márkus Emília és még többtucatnyian. A további kalandokról a nemzetközi és hazai sajtó bő terjedelemben számolt be. Fedák levelekben „tudósított” a vele történetekről, amelyek szenzációként jelentek meg Pesten. Így értesült a nagyközönség, hogy Arizona Phoenix nevű városában, egy datolyafarmon rejtőzködik, de a részletes történetet, „a múlt századi bűnügyi regényt” – felcsigázva az olvasók érdeklődését – csak hazatérése utánra ígérte. Az ellene hangolt egyik amerikai lap, nem kímélve az idősödő primadonnát, így értékelte a pereskédést: „Ez a szerencsétlen, megkegyült öregasszony egyszerűen nem vesz tudomást arról, hogy Amerika egész magyarságának ég az arca a szégyentől, hogy a nagy magyar primadonna ilyen ronda szerelmi zsarolási botrányba keveredett. Mi már sajnáljuk Fedákot, de be kell látni, hogy elhamarkodtuk vele szemben a részvét érzését, mert ezt az elszánt gangster nénit nem szabad sajnálni. Igenis meg kell tanítani Fedákot arra, hogy elég volt azokból a zajos botrányokból, amelyeket ő évtizedek óta rendez két világrészben.”

Nem sokkal ezután szörnyű hírek érkeztek a datolyafarmról. Fedák egy konzervgyárban dolgozik mint munkásnő, és babot pucol. Persze ez is kacsza volt. Végül feladták magukat, ujjlenyomatot vettek tőlük, kifizették a tekintélyes óvadékot, majd bemutatták Vajda 43. számú levelét, amelyben tényleg házasságot ígért Aknay Vilmának.

A tárgyaláson Fedák Sári végre eljátszhatta nagy szerepét. Bános Tibor erről így ír: „Derűs jelenetek váltogatták egymást a bizonyítási eljárás során. Egyik alkalommal például Fedák egy nagy halom papírt mutatott fel, és a bíró kérdésére, hogy ezek mit tartalmaznak, azt felelte, az »eljegyzési alkalommal« elfogyasztott ételek és italok hivatalos számláját. A tolmács meglehetősen rossz magyarsággal olvasta fel a számlákat és pengő helyett következetesen dollárt mondott. Ebből óriási kavarodás támadt, mert egy üveg pezsgő árát 20 000 dollárban jelölte meg, amivel nagy hahotát váltott ki, és a tárgyalás kezdett komolytalanná válni, mire az elnök a számlákat kizárta az eljárásból.”

Mindkettejüket felmentették a hamis tanúzás vádja alól, de 1935 nyarán Fedáknak nem hosszabbították meg a tartózkodási engedélyét, így kénytelen volt hazatérni. Aknay Vilma beérte egy peren kívü-

li megegyezéssel, így a nagy diadal elmaradt. A *Pesti Napló* szemfüles munkatársa már Győrnél felszállt a vonatra, hogy elsőként tudósíthasson a művésznő kalandjairól. A Keleti pályaudvaron nagy tömeg várta, még tűzoltózenekart is szerveztek a fogadására. Ő kiszállt Kelenföldnél. A következő évadban aztán szerepek sorát játszhatta el. A szenzáció 57. életévében is visszavitte a csúcsra.

Életrajzírója joggal állapította meg, hogy talán senkiről sem beszéltek és írtak annyit, mint éppen róla. Zsolt Béla, a neves polgári közíró joggal állapította meg, hogy „ő volt az, aki a színészi magánéletkultusz irodalmát Magyarországon életre keltette, és első virágzása útján elindította”. Újságírók hada leste szeszélyeit, és ő gondoskodott arról, hogy ne lanyhuljon iránta az érdeklődés. Neve fogalommá vált, az ulti kártyajáték licitjében is helyet kapott. (Egyesek a legmagasabb licit elnevezését tulajdonították neki, de nekem gyerekkoromból ezt így hagyományozták át: kontra, rekontra, szubkontra, mordkontra, fedáksári, csillagoség.)

A XX. század első nagy *celebje* volt.

Utolsó pere nem öregbítette jó hírnevét. Az előzmények még a 2. világháború végére nyúltak vissza. 1944 októberében elhagyta Budapestet. Először Sopronba, majd decemberben a Donausender nevű, magyarul szóló náci rádió munkatársaként Bécsbe menekült, aztán tovább, egészen Bajorországig. Minden valószínűség szerint félt az ostromtól, a bombázásoktól, az „oroszoktól”, így megfogadta ismerősei, barátai jó tanácsát. Itthon sem szerette már mindenki, névtelen leveleket kapott, amiben „öreg Singer varrógépnek”, „vén traktornak” gúnyolták. Németországban színielőadások szervezésébe fogott, de magyar kérésre az amerikaiak kiadták, vezető nyilasok között repülőgéppel érkezett vissza Budapestre 1945 decemberében. Maga Péter Gábor hallgatta ki az Andrássy út 60.-ban.

A Tanácsköztársaság után levörösözött színésznő most a Népbíróság előtt találta magát. Népellenes büntettek miatt fogták perbe. A sajtó ellene fordult, Hitler-rajongónak nevezték, állítólag Hitlerről könyvet is írt, ami azonban nem jelent meg. A per ugyanúgy nagy érdeklődést keltett, mint a korábbiak, a tárgyalóterem ismét zsúfolásig megtelt. A vád Szálasi és a németek dicsőítése volt. Az ítélet első fokon: két év börtön, vagyonelkobzás, három év fellépési tilalom lett. 1946 áprilisában a Népbíróságok Országos Tanácsa másodfokon jó-

val enyhébb büntetésre, csak nyolc hónap börtönre ítélte, vagyonát is megtarthatta, egyedül a bécsi rádióban elhangzott műsorokat rótták fel neki. Szeptemberben már szabadult is, 1955-ben bekövetkezett haláláig visszavonultan élt Nyáregyházán. Színpadra már sosem állt.

Színésztársai azonban nem feledték el, mint ahogy a közönség körében is inkább csak halványult emléke. Nagyszabású, parádés temetésén a Farkasréti temetőben ezrek kísérték utolsó útjára. Ott volt Honthy Hanna, Latabár Kálmán, Mezei Mária, Ajtay Andor, Medgyaszay Vilma, Rózsahegyi Kálmán, Gobbi Hilda, Turay Ida, Cziráky Luci, és felhozták vidékről a nyilas színész Kiss Ferencet is. A temetés felért egy Rákosi-rendszer-ellenes tüntetéssel.

1994-ben a Legfőbb Ügyészség vizsgálatot indított, majd felülvizsgálati indítványt tett a Legfelsőbb Bírósághoz, amely bűncselekmény hiányában felmentette. 2018. október 26-án Beregszászon felavatták Fedák Sári teljes alakos szobrát. **(2011)**

A DÖGEI-ÜGY

EGY MINISZTER ELTÁVOLÍTÁSA

Az MSZMP Központi Bizottsága soraiban a két Nagy Imré-s tag, Kőből József és Gyenes Antal 1957. júniusi kizárása után csendesebbé vált az élet. Teltek az évek, a tagok az akkori, természetessé váló selekció-kontraszelekció hullámain érkeztek és távoztak. Személyekről nem vitatkozott a „kábé”. Az 1960. február 12-i ülésen azonban vége szakadt a nyugodt, kényelmes diskurzusok időszakának. Két hónappal korábban szinte teljes összhangban választotta meg az MSZMP VII. kongresszusa a 71 rendes és 23 póttaggal rendelkező testületet. Kádár János nem is mulasztotta el, hogy ezt az állampárt eszmei-politikai egysége nagyszerű kifejeződéseként értékelje. Mit ad isten, az új KB harmadik ülésén mégis egységbontó taggal szemben kellett eljárni. A téesszmozgalommal kapcsolatos első napirendi pont után, mintegy ehhez illeszkedve került terítékre Dögei Imre, volt földművelésügyi miniszter fegyelmi ügye.

FÖLDMUNKÁSKARRIER

Valószínűleg sokaknak ma sem ismeretlen ez a név. Talán leginkább az 1956. november 4-i bábkormány egyik illusztris figurájaként őrizhette meg az emlékezet. A kortárs és az utókor a kádári vezető apparátust jellemezte ezzel a gunyoros mondással: Kádár Apró Dögei. Ő volt 1956. november 12-től 1960. január 15-i leváltásáig az a nem túl nagy szellemi képességekkel megáldott földművelésügyi miniszter, aki kezdetben úgy tűnt fel, megértette az idők szavát, hiszen a Minisztertanács egyik 1957 eleji ülésén, Kádár nem kis megrökönyödé-

sére, 270 ezer hold erdőt kívánt visszaadni a magángazdálkodóknak. Változnak az idők, változnak az emberek. A negyvenes évek második felében hihetetlen karriert befutó hajdani földmunkás ugyanis 1949-ben még Rákosi Mátyás rendíthetetlen híveként kutatta és találta meg a jobboldali elhajlókat az agrárirányításban, az ellenséget, és ez újabb magasságokba repítette. 1953 után viszont Nagy Imre felé kereste a kapcsolatokat, de „szerencséjére” ’56 végén nem lehetett azzal vádolni, hogy az árulónak bélyegzett kormányfő szolgálatába szegődött volna. 1957 végétől egyre nagyobb nosztalgiával tekintett a pár évvel korábbi szövetkezetesítési hullám „eredményeire”. Az év során azonban szaporodtak a konfliktusai Fehér Lajossal, aki a Politikai Bizottság tagjaként, a párt agrárapparátusának vezetőjeként befolyásolta a mezőgazdasági döntéseket. Egyértelmű megoldást javasolt; minél előbb meg kell szüntetni a szerinte hihetetlen mértékben zsírosodó kisparaszti gazdaságokat. Miután sokan kételkedtek tetele igazában, a minisztériumi apparátust arra biztatta, mutassák ki, mily rohamosan nő a kisgazdaságok reáljövedelme a munkásokéhoz és téesszopaszotokéhoz képest. Ilyen statisztikákat azonban a „legjobb szándékkal” sem sikerült összeállítani. Amikor 1958 nyarán kiderült, hogy az akkor meghatározó, Fehér Lajos nevével fémjelzett agrárcsoportok a szövetkezetesítés befejezését a hetvenes évekre időzítették, ellenlépésre szánta el magát. A magángazdaságok adóterhei megháromszorozására vonatkozó javaslatával azonban csak megütközést váltott ki a Politikai Bizottság tagjai között.

A „KETTŐS HATALOM”

1958 végére azonban gyökeres fordulat állt be a politikai helyzetben. A szövetkezetesítés felgyorsítása a keleti-európai tömbben, és Kína „kommunaörülete” arra készítette a magyar vezetőket, hogy felülvizsgálják agrárpolitikájukat. 1958 decemberében megszületett a döntés: a parasztság szövetkezetekbe gyűjtése nem tűr halasztást. Fehér Lajost jobboldali elhajlásáért megbírálták, ugyanakkor „dorgálásban” részesült Dögei Imre is. Az ügyet Kádár vette kézbe. Tudta, Fehér Lajos és gárdája nélkül a hatalom nem boldogulhat a falvakban, szükség van azonban egyensúlyra, és erre jól megfelelt a Dögei által

vezetett minisztérium. Az ipari-pénzügyi és az agitpropos lobbinak Kádár közreműködésével nemcsak a párt addig vitt agrárpolitikáját sikerült szétvernie, de tartósítani tudta még az agrárirányítás megosztottságát is. Rövidesen kettős hatalmi helyzet alakult ki az állami és a pártszakigazgatás között. Az összetűzések már megyei szinten is érzékelhetők voltak. 1959 júliusában Dögei Imre személyesen ment le Borsod megyébe, hogy meggyőzze Prieszol József megyei titkárt a minisztériumi agrárpolitika támogatásáról. Az érvek hatásosnak látszottak, különösen, amikor Prieszol 1956-os ingadozásai kerültek szóba. A megyei első titkár azonban nem volt ijedős, és a központi apparátusban hamarosan tudomást szereztek az ügyről. Ekkor azonban nem történt semmi.

1959 végére a helyzet Fehér Lajosék számára kedvezett. A pártkongresszus után kinevezték a Központi Bizottság titkárává, a földművelésügyi miniszter pedig Losonczi Pál téveszelnök lett. Ebben az időszakban azonban szembeötlően mutatkozott meg a gazdasági feszültség, aminek egyik közvetlen oka a mezőgazdaságba pumpált jövedelmek egyensúlyborító hatása volt. Küszöbön állt az ipari-pénzügyi csoportok újabb támadása, amelyet az agrárvezetésnek kellett elhárítani. Dögei és társai nyilván könnyebben vállalták volna rosszabb anyagi körülmények között is a gyorsított szövetkezetesítést, ami győzelmüket és egyben a mezőgazdaság tönk szélére jutását jelentette volna. A másik veszély a KGST mezőgazdasági szakosításával kapcsolatos tárgyalások közeledtével fenyegetett. Felsejlett az ötvenes évek eleji, adottságainktól idegen termelési kultúrák kényszerű honosítási kísérleteiből következő kudarcok rémképe. A kollektivizálás azonban gyorsan befejeződött, Kádár teljes bizalommal tekintett Fehér Lajosra.

A PÁLYA VÉGE

Dögei szektás-dogmatikus habitusára való hivatkozás persze kevés volt az eltávolításához, nem is beszélve minisztériumi csapataról. Más eszközöket is fel kellett vonultatni ellene. A kiindulópontot egy 1959. januári levele szolgáltatta, amelyben visszautasította az 1958. végi KB-ülésem a személyét ért vádakat. A levélről látszólag megfe-

ledkezett a vezetés, az MSZMP VII. kongresszusa előkészítése során, 1959 novemberében valakinek mégis eszébe jutott. A Politikai Bizottság önkritikára kötelezte a földművelésügyi minisztert, amit ő vonakodva, egy rövid levélben intézett el, miután nem voltak hajlandók teljesíteni azt a kérését, hogy írják meg helyette az önkritikát, ő aláírja. Dögei szolgálai lojalitása azonban végzetes hibának bizonyult. 1959. november 20-án a Politikai Bizottság őszintétlennek bélyegezte. Az ügy lezáratlan maradt a kongresszus előtt. Ekkor azonban egy kellemetlen esemény történt. Dögei Imre a többiekhez hasonló nagy szavazataránnyal tagja lett az új Központi Bizottságnak. Hamarosan kiderült, hogy így a korábbi vádak – a párt politikájával szemben álló agrárnézetei és azok burkolt képviselte – csak miniszteri leváltásához elegendők. 1960 januárjában új, fontos beosztásba helyezték: kinevezték kínai nagykövetnek. A magyar vezetés nem sejtette, hogy Kína már javában dolgozik a Szovjetunióval való szakítás előkészítésén, azt viszont tudta, hogy nem Dögei Imre az egyetlen balról elégedetlen vezető, mi több, hogy kapcsolatok vannak a „baloldali ellenzékiek” között. Két, látszólag ártatlan beszélgetés bizonyult végzetesnek. Az 1958. december 5-i, a fordulatot hozó központi bizottsági ülés utáni napokban a földművelésügyi miniszter autójába invitálta Rácz Gyulát, az 1945 után fontos agrárpolitikai tisztségeket betöltő nyugdíjast. Az 59. életévében levő Rácz egy súlyos baleset után nem játszott komolyabb szerepet az agrárirányításban. Ám Dögei és elvarátai terveiben igen. Amíg az autó komótosan haladt Rácz lakása felé, a földművelésügyi miniszter szavaiból kibontakozott a reményteljes terv. 1959 elejére tűzték ki a Szovjetunió Kommunista Pártja XXI. kongresszusának időpontját. A hazai balosokban felcsillant az utóbb hiú ábrándnak bizonyult remény: Molotov és társai kínai segítséggel szétverik a hruscsovi revizionistákat, és ez idehaza is fordulatot eredményez. Az új politikai vezetésbe pedig új emberek kellenek. Ráczot persze nem hatotta meg annak az embernek a szava, akinek jelentős szerepe volt az ő 1949-es leváltásában a FÉKOSZ éléről. A beszélgetést hamarosan Fehér Lajos tudomására hozta, írásos feljegyzés azonban csak több mint egy év múlva, 1960. február 10-én lett belőle. A lavinát tehát a másik, majd egy évre rá lezajlott beszélgetés indította el. Erre Dögei leváltása után, 1960. január 12-e körül került sor Dobi István elnöki hivatalában. A volt miniszter keserű csalódottsággal, nem kis indu-

lattal és fenyegető megállapításokkal kommentálta félreállítását. Nem tudjuk pontosan, milyen megfontolásból, de az Elnöki Tanács elnöke január 21-én, tehát majd két hét gondolkodás után írásban értesítette a beszélgetésről a Központi Bizottságot. Ezt már nem lehetett félremagyarázni, hiszen a társutas volt kisgazdapárti Dobi István, a szövetkezetesítés szenvedélyes híve a legkevésbé sem volt azzal vádolható, hogy összejátszik Fehér Lajos csoportjával.

A központba behívatott Dögei kezdetben tagadott, majd fokozatosan elismerte a vádakát. Kádár maga is megütközött, ráadásul rádöbbsent, hogy a nagyköveti kinevezés kellemetlen helyzetbe hozta mindkét nagy testvérpárt előtt. A vádak és az ügy politikai veszélyessége természetesen eltúlzott volt, sikerült azonban Kádár gyenge pontját megtalálni: megingott a pártvezetés, a Központi Bizottság egysége! Az egység, amire büszke volt, és amihez megszállottan ragaszkodott. Példastatuálásra szánta rá magát, persze csak a Központi Bizottságban. A Politikai Bizottság azonban túllőtt a célon. A KB zárt ülésén óriási volt a felháborodás. A felszólalók sorra követelték Dögei kizárását, az ügy nyilvánosságra hozását. A párt első titkárának csak nehezen sikerült meggyőzni a testületet, hogy az ügyet csendben intézzék el. Dögei szigorú megrovást kapott végső figyelmeztetéssel, kizárták a Központi Bizottságból, és felajánlották neki egy kisebb állami gazdaság vezetését. A vita végén Kádárnak kellett a kedélyeket megnyugtatón, hogy a vezetés egységét azért nem fenyegette komoly veszély.

A Politikai Bizottság február 16-i ülésén leváltották Dögei legfontosabb minisztériumi híveit. A leváltásokat és az új kinevezéseket Fehér Lajos terjesztette a testület elé. Helyreállt az agrárirányítás egysége. Fehér Lajosnak 1960. október végén kemény vitában sikerült visszavernie a háztáji gazdaságok teljes felszámolását, a földjáradék megszüntetését, a közös állattartás erőltetését, a szövetkezetesítés pár hónapon belül való befejezését követelő politikusok támadását. 1960 februárja után visszaállt a központi bizottsági ülések nyugalma.

A Dögei-ügy hivatalosan csak egyszer, 1962 elején került terítékre egy rövid tájékoztató jelentésben. Ebből megtudhatjuk, hogy az elsők között zárták ki az MSZMP-ből 1962. január 9-én az SZKP XXII. kongresszusának hatására. Le kellett mondania Országgyűlési képviselői mandátumáról is.

Politikai pályafutása ekkor fejeződött be végleg. Nem találjuk a nevét a Munkásmozgalmi Pantheon miniszteri dízsírhelyei között, a Farkasréti temető egyik parcellája rejtí sírhelyét. **(1990)**

HOGYAN LETT CZINEGE LAJOSBÓL HONVÉDELMI MINISZTER?

1960 elejére a hazai fegyveres testületek, különösen a honvédség és a határőrség vezetői között olyan mértékben felerősödtek az ellentétek, hogy azokat nem lehetett miniszteriális szinten elsimítani. Mivel a hadsereg és a határőrség irányítása közvetlenül a párt legfelsőbb szerveihez kapcsolódott, így egyáltalán nem volt meglepő, hogy 1960. február 16-án az MSZMP Politikai Bizottsága foglalkozott az ügygel. A határőrvezetés bírálatának, mondhatni támadásának célpontja a katonai irányítás két vezetője, Révész Géza honvédelmi miniszter és Uszta Gyula, a miniszter első helyettese volt. Révész vezér ezredes, aki korát és képzettségét tekintve messze a legtapasztaltabb katonának számított a felső hadügyi irányításban, 1957. március 1-jén nevezték ki a minisztérium élére. Jelentős szerepet játszott a hadsereg újjászervezésében és korszerűsítésében. Első helyettese, Uszta Gyula, az egykori partizánparancsnok már korábbról, 1956. november 4-től feltétlen és cselekvő híve volt a Kádár-kormányoknak. Irányításával szerveződött a karhatalom, egyáltalán, az új hatalom hazai fegyveres bázisa. A támadás összütze 1959 végétől mégis elsősorban őrá zúdult.

Szakmai vádak is elhangzottak, szervezési, pénzügyi, hadvezetési kérdések, de igazából a politikaiak voltak veszélyesek. Miről is volt szó? A Honvédelmi Minisztérium káderpolitikájának opportunizmusáról, amely – úgymond – lehetővé tette azt, hogy a hadvezetésben maradjanak olyanok, akik „az ellenforradalom alatt meginogtak vagy sehol sem voltak”. Ezeknek a tiszteknek Uszta és Révész nyújtott menedéket, sőt nem egy esetben igyekeztek megakadályozni a velük szembeni kíméletlen eljárást. Útját állták több olyan tiszttől eltávolításának a hadseregből, akik fenntartásokkal írták alá a tiszti nyilatkozatot.

A Politikai Bizottság négy főt – Biszku Bélát, Sándor Józsefet, Ilku Pált, Kaszás Ferencet – bízott meg a szakmai és politikai vádak kivizs-

gálásával, akik jelentésükben lényegében egyetlenegy kifogást sem ismertek el jogosnak.

RÉVÉSZ VÁRATLAN LEMONDÁSA

Alig telt el néhány hét, és újabb váratlan esemény történt. Révész Géza benyújtotta lemondását, illetve – a szakterminológia kifejezésével élve – egészségi állapotára való tekintettel fölmentését kérte miniszteri és katonai megbízása alól. Hogy a fenti ügy és a lemondás között volt-e összefüggés, azt pontosan nem tudjuk. A döntést minden valószínűség szerint nem sugalmazásra, hanem önként, saját elhatározásából hozta, de a régóta húzódó személyes torzskodások terhe közrejátszhatott szívbetegségének súlyosbodásában.

Az MSZMP Politikai Bizottságának március 22-i ülésén Kiss Károly előzetes javaslatot tett a moszkvai, varsói és pekingi nagyköveti állások jelöltjeire. A mi szempontunkból csak a moszkvai kinevezés érdekes, ahová első helyen Révész Gézát vették számításba. Az előterjesztésből kiderült, hogy Révész maga is szívesen vállalta ezt a feladatot. A Politikai Bizottság az előzetes javaslattal kapcsolatban helyeslését fejezte ki, ami egyben a lemondás tudomásulvételét jelentette. A végső döntés április 5-én született meg. Révész Géza három évig, 1963-ig volt Magyarország moszkvai nagykövete.

De ki legyen az új honvédelmi miniszter? Március 22-én Kiss Károly feljegyzésében egy mondat szerepelt a válaszra vonatkozóan. A lehetséges utód neve: Ilku Pál. A javaslattal kapcsolatban vita bontakozott ki a Politikai Bizottság ülésén, erről azonban nem készült jegyzőkönyv. Marosán György kapott megbízást az új miniszter személyét illető döntés előkészítésére, akinek egy hét sem állt erre rendelkezésére. Az 1960. március 29-i PB-ülés tagjai már részletes tájékoztatót olvashattak a hadsereg vezető kádereiről, a szóba jöhető utódokról. A dokumentum 11 nevet tartalmazott fontossági sorrendben. Az első helyen Ilku Pál tartalékos vezérőrnagy, művelődési miniszterhelyettes, az MSZMP KB tagja állt. A másodikon egy kirívóan alacsony rangú, tartalékos alezredes, Szolnok megye párttitkára: Czinege Lajos. Ő ugyancsak tagja volt a párt Központi Bizottságának, nem úgy, mint a harmadik helyre sorolt Tóth Lajos vezérőrnagy,

megbízott vezérkari főnök, vagy a negyedik helyen álló Ugrai Ferenc vezérőrnagy, miniszterhelyettes, vezérkari főnök. (Ugrai ebben az időszakban a Vorosilov Akadémia hallgatója volt, ezért látta el a helyettese a vezérkari főnöki teendőket.) A sorban utánuk Róka Mihály vezérőrnagy, hadtápfőnök, Borbás Máté vezérőrnagy, légvédelmi parancsnok, Csémi Károly ezredes, a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia parancsnoka, végül négy hadosztályparancsnok következett. A tájékoztató jelentés mindenkiről részletes jellemzést adott.

Czinege Lajosé egyértelműen pozitív, támogató volt. Czinege 1924-ben született, a maga 36 évével a miniszteri tisztségre javasoltak közül a fiatalabbak közé számított. A legidősebb a 48 éves Ilku Pál volt. Czinege Lajos eredeti foglalkozása kovácssegéd, 1945-ben lépett be a Magyar Kommunista Pártba. A hat elemi mellett három hónapos pártiskolát és a Katonai Akadémia levelező tagozatának három évfolyamát végezte el. Ha ezt összevetjük a többi jelölttel, nem nehéz megállapítani, hogy neki volt a legalacsonyabb civil és katonai végzettsége. A civil iskolázottságot tekintve is Ilku Pál vezetett tanítói képesítésével.

Ha ezeket az adatokat összehasonlítjuk a többi tiszt életrajzával, újra egyértelmű következtetésre juthatunk: Czinege Lajos katonai pályafutása összehasonlíthatatlanul jelentéktlenebb volt a többiekéhez képest. 1946-ban hat hónapig a demokratikus hadsereg honvédként szolgált. Ilku Pál, Tóth Lajos, Ugrai Ferenc, Róka Mihály, Borbás Máté, Csémi Károly és az idősebb hadosztályparancsnokok honvédként, tiszthelyettesként vagy tisztként harcoltak a második világháborúban, de még a fiatalabb tisztársak is legalább tizenkét éves katonai pályafutást mondhattak magukénak. Czinege közöttük civilnek számított.

KÉTSÉGEK ILKU PÁL IRÁNT

Nézzük a többieket. A névsorból Ilku Pált kell elsőnek említeni, aki 1945-ben pártiskolai tanár volt, és lényegében innen került át a hadsereghez, ahol a politikai főcsoportfőnök egyik helyettesi beosztását töltötte be, amíg 1954-ben nem küldték a Vorosilov Akadémiára. 1957-től a Honvédelmi Minisztérium politikai főcsoportfőnöke, míg-

nem 1958 februárjától kinevezték művelődési miniszterhelyettesnek. Amíg Czinege Lajos jellemzése egyértelműen pozitív volt, addig Ilku Pálról ezt korántsem mondható el. Mindenekelőtt azt vetették a szemére, hogy 1956 után magatartása az engedékenység, a liberalizmus irányába változott. Ez, úgymond, környezetében rossz hatást keltett, ami egyet jelentett azzal, hogy a hadsereg vezetését is érintő intrikus légkörben sokan támadták és becsmérelték. Ilku Pál áthelyezése tehát nem egyszerűen a kulturális irányítás millitarizálásával hozható összefüggésbe, hanem azzal, hogy ő sem nézte tétlenül a tisztikaron belüli tisztogatások elszaporodását. A jellemzés készítői világosan megfogalmazták tehát kétségüket: egy ilyen habitusú ember kinevezése a személyeskedő harcok kiéleződését eredményezné a minisztériumon belül.

Tóth Lajossal, a 48 éves vezérkari főnökkel kapcsolatban a fenntartások még erősebbek voltak. Túlságosan fentről, belülről irányít, érzékeny, beosztottjaival a kapcsolata kiegyensúlyozatlan stb. Ugrai Ferencről még egy fokkal keményebbek a kijelentések, Róka Mihály esetében az ajánlás pedig már kategorikusan elutasító. Hasonló értékelést kaptak a többiek is. A jellemzéseket végigolvasva, a felületes szemlélő is azonnal észreveszi, hogy az összeállító arra törekedett, hogy a jelöltek közül egyetlenegy tűnjön alkalmasnak a miniszteri posztra: Czinege Lajos.

A március 29-i politikai bizottsági ülésről sem készült jegyzőkönyv, a vita részleteiről hitelt érdemlő információkkal ezért nem rendelkezünk, ismert azonban a végeredmény. A PB újra csak Marosán Györgyöt bízta meg, hogy az elhangzott észrevételek alapján foglalkozzon tovább az ügygel, beszéljen Révész Gézával, és egy hét múlva terjesszen a testület elé új javaslatot.

KÉT JELÖLT MARAD TALPON

Az április 5-ét megelőző napok eseményeiről a következőket tudjuk. Marosán György kikérte az adminisztratív osztály véleményét, és megszerezte a támogatást Czinege Lajos mellett. Személyesen beszélt Révész Gézával, és sikerült rávennie, hogy írásos feljegyzésben fejtse ki álláspontját az utódlással kapcsolatban. A feljegyzés megmaradt, és

ebből kiderült, hogy a Politikai Bizottság ülése után két jelölt maradt talpon: Czinege Lajos és Borbás Máté légvédelmi parancsnok. Nem tudjuk, hogy a többiek – köztük Ilku Pál – miért hullottak ki a rostán. De ki is Borbás vezérőrnagy? Ő volt azoknak a jelöltje, akik a PB-n belül szakembert kívántak látni a minisztérium élén.

Az ekkor 44 éves Borbás vezérőrnagy 1949 óta szolgált a hadseregben. Magasabb tüzérparancsnoki tanfolyamot végzett 1951-ben a Szovjetunióban, később, 1956 után a Vorosilov Akadémiára járt. Eredetileg a Ganz Hajógyár hegesztője volt, szakaszvezetőként végigharcolta a második világháborút. 1960-ra majdnem hétévi tiszti gyakorlat állt a háta mögött. Katonai szakemberi ambícióit mutatja, hogy az akadémiát aranyéremmel végezte el. Az 1956-os forradalmi események időszakában passzív maradt, majd november közepén, amikor karhatalmi szervezéssel bízták meg, erre alkalmatlannak bizonyult. A jellemzés szerint a népszerűtlen feladatok megoldására nem vállalkozott, mai szóhasználattal élve nem volt hajlandó szó nélkül végrehajtani a törvénysértéseket. Érthető, ha a jellemzés ezek után kategorikusan leszögezi, hogy magasabb katonai irányító posztra nem alkalmas.

GYŐZ A FELTÉTLEN LOJALITÁS ELVE

A Czinege–Borbás összehasonlításban azonban nem volt kétséges, hogy az elsőt kell választani. Akárcsak Ilku Pál esetében, a félelem Borbás vezérőrnagnál is azonos volt; megbomolhat a vezetés egysége. A döntés nem lehetett kérdéses, Czinege Lajos miniszteri kinevezéséhez a Politikai Bizottság 1960. április 5-én áldását adta. A legfelsőbb állami vezetők kiválasztásában a politikai megbízhatóság és a feltétel nélküli lojalitás érvényesítése újabb példával szaporodott. A Kádár-korszak karriertörténeteit ismerve, a csoda talán az volt, hogy ezt a döntést vita előzte meg. (1990)

KÁDÁRÁLLOMÁNY

KI LEHETETT KÉPVISELŐ A KÁDÁR-KORSZAKBAN?

A Kádár-korszak hét Országgyűlési választása elmosódik az emlékezetünkben. Az egyik olyan volt, mint a másik, tét nélküli ceremónia, amelyen már csak megszokásból is részt vettek az emberek, bár tudták, hogy a dolgok nem itt, hanem másutt dőlnek el. S ez igaz volt a választásokkal kapcsolatos ügyekre is. A Jászai Mari téri „fehér házban” határoztak arról, hogy milyen rendszerben, mikor szavazzanak az emberek, ki, hol és mit nyilatkozzon a kampány időszakában, erről mi jelenjen meg az újságokban, a tévében, a rádióban, és végül hogy ki üljön képviselőként a parlament széksoraiban, kik legyenek a törvényhozás és a kormányzat tisztségviselői. Az MSZMP vezetői Rákosi Mátyással szemben vigyáztak arra, hogy a választás politikai ügyeit ne a szűk vezető testület, a Politikai Bizottság, hanem a Központi Bizottság döntse el. A képviselők személyét illetően azonban mindvégig a PB volt a legutolsó „fellebbviteli fórum”.

AZ 1958-AS MODELL

1953 után 1957 tavaszán volt esedékes egy újabb országgyűlési választás. Az MSZMP vezérkara, érzékelve a magyar társadalom elfojtott, de létező ellenállását, jobbnak látta, ha a parlament mandátumát egyszerűen csak két évvel meghosszabbítják. 1957 második felére a helyzet azonban megváltozott. Az igen széles körben lebonyolított tanácsi választások eredményei megmutatták, hogy az ország visszaszokkent a régi kerékvágásba, a hatalomnak már a passzív ellenállástól sem kell tartania. Az országgyűlési választásra nem kellett két

évet várni. Kádár János nem akart sok időt adni „Rákosi parlament-jének”, saját törvényhozást akart, amely szilárdan áll mögötte, nem úgy, mint az 1956-os napokban. Rehabilitálni akarta azokat a kommunistákat, akik a törvénytelenségek miatt nem lehettek képviselők. Ezek közé tartozott ő maga is. Másrészt látható parlamentet képzelt el, amelynek politikai kisugárzása van, amelyben, ha beszédet mond, arra odafigyelnek az emberek. A választásokon viszont továbbra sem kívánt politikai bonyodalmakat. Világosan leszögezte: népszavazásra van szükség, amely jóváhagyja az addig folytatott vonalvezetést. Félretette az 1956 nyarán kidolgozott reformterveket az egyéni választókerületi rendszerre való áttérésről, maradt a tiszta listás szavazás, amelynek jelöltjeit a megyei apparátusok javaslata alapján a központ véglegesítette. Kádár János már 1958 elején kijelentette: ha kell, akár hónapokat szánnak a jelöltek kiválasztására.

A parlament összetételét illetően az egész korszakot meghatározó vita Kádár János és Marosán György között a Központi Bizottság 1958. július 25-ei ülésén zajlott le. Marosán megingathatatlan kommunista többséget, 280-300 harcos agitátort akart látni a T. Ház ülés-termében. A pártunkívüliek szilárdabbak legyenek, mint a párttagok – hangoztatta. Kádár mérsékeltebb volt. Nem baj, ha a képviselők akár 3/4-e párttag – fejtette ki – de a parlament nem pusztán propagandaszerv, hanem „káderképző” is, ahol mind több megyei apparátusi és társadalmi szervezetben dolgozó fiatal politikus mutathatja meg, mit tud. Nem árt az sem, ha ott vannak szövetségeseink, a Dinyenyés Lajos-típusú emberek. (Persze Veres Péter – aki maga is húzódozott a szereptől – ebbe a kategóriába nem fért bele.)

Az 1958-as vita természetesen az első titkár javára dőlt el, elképzelései mégsem váltak valóra. A magyar parlament nem lett lázas bolsevik konvent. Ülései rövidek és unalmasak voltak, a határozatokat szinte mindig egyhangúan hozták, nem fordulhatott elő, hogy a kormány javaslatai kisebbségben maradnak, vagy akár csak számottevően módosulnak. Az üléssteremben a lojalitáson kívül mást nagyon bizonyítani sem lehetett.

A JELÖLÉS FORMALITÁSA

Már 1953-ban létrehozták a dolgozók jelölógyűléseinek rendszerét, ez azonban nem volt több szemfényvesztésnél, hiszen ezek olyan kibővített, főként munkahelyi párttaggyűlések voltak, amelyek előre kidolgozott forgatókönyv szerint arra voltak hivatottak, hogy kifejezésre juttassák a Magyar Dolgozók Pártja népszerűségét. Rákosi Mátyást például a központi előírás szerint valamennyi gyűlésen jelölték. A biztonság kedvéért a nép így is csak ajánlási joghoz jutott, hivatalosan a Hazafias Népfront nyújthatott be jelölést a választási szerveknek.

Ezt a rendszert, amely a szocialista tömbön belül csak Csehszlovákiában volt honos, 1956 után is fenntartották egészen 1970-ig. Akkor már három választás igazolta, hogy a jelölógyűlések különösebb erőfeszítés nélkül is a központ szája íze szerint szervezhetők. Így ezt követően az, aki megszerezte a jelenlevők egyharmadának támogatását, és elfogadta a népfront programját, jogot szerzett a választáson való indulásra. Persze jelölógyűlést – egyet vagy többet – csak a népfront szervezhetett, ami még 1985-ben, a kötelező kettős jelölés bevezetése után is kellő garancia volt egy-egy rendezvény „egészséges” összetételének biztosítására.

A DÖNTÉS KÉT SZINTJE

A Kádár-korszakban mindvégig megmaradt a döntés két szintje a jelöltekről és ezáltal a képviselőkről: a megye és a központ. A Politikai Bizottság statisztikai irányelveket bocsátott ki, ezt figyelembe véve készítettek javaslatot a megyék, a lista ismét a PB elé került, amely véglegesítette a névsort. Volt egy központi lista is, amit viszont kötelező volt elfogadniuk az alsóbb szerveknek. A központi jelölttel szemben nem indulhatott senki.

A központi lista nagyságában kétszer változott lényegesebben. A korszakban a 340–352 fő között mozgó képviselőszámból 1967-ben a korábbi 126 főről 76-ra csökkent, azaz az összlétszám 36%-áról 21%-ra (1971-ben 74, 1975-ben 69 fő volt), majd 1985-ben az országos lista visszaállításával 30-ra, azaz 8,5%-ra mérséklődött. Mivel a

megyei javaslatokat a Politikai Bizottság néhány módosítással fogadta el, mondhatjuk, hogy a megyei befolyás fokozatosan növekedett a Kádár-korszakban. Különösen azután, hogy 1967-től áttértek az egyéni választókerületi rendszerre, ami a képviselők helyi kötődését (a visszahívási lehetőség miatt is) növelte. Mindinkább a helyi érdekért lobbizni képes jelöltek kerületek előtérbe. Szinte versengtek a megyék egy-egy befolyásos politikus indításának lehetőségéért.

A KÉPVISELŐHÁZ ÖSSZETÉTELE

A Politikai Bizottság által kiadott jelöltállítási irányelveket olvasva azt hihetnénk, mintha az MSZMP vezetői a törvényhozást egy reprezentatív felmérésre készülő közvélemény-kutató szemüvegén át akarták volna összeállítani. Mintha a megfelelő számú munkás, paraszt, értelmiségi, nő és fiatal garantálhatta volna a társadalom különböző rétegeinek képviseletét.

Természetesen a statisztikai optimumot sosem sikerült elérni, mindenekelőtt azért, mert a jelölés alku, sőt helyenként belső ütközet eredményeként dőlt el. Ami nem volt kérdés, az a parlamentben lévő biztos párttöbbség: a párttagok aránya nem is csökkent soha kétharmad alá. A fluktuációt viszont már nehéz volt visszaszorítani. A megyék mindig sokkal több képviselőt akartak lecserélni, mint amennyit a központ kívánatosnak talált. A központi jelöltekre Kádáréknak már csak azért is szükségük volt, hogy helyet biztosítsanak a nemzetiségi szervezetek képviselőinek, a központi állami intézmények, a társadalmi szervezetek reprezentánsainak, néhány jutalomra érdemes munkásmozgalmi embernek, vezető értelmiséginek, művészeknek. Csak a példa kedvéért; 1971-ben a következő művészek szerepeltek az országosan kiemelt helyeken: Simon István és Benjámin László költők, Darvas József és Gyurkó László írók, Petrovics Emil zeneszerző és Major Tamás színész. A központ biztosította az egyháziak jelenlétét is, pontosan hat fővel, ami 1980-ban eggyel növekedett az izraelita felekezet képviseletének engedélyezése következtében. A hatvanas évektől Kádár János arra az engedményre is hajlandó volt, hogy nem ragaszkodott a valamennyi magas rangú pártvezető, még kevésbé kormánytag képviseletéhez, a megyékből viszont vagy a megyei

tanácselnöknek, vagy a párttitkárnak (esetleg mindkettőnek) ott kellett ülnie a törvényhozásban.

Egyetlen kategória nem jelenhetett meg a parlament falai között, az ellenzék, a párt politikájával elégedetlen állampolgárok képviselője, legyen az baloldali vagy jobboldali. Az egyetlen kivétel Kovács Béla volt, a Független Kisgazdapárt legendás alakja, aki 1958-ban – máig pontosan nem tisztázott körülmények között – vállalta a jelölést. A parlament munkájában azonban betegsége, majd halála okán nem vett részt.

Kádár János mindvégig kitartott ennél az 1957-ben rögzített alapelvénél: ellenzékiek nem juthatnak mandátumhoz. Amikor 1985-ben először léptek fel a demokratikus ellenzék tagjai jelölési szándékkal, Kádárnak már ez a tény is elegendő volt arra, hogy a kötelező többes jelölés rendszerét megkérdőjelezze. „Végülis kit támogatnak a [választópolgárok] ha több jelölt van? – tette fel a kérdést a Központi Bizottság ülésén. – Mondjuk van négy jelölt, mi van akkor? Ez a vizek sodrására van bízva? Ez az a bizonyos egyenlő esély? Azt választanak, akit akarnak? Ez valahogy nem volt egészen átgondolva.”

A végiggondolásra azonban már nem maradt idő. Az utolsó állampárti parlamentbe ugyanis bejutottak ellenzéki képviselők. A visszahívás intézménye visszaüött. Néhány képviselő, félve a választópolgárok elégedetlenségétől, lemondott a mandátumáról, és az időközi választásokon ellenzéki képviselők szereztek mandátumot. 1989. szeptember 26-án négyen bejelentették az ellenzéki demokraták frakciójának létrehozását, 1990-ben aztán létrejött a kétfős SZDSZ-frakció (Balla Éva és Tamás Gáspár Miklós), négy főt számlált a Magyar Néppárt képviselőcsoportja, illetve egy főt a Független Szociáldemokrata Párt „frakciója”. A Kereszténydemokrata Néppártnak is volt képviselője, nem is beszélve a függetlenek népes csoportjáról.

Mire 1990-ben elérkezett a választások ideje, Kádár János halott volt. Nem élhette meg a csodát: a parlament igazi törvényeket hozva maga számolta fel azt a rendszert, amelyből vétetett. (1993)

AKI ELŐTT MEGHAJOLTAK A DIKTÁTOROK: KODÁLY

Miért maradt itthon Kodály Zoltán 1948 és 1956 után? Hiszen ő igazán bármikor emigrálhatott volna. Erre a kérdésre keresi a választ ez az írás.

A POLITIKA FELETT ÁLLÓ NEMZETI HIVATÁS MEGTESTESÍTŐJE

Az 1945 előtti sikerek után az igazi hazai és nemzetközi elismerés Kodály Zoltán számára 1945-ben jött el. Ez összefüggött antifasiszta magatartásával. Nyilvánosan elítélte a zsidótörvényeket, igyekezett menteni embereket, míg maga is rejtőzködéssre kényszerült. Nem hódolt be Szálasinak, mint ahogy Dohnányi Ernő tette.¹ Szerepe volt az elismerésben munkásságának és Bartókkal való barátságának is.

1945-ben az MTA rendes tagjává választották, a nemzetgyűlési választások után az ország kiválóságai között választják nemzetgyűlési képviselővé. Meghatározó szerepet töltött be a hazai művészeti és zenei életben. Közéleti feladatot is kapott. A Magyar Művészeti Tanács és a Zeneművészek Szabad Szervezetének elnökévé választották, és kinevezték a Zeneművészeti Főiskola igazgatótanácsának elnökévé. 1946 és 1949 között ő töltötte be a Magyar Tudományos Akadémia elnöki tisztét.

Külföldön mint a legnagyobb magyarországi zeneszerzőt ünnepelték. Haláláig járta a világot a Szovjetuniótól Európa számos városán át az Amerikai Egyesült Államokig, tiszteleti, díszdoktori elismerések és nemzetközi szervezetek tagsága és díjai (például 1965-ben

¹ Mára Dohnányi Ernő elfoglalta méltó helyét zeneművészeink között.

a Herder-díj) mutatták óriási tekintélyét. 1948-ban az első között kapott Kossuth-díjat, majd ezt a Rákosi-rendszer megismételte 1952-ben és a kádári vezetés is 1957-ben. Még egy díjat kapott 1962-ben (a Magyar Népköztársaság Érdemrendjét).

Rákosi és Kádár is méltányolta munkásságát, tekintélyét, az őt körülvevő köztisztéletet, kulturális diplomáciai nagyságát. Kodály függetleníteni tudta magát akaratuktól. Akárcsak Illyés Gyula, ő is elutasította Rákosi felkérését egy új himnusz komponálására, és ezzel a terv kútba esett. Rákosi nem merte egyedül vállalni ennek ódiúmatát. A szóbeszéd Kodálynak tulajdonítja a vezérnek címzett egyetlen lekicsinylő visszaszólást is. Egy ünnepi fogadáson a „bölcс vezető” rosszállóan mondta Kodálynak: „Sok rosszat hallok mostanában magáról, mester” – „Én is magáról, Rákosi” – felelt vissza a zeneszerző.

Kodály volt az első számú értelmiségi. Ezt bizonyítja, hogy őt választották meg 1956. november 21-én a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa elnökének. A szervezetet december 11-én már be is tiltották, mert tiltakozott a megtorlások ellen.

Kodály Zoltán levele Kállai Gyulához*

1958. december 7.

Kedves Kállai elvtárs,

megint halálra ítélték – törvénytudók szerint jogtalanul – egy 24 éves elektromérnököt. Az 56-ban kimentek hiányát hogyan pótoljuk, ha kiírtjuk az ittmaradtakat, akik kimehettek volna, ha akarnak. De nem akartak, ezért ez legyen a sorsuk?

Minden kérésem az, légy szíves odabátni, hogy a legfőbb ügyész figyelemre méltassa a védő fellebbezését. Írtam ugyan neki, de nem ismerem személyesen, s nem tudom megkapja-e.

Elvi szempontból kíváncsi vagyok, hogy vége legyen már a justizmordok sorozatának. Mennél több családot, egyént érint, annál jobban növekszik a gyűlölethullám, amivel végre semmiféle Kor-

mányzat nem tud megbirkózni. „Oderint dum metuant”² alapján nem lehet tartósan kormányozni, legkevesébe magyarokat. Remélve, hogy ebben egyetértesz, közlöm a fellebbezés számát.

1958 BFL. 25826. Mécs Imre IX. r. vádlott.

Szíves köszöntéssel

Kodály Zoltán

Egy 1960 decemberéből származó követi jelentés szerint Kodály annak fejében mondott le a politizálásról, hogy Kádár szabad kezét adott számára zenei elképzeléseinek megvalósítására. Tanítványa, a zeneszerző Szőnyi Erzsébet egy interjúban így anekdotázott erről. 1962-ben a 80. születésnapját ünneplő Kodály Zoltántól Kádár megkérdezte, mit kíván; ő a 8. osztály heti második énekóráját kérte, és meg is kapta.

A Kodály-kultuszra jellemző, hogy 75. születésnapját a *Háry János* operaházi bemutatásával, 80. születésnapját Erkel színházbeli díszelőadással ünnepelték. Élete utolsó évtizedében világszerte kiemelkedő tekintélynek örvendett a zenei életben. A Zenei Nevelők Nemzetközi Szövetsége, a Nemzetközi Népzenei Tanács elnökévé választották, 1964-ben pedig megkapta a Zenei Nevelés Nemzetközi Társasága budapesti konferenciáján a tiszteletbeli elnöki címét. Népzene kutatási, zeneszerzői teljesítménye és zenepedagógiai elképzelései együttesen járultak hozzá nemzetközi hírnevéhez. A Kodály-módszer iránt a világ minden táján érdeklődtek, sőt több országban

* A levél sorsa: Kállai Gyula, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, államminiszter az igazságügyi miniszterhez fordult információért, aki december 19-i válaszában tájékoztatta kollégáját a vádakról, és jelezte, hogy a halálos ítélet nem jogerős, a másodfok még hátravan. Kállai, az események szenvedélyes ideológusa nem akart kedvező választ írni, feltehetően elejét akarta venni a levelek további sorának. Így kemény visszautasító szöveget küldött, tiszteletlenül bánt a zeneszerzővel.

A sors fintora, hogy alig ment el a válaszelevél, befutott Kállai titkárságára a legfőbb ügyész üzenete, miszerint a fellebbviteli tárgyaláson aránytalanul szigorúnak tartották az első fok ítéletét, és Mécs Imre életben maradt.

² Gyűlöljenek, csak féljenek.

és kontinensen bevezették. Halála után elképzeléseit a Kodály-társaságok fejlesztették tovább. A hetvenes évek elején, Kecskeméten Kodály Zoltán Zenepedagógiai Intézet létesült. 1975 óta az ugyancsak kecskeméti Nemzetközi Kodály Szövetség fogja össze a társaságokat.

Az iskolai ének- és zeneoktatás 1948 után az ő elképzelései alapján szerveződött. 1950-ben Kecskeméten jött létre az első zenei általános iskola, amit egy évtizeden belül több mint száz követett. 1949-ben Budapesten jött létre az első Zeneművészeti Szakiskola és zenei Gimnázium (Bartók Béla nevével), amit 1957-ben követett a második Debrecenben, utóbbi 1975-ben Kodály Zoltán nevét vette fel a mester engedélyével. A budapestit 1954-ben nevezték meg mint első számú budapesti zenei középiskolát. A zeneiskoláknak 1945 után fokozatosan országos hálózata épült ki. Pedagógiájában kiemelt szerepet tulajdonított a közösségekben, kórusban való éneklésnek. A tömegessé, mondhatni országossá bővült kórusmozgalom is az iskolákban alapozódott meg. A hatvanas és a hetvenes évek fordulóján nemcsak minden általános iskolában működött kórus, de több mint ötszáz gimnáziumban és 50 szakközépiskolában is. A tanulóifjúságnak mintegy 30%-a énekelt kórusban. Tömeges volt a felnőtt, illetve nem iskolához köthető kórusokban való éneklés is.

Kodály csakis idehaza valósíthatta meg programját, amely szerint „a magyar műveltség eddigi típusát át kell formálni olyanra, hogy a zene is szerves része legyen”. Konceptiója a népzene alapuló egyseges és általános nemzeti zenekultúra megteremtése volt, amely az óvodai és az általános iskolai intenzív „zenei anyanyelvi” nevelésen keresztül valósulhatott meg, s felszámolta a zenei analfabetizmust. Emigrációban reménytelen lett volna mindezt megvalósítani, maradt tehát hazájában, és kihasználta tekintélyét. Elérte célját. Magatartását hasonló megfontolások motiválták, mint Illyés Gyuláét.

Kodály Zoltán kultusza halála után erősödött fel. Emlékmúzeuma születésének centenáriumaához kötődően jött létre. De hiába a tucatnyi szobor, hiába viseli nevét fesztivál, utcák és terek sora, hiába van több tucat iskola és más intézmény róla elnevezve (sőt az internetet is meghódította: ajánljuk a kodalyzoltan.lap.hu oldalt), hiába a figyelemre méltó tanítványok sora, már a rendszerváltás előtt, de főként után ez a hagyomány sajnos fokozatosan veszített erejéből. (2017)

1940-es évek

ÁTMENET A DEMOKRÁCIÁBA: A VÁLASZTÓJOG (1945)

Ki tudja, meddig maradhatott volna fenn a Horthy-rendszer, ha nem söpri el a második világháború? Jól berendezkedtek, egy gazdasági világválságot is viszonylag könnyen átvészeltek, az agyakat játszi könnyedén átmosták az irredenta érzelmekkel és vágyképekkel, a kultuszok mindent átítattak, az államfelfogást ugyanúgy történelmi-vallási alapokra helyezték, mint a megosztott társadalomképet. A fenn és a lenn, az urak és szolgálók világa természetességgel létezett, mint a főlépcső és a cselédlépcső a tehetősek házaiban. Azért jól működött a politikai rendőrség, és a csendőrpertu sem a barátság jele volt. A rebellításra hajlókat megfegyvelmezték. Nemcsak a kommunistákat üldözték, de a köztársaságpárti politikai agitáció is be volt tiltva. Öföméltósága személyét nem illethette semmiféle sértés. Volt némi igazság abban, hogy az uralkodó osztály tagjai közül tömegesen a végletekig ragaszkodtak ehhez a konstrukcióhoz.

Hogyan bukott meg a rendszer? Hangsúlyozom, hogy nem a kormány, nem a rezsim, hanem a Horthy-rendszer. Öföméltósága átadta a hatalmat Szálasinak. Igaz, hogy nem önként, hanem kényszerből, de hát Horthy nem volt egy önfeláldozó ember, ahhoz már elkényelmesedett. Ahogy a lemondását ellenjegyző Lakatos Géza miniszterelnök sem, mondván, ha már a főnök aláírta, akkor ő minek akadékoskodjon. Ő sem volt egy mártír típus, mint mondjuk Bajcsy-Zsilinszky Endre.

Ennek következtében nemcsak a kormány, hanem az egész államépítmény megmaradt a németek szövetségében. Szálasiék a végsőig való kitartást választották, egészen az abszurdumig, vagyis a tömeges kitelepítésekig, legszívesebben az egész országot elvitték volna Németországba a győzelem önbecsapásának vakreményében. Vonatra raktak minden értéket, kitelepítették az Országgyűlést, vagy például

egyetemeket, egyetemistákat – műszakiakat, gyógyszerész- és orvos-tanhallgatókat – szőröstől-bőröstől.

Szálasi magával hurcolta az országhatáron kívülre a Szent Koronát, pedig az tiltott dolog volt, csak azért, hogy ostoba hitében ott tudja az országot, ahol ő és társai vannak. A pártszolgálatosok a megmaradt zsidóságot és az ellenszegülőket kínozták, gyilkolták. A nemzetvezető Ausztriában osztogatta a parancsait, ülésезgetett a kormányával. Egy félig megbomlott elméjű, eszelős őrült őrjöngésének voltunk tanúi, de ez a figura vezette Magyarországot.

A Tiszántúlról és a Duna-Tisza közéről nagyrészt követték a helyi hatalom exponensei, és persze a hadseregek, vagyis az egyetlen szervezett erő is. Ilyen még nem fordult elő a magyar történelemben, hogy az állam elhagyja saját országát és hivataltait. Feladták a szuverén magyar államiságot. A szovjetek – nem oroszok, nem ukránok! – által megszállt területen nem maradt állam! Merőben más volt a helyzet, mint az időben átnyergelt Bulgáriában és Romániában.

Mit lehetett tenni ebben a tragikus és különös helyzetben 1944 végén? Adva volt a szovjet katonai közigazgatás bevezetése, de még javában folyt a fegyveres harc, így ezt tartósan nem vállalhatta a Vörös Hadsereg. Sztálin kitalálta, hogy új magyar államiságot kell létrehozni; ideiglenes parlamentet, ellenkormányt, központi és helyi igazgatást, katonai egységeket azzal, hogy részt vesznek a szövetségesek oldalán a háborúban.

Magát a kormányt is ideiglenesnek tekintették, de azért el kellett köteleznie magát a szovjetek oldalán, teljesíteni a feltétel nélküli fegyverszünet minden előírását. Nem a legrátermettebb emberekből verbuválódott, mégis a semmiből, egy fillér nélkül, sőt a mínuszból el kellett kezdenie saját szervezeti hálóját kiépítését.

Eleinte teljes mértékben a megszállókra támaszkodott, aztán lassan megszerveződött. Helyiségeket, épületeket kellett a minisztériumoknak biztosítani, először Debrecenben, aztán 1945 áprilisában Budapesten. Szóval lassan kiépültek a minisztériumok, a helyi szervek, a rendfenntartás, a sajtó, és mindez nem úgy, mint korábban, hiszen a kormányt alkotó pártok Horthyék ellenzékéből szerveződtek.

Megindult a közlekedés, elkezdte működését a posta, 1945 májusától a visszaszolgáltatót készülékeken keresztül megszólalt Budapesten a rádió, megkezdte működését a jogszolgáltatás, volt romelta-

karítás, miközben málenkij robotra hurcoltak embereket a szovjetek. Miniszteri biztosok álltak az ipari termelés élén, lassan szerveződtek a munkások, az értelmiségiek, a polgárok.

Milyen politikai és társadalmi rendszerben indult meg az élet? A háborús diktatúra sok szempontból érvényesült, de béke volt, és érezhető a munkások, a parasztok és a kisegzisztenciák számára, hogy a régi világ nem tér vissza. A pártok nem győzték hangoztatni, hogy azoknak lesz szavuk, akik eddig alul voltak. Ezt nehéz volt megérteni, egyáltalán felfogni, megszokni, Illyés Gyula szerint eleinte a parasztok vegyesen szólították grófjukat „kegyelmes uramnak” és „elvtársnak”.

Lépten-nyomon arról lehetett hallani, hogy demokrácia van, vagy ahogy a Független Kisgazdapárt politikusiak mondták, demokrácia lesz. A parasztpártiak, a kommunisták viszont arról beszéltek, hogy ez a demokrácia nem tiszta, nem liberális, hanem népi lesz.

Annyi bizonyos, hogy a helyzet rendkívüli volt. Háborús, aztán posztháborús hónapok következtek. Csak felsorolásként: nyomor, éhínség, erőszak, csavargó, árva gyereksereg, menekültek, egzisztenciális-etnikai gyűlölködés, bűnözés, rejtőzködő nyilasok, és tetejébe a Vörös Hadsereg. Ilyen körülmények között tiszta demokráciát teremteni nem lehetett. Ezt a mércét utólag sem állíthatjuk az ország vezetőivel szemben. Tanulni a demokráciát! – azt talán meg lehet próbálni.

Annál inkább, mert volt egy másik, legalább annyira fontos feladat. Lépésről lépésre, centiméterről centiméterre kellett visszaszerezni az önállóság jogát és képességét: a szuverenitást. Ezt szolgálta a jóvátételi alkudozás, amit magyar részről egy hazafi vezetett, bizonyos Pokorny Hermann.

Elbuktak, de látnivaló volt, hogy a béna Ausztriát és Romániát leszámítva, csupa éhes, barátságtalan, fölényes pozícióba helyezkedő ország vett minket körül: Csehszlovákia, Jugoszlávia, Ukrajna, és mindezek tetejébe a Szovjetunió. Ukrán és jugoszláv önkéntesek, visszaélve a katonai fölényükkel, igyekeztek lecsípni Magyarországból egy-egy nagyobb darab földet. Úgy kellett a szövetségeseknek visszaparancsolni ezeket a csapatokat.

A jóvátételi tárgyalásokon alulmaradtunk, de a gazdaság jó része mégis visszakerült hozzánk. A földosztás sem volt éppen szakszerű,

de a katonai és egzisztenciális kényszer körülményei között meg kellett csinálni. A magyar parasztság nagy tömegei levegőhöz jutottak.

Önszerveződő mozgalom vett erőt a társadalmon. Soha nem látott létszámok verbuválódtak a szakszervezetekben, a Parasztszövetségben és más szervezetekben. Tömegpártok jöttek létre, a Független Kisgazdapárt egyedül annyi taggal rendelkezett, mint a többiek együttvéve. Láthatóan lépések történtek egy önrendelkező társadalom felé.

A parasztpárti Bibó István *A demokratikus Magyarország államformája* című írásában ezt az állapotot, a demokrácia mércéjét állítva, így jellemzi: a kormány törvényes, egyrészt, mert a rajta kívüli másik hatalom teljesen csődbe jutott. Másrészt teljesítménye legitimálja, azaz a fegyverszüneti szerződés, a földreform és az, hogy „egy háborútól elpusztított országrészen, közlekedési eszközök nélkül, posta nélkül, rádió nélkül, karhatalom nélkül *mozgósítani tudta a nemzet demokratikus erőit*, és össze tudott hozni egy nemzetközileg is komolyan vehető nemzeti képviselőt”.

Idővel aztán le kellett venni az ideiglenesség rongyait, és tisztességre kellett öltözni. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1945. szeptember 5–13. között ült össze, és egyazon ülésszakon belül törvénnyé emelte a korábbi rendeleteket, és megalkotta a rövidesen kiírásra kerülő választások érdekében a választójogi törvényt.

A szovjet főhatalom, azaz a Szövetséges Ellenőrző Bizottság és teljhatalmú elnöke, Kliment J. Vorosilov marsall a pártok választójogi alkudozásába nemigen szólt bele. Az elkészült és a parlamentben megvitatott törvényjavaslat (1945. évi VIII. tc.) a magyar történelemben először hozott létre általános, egyenlő, közvetlen, titkos és arányos elveken nyugvó választójogot. Különösen az arányosság biztosítása jelent mára is megszívlelendő tanulságokat.

Az általánosságot korlátozó politikai megkötések a történelmi helyzetből és a nemzetközi követelményekből adódtak. A történettudomány által elfogadott egyetlen nyomós kritikai megjegyzés a német nemzetiség kizárására vonatkozik a választójogból. Manapság azonban mind a választójogot, mind a választást igyekeznek sárba rántani egyes kormánypárti történészek, és a kizárási passzust próbálják felnagyítani.

Megfelelkeznek arról, hogy jóval korábban, az 1945. július 17. és augusztus 2. között ülésezett potsdami értekezleten a szövetséges nagyhatalmak úgy döntöttek, hogy Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország területéről ki kell telepíteni a német nemzetiségű lakosságot. Ez megfellebbezhetetlen ítélet volt.

Ennek kezdete azonban nálunk a választás, a kormányalakítás, no meg a technikai nehézségek miatt 1946 elejére tolódott, vagyis a választójogi törvény előkészítésének időszakában úgy vélték, hogy a német etnikum tagjai rövidesen elhagyják Magyarországot, azaz ők nem tekinthetők már magyar állampolgároknak. (Az egy más, és meg nem magyarázott kérdés, hogy miért tekintette a mainstream magyar politika bűnbaknak a hazai németiséget a háborús pusztulásért.)

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés második, szeptemberi ülősszaka ezzel együtt betöltötte hivatását, és jelentős lépést tett önmaga, vagyis az *ideiglenesség állapot*a felszámolására, egyben a népképviselési parlamentáris hatalomgyakorláshoz való átmenet egyik legfontosabb feltételének megteremtésére.

Az ülősszak minden ellentmondásossága és gyengesége ellenére a többpárti parlamenti demokrácia irányába mutató előrehaladás fontos állomása volt, amelynek befejezésekor rendelkezésre álltak a jogi és politikai feltételek egy tartalmában népképviselési és céljaiban alkotmányozásra is alkalmas Nemzetgyűlés megválasztására és összehívására.

Az 1945-ös hatalom minden elemében a korábbi rendszerhez kötődött, annak tagadásaként jött létre, és legitimitását is ez a viszony határozta meg. Az 1945. november 4-i önkéntes, szabad választáson több mint 5 millió magyarnak volt joga véleményt nyilvánítani. A joggal éltek az emberek, a részvételi arány 93%-os volt. Ez a legutóbbi, 1939-es választáshoz képest több mint 86%-os növekedést jelentett!

(Ne feledjük, hogy azonos jogkiterjesztéssel és szabályozással bonyolították le 1945. október 7-én a törvényhatósági választásokat Budapesten, aminek törvényességét a szakirodalom egyetlen publikációja sem vonja kétségbe.)

Ezt a részvételt azóta sem sikerült túlszárnyalni választásokon. A szovjet megszállás és főhatalom keretein belül az 1945. novemberi esemény a magyar szuverenitás látványos megnyilvánulása volt, egy-

ben hatalmas tekintélyt kölcsönzött a létrejövő négypárti kormánynak, és súlyt adott Magyarország érdekei képviselésének. Indokolt reményekkel nézett az ország a jövő felé.

Tévedés tehát azt állítani, hogy az első szabad választás 1990-ben zajlott. Erre már 1945-ben sor került szorongatott helyzetünk ellenére. (2020)

EMLÉKEZETÜNK 1945-RŐL

1947-ben, alig két évvel a háború vége után jelent meg *Notre temps. Histoire du Monde* címmel Franciaországban az a fotóalbum, amely az 1930 és 1947 közötti évek politikai, közéleti és mindenekelőtt háborús eseményeinek képes krónikája kívánt lenni, mintegy előzményeként sok, azóta megjelent XX. századi képes történelmi albumnak. A könyvnek különös magyar vonatkozása van. A történelmi fotóalbum kitalálója az a Dormándi László (1898–1967) volt, aki a harmincas években még Budapesten, magyar nyelven készítette el az első kötetet *Így történt! 1914–1930 fényképekben* címmel, aki a Pantheon Irodalmi Intézet igazgatójaként, szerkesztőként, műfordítóként volt ismert idehaza, és akinek megadatott, hogy 1939-ben a fasiszta veszélyt érzékelve elhagyja, mint utólag kiderült, véglegesen Magyarországot.

A könyvhöz nem kisebb személyiség, mint a francia kortárs irodalom egyik legnagyobbika, Vercors írt előszót, aki különben sosem vállalkozott ilyen feladatra, de az album, és különösen a képek, egyáltalán a „kép mint olyan” jelentősége ezúttal mégis írásra késztette. Nem akármilyen képekről volt szó persze, hanem amelyek gondolatok, asszociációk végeláthatatlan sorát idézik fel az emberben, és a befogadó „ekképpen azonos értékű szavak, vagy mondatok százaira találhat”. Nos, Dormándi fotókrónikája mély benyomást tett az íróra. Vercors hangsúlyosan az élmény szót használja, és tömören így fogalmaz róla: „... a szorongás, a borzalom, a lázadás, a felháborodás érzései az egyértelmű jelek visszaidézésekor, amelyekkel a faszizmus bőven megmutatta háborús és egyeduralmi szándékait, amelyeket a demokratikus kormányok mintha nem vettek volna tudomásul; a megkönnyebbülés érzései, akkor, amikor ezek a kormányok (kicsit későn) legyőzték gyávaságukat, hogy frontot alkossanak a Szörnyeteg ellen; aztán a vereség, a reménytelenség, majd a remény, azután a

bizonytalanság, majd a várakozás és végül a felszabadulás napjai...” „Kilábaltunk belőle – írja. – A pestisből kigyógyultunk, de kevésbé gyorsan ölő betegségek szövődményei még fellobbanhatnak a rosszindulatú láz rohamával. Ez a könyv egyszerűségénél és egyértelműségénél fogva hatékony orvosság, »ellenmérég«, melyet nincs jogunk figyelmen kívül hagyni”.

A háború emlékezetének ez az egyszerre összetett és mégis egyértelmű és megérthető, továbbá átélhető és visszaidézhető szerkezet formál olyan közös élményt és tanulságot a kontinensen és azon túl is, amely 1945 után születik és erősödik meg, és amelyet így vagy úgy több generáció is a maga módján felfedez és megért, illetve a későbbiek esetén megismer és magáénak tekint. Ezeknek az emlékeknek a jelenléte és meghatározó volta még Kelet-Közép-Európában és Magyarországon is jól tetten érhető voltak. A kötet tanulmányainak többsége¹ a háború végének és a béke első éveit szellemi atmoszférájának bemutatásakor ezt a friss, de közel sem aggodalommentes légkört érzékelteti.

Másként élték meg a háborút és a békét a vesztesek, s kétszeresen másként azok, akik a hidegháborúval többszörös vesztesek lettek. Az államszocialista világrend európai összeomlása után ez az egymásra halmozódó és elfojtott tapasztalat visszanyert, de egyben tudatosan megszerkesztett emlékezetben éledt újjá. Tegyük hozzá, hogy a feltoluló élményanyag 1944–1945-ből eredeztethető. A vesztesek közé nemcsak egyre bővülő társadalmi csoportok kerültek, az értelmiségiektől a parasztság különféle csoportjain át az arisztokratákig, a polgárokig és még tovább, hanem nemzeti közösségek is, akár kisebbségekben voltak, akár többségben. Ennek a másik emlékezetnek a felidézésére elég itt a világhírré szert tett író, Márai Sándor regényeire és szellemi útjára utalni, amely abból a háború előtti és alatti életérzésből táplálkozik, amelyet az európai kultúra és a közeposztályi miliő

¹ *1945 a világtörténelemben. Milyen jövőt képzelt magának a világ?* (Szerk. Feitl István és Földes György.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. A szöveg a kötet befejező írása. A tanulmányok szerzői: Andor László, Balázs Eszter, Balogh András, Borhi László, Egry Gábor, Földes György, Harsányi Iván, Horváth Jenő, Konok Péter, Krausz Tamás, Lugosi Győző, Németh István, Ormos Mária, Pók Attila, Popper Péter, Romsics Ignác, Surányi György, Székely Gábor, Szita Szabolcs és Valki László.

összeomlásától való félelem és az értékörzés egy sajátos konzervatív formájának együttese jellemez. Ez a nézőpont az időtlenné tett és idealizált, az értékhierarchiában a csúcsra emelt polgáreszményhez való ragaszkodás jegyében fordul el attól a változástól, amely Európában a fasizmus előretörését, majd a háború rettenetét, végül a szovjetrendszer terjeszkedését jelentette. Összeomlást, anarchiát és egy barbár világ kialakulását érzékeli, nem lát alternatívákat az erkölcsi apokalipszissal szemben, bár ez a pusztán egyetlen nézőponthoz való ragaszkodás is, egyfajta idealizált és így sosem volt polgári értékrend és társadalmi csoport kétségbeesett, de egyben lemondó kiáltása a világ felé. Márai ebből a nézőpontból írta meg 1945-ben a *Szabadulás* című regényét, (ám ez 2000-ben jelent meg először), amelynek főhőse, Sós Erzsébet az ostrom alatt, a legnehezebb időben, szembefordulva a barbár árral, az adott helyzethez képest bátran, az említett értékrend és életforma megmentéséért és újjáteremtéséért kockáztatja életét. A hős maga a felszabadulás reményének megtestesítője, bújtatja a nyilasok elől apját, emberségesen viselkedik, és ehhez nemcsak keres, de talál is segítőt. Ahogy azonban közeledik a háború közvetlen jelenvalóságával, úgy fordul ki ez a maradék értékvilág, ez a rend vagy töredékes rend végleg önmagából, omlik össze az anarchiával minden, ami az újjászületést, a szabadulást meghozná. Erzsébet is áldozattá válik éppen a „felszabadító” orosz katona megékezésével és az erőszakტétellel, mintegy legbensőjét, lelkét összetörve kioltja a reményét annak a világnak az újjáteremtésében, amely eljövételét oly szenvedélyesen, oly életbetartó erővel várt. A pusztulásból, a háborúban végállapotába került társadalomból életterlen, erkölcs nélküli világállapot születik, amely legfeljebb a közvetlen életveszélytől mentesít, amelyben az erkölcsvesztés folyamata nemcsak visszaáll, de beteljesedik.

Márai Sándor regényét a térség, Kelet-Közép-Európa, a Balkán egy része, a Baltikum vesztesé válásának profetikusan ereje miatt érzik sokan hitelesnek, ez azonban több szempontból sem feltétlen van így. Talán Illyés Gyula *Ebéd a kastélyban* című, ugyancsak 1945-ben játszódó kisregényének olvasata ad okot leginkább a kételyre, amely egy merőben más nézőpontból, mondhatni világlátásból, mindenféle idealizált polgári eszményállapottól mentes, a szociografikusan átélt paraszti életvilág szempontjából szemléli az apokalipszis, a régi

világrend összeomlásának, ezen belül a magyar arisztokrácia megsemmisülésének és eltűnésének helyzetét. Történelmi perről, bizonyos mértékig igazságtételről van szerinte szó, egy régen anakronisztikussá vált, szinte degenerált társadalmi állapot eltűnéséről, ebből a szempontból népi felszabadulásról, amit az 1945-ben beállt béke a maga módján még emberségesen is oldott meg. S bár lehet, hogy Illyés regényében és gondolkodásában a „nép”, a paraszti társadalom erőnei romantikus felmagasztalásának nyomaira bukkanhatunk, annyi bizonyosnak tűnik, hogy a térség társadalmában végbemenő változások a béke első időszakában közel sem a barbárság új rendszérének, hanem a humanitás kiterjesztésének jeleit mutatták. Pontosan azok a folyamatok indultak útjukra, amelyek Nyugat-Európában ugyancsak nem ellentmondásmentesen, de lezajlottak, s amelyre az 1945 utáni békesség mint keret lehetőséget adott.

És itt át kell térnünk a politikai viszonyok síkjára, és újra emlékeztetünkbe kell idézni azt, amit az úgynevezett szocialista táborban töltött évtizedek hajlamosak elfeledtetni velünk.

A kelet-európai békemű alapjait a háborúban rakták le, a főfalak 1944 októberében Moszkvában Sztálin és Churchill találkozásán, majd 1945 februárjában Jaltán készültek el. Aztán következett 1947 februárja, a békeszerződések aláírása, majd az 1947–1948-as kelet-közép-európai társadalmi átrendeződés, és végül az egésze a tetőt 1949-ben Németország kettészakítása helyezte rá. A második világháború utáni békemű tehát négy év alatt készült el, s több – időben és tartalmában eltérő – elemből tevődött össze. Ma az 1989-es kelet- és közép-európai mozgások lényegét még mindig az 1945 utáni békemű szétválasztásaként határozzák meg, de ez épp a fentiek miatt korántsem pontos meghatározás. Különösen Jaltát szokás emlegetni, pedig az még a demokrácia felé is kaput nyitott, ahogy a parlamentáris jogállamiság felé mozdult el Magyarország 1945 után. A jaltai egyezmény „büne” valójában az volt, hogy megfosztotta a német népet az önrendelkezés jogától, és az 1938 és 1941 közötti határmódosulásokat a Szovjetunió tekintetében érvényben hagyta. A német egyesülési folyamat, a balti államok és Moldova függetlenségi törekvései erre reagáltak, Jalta kíméletlen kritikáját jelentve. Nem úgy a kelet-közép-európai hatalmi és társadalmi váltás. Ez a békemű későbbi részének, az 1947–1949-es sztalinizáció maradványainak eltakarításával kapcsolható össze.

Hogy mi épül „Jalta” és a sztálini eredetű rendszerek helyett, az 1990-ben nyitott kérdés volt. Nyitott már csak azért is, mert a békemű harmadik eleme tartósabbnak bizonyult a többinél. A párizsi béke legfontosabb következményeire kell gondolnunk. A változások sodrában reménykedve sokan idehaza nem akarták megérteni, hogy itt nem fáziskésésről van szó, éppen amiatt, hogy a párizsi béke nem egyszerűen 1945 utáni konstrukció. Hogy ezt megértsük, nem kevesebbet, mint a XIX. századi és a XX. század eleji nemzetfejlődés zsákutcáit kellett volna emlékezetünkben tartani: azzal, hogy Párizs lényege Trianon, és ott a nagyhatalmi érdektől vezérelt területosztogatás nemzeti függetlenségi törekvésekkel kapcsolódott össze, hogy Trianon után a térség uralkodó körei képtelennek bizonyultak a törekvések összehangolására, és ugyanakkor képtelennek bizonyult erre a határrevízió erőszakos felülvizsgálatának politikája is. A kelet-közép-európai kisállamok határvitáit, az egymással való megbékélés esélyeit ráadásul az 1945 utáni nagyhatalmi döntések is rontották. Szinte minden zárójelbe került. Az 1945–1949-es békemű összeomlásától azonban tévedés volt többet várni, mint a zárójelek feloldását. Ha itt előre akarunk lépni, a békeműről a háborút megelőző és az azt követő békére kell fordítani újra tekintetünket. Párizsról vissza Trianonra és Berlinre, az 1945. május 9-i hagyományra, a nagyhatalmi békeszövetségekre.

Ma a fasiszmus felett aratott győzelem értékét azzal szokás minősíteni, hogy ez adott lehetőséget a Szovjetunió európai befolyási övezetének kiterjesztésére és a sajátos, modern keleti despotizmus bevezetésére a térségbe. A felszabadításból hamarosan megszállás lett, a demokráciákból „szocialista” demokrácia. Ezek tények, de ne feledjük, hogy amíg Európa keleti fele számára a háború utáni néhány évet leszámítva nem, addig a nyugati fél számára végképp vereséget szenvedett a világrendszerre szerveződő totalitarizmus. A fasiszmust és a sztálinizmust többek között az különbözteti meg egymástól, hogy az előző a tőkés világgazdaság centrumában fejlődött ki, és azzal fenyegetett, hogy megsemmisíti a szerves fejlődési vonalat, míg a sztálini despotizmus nem volt képes behatolni a centrumba, mindig a felzárkózni igyekvő vagy félperiferikus régiók jelensége maradt. Ma már tudjuk, hogy Sztálin nem számolt harmadik világháborúval, még ha ennek lehetőségét a térség kis sztálinjai el is hitték. A későbbi szovjet

vezetők pedig a status quót őrző politikát folytattak kontinensünkön. A kitörési kísérleteket elfojtották, a nagyhatalmi érdekszférák határait tiszteletben tartották.

A háború utáni béke leglényegesebb eleme Nyugat-Európa (és Japán) számára az volt, hogy a totalitarizmus veresége után a nyugati világban az Egyesült Államoké lett a hegemonia. Nem történhetett másként, hiszen Nagy-Britanniának és Franciaországnak e pozíció elnyerésére nem volt esélye. Ma látjuk, ennek nem kis szerepe volt abban, hogy az évszázados viaskodás helyére az angol–francia–német együttműködés lépett. Az új világrend kényszert szült, de mozgásteret is jelentett, amivel Nyugat-Európa élni tudott. Növekedési dinamizmusuk a második világháborút követő negyedszázadban jóval felülmúlta a világgazdasági átlagot. (Csak zárójelben jegyzem meg: Kelet-Európáé is!) Eltűntek a diktatúrák, a szabadkereskedelmet akadályozó gyarmati kötelékek, légiessé váltak a határok, a Párizs–Bonn tengely létrejötté és hatékony működése az amerikai befolyás fokozatos csökkenését eredményezte. S bár a hetvenes, de még inkább a nyolcvanas években a térszűrés jelei mutatkoztak, Nyugat-Európa reagált a kihívásra. 1992 egy új európai risorgimento kezdeteként mérföldkövé vált a nemzetközi kapcsolatrendszer fejlődésében.

Kelet-Közép-Európa persze kimaradt ebből, de a válaszfalak nem voltak olyan átjárhatatlanok, mint évtizedekig gondoltuk. Az 1960-as, 1970-es évek fellazulásának tartós következményei maradtak: fogyasztottuk a Nyugat javait és hiteleit, aztán fizettük ennek kamatait, hozzájárulva a fellendülés tőkeigényéhez. A birodalmi gondolat, majd a szovjet hegemonizmus visszaszorulásában nemcsak a válság, de a katonai és politikai feszültség enyhülése, a nemzetközi kapcsolatrendszer csendes újjáépülése is szerepet játszott. A békemű elvágta, a béke évtizedei újracsomózták Kelet és Nyugat kötelékeit. Persze továbbra is késésben vagyunk, és a kapcsolatok egyenlőtlenek. Ennek ellenére talán nem teljesen indokolatlan az 1945 utáni európai „hosszú béke” optimista történelmi olvasta, még ha Immanuel Wallerstein jóslatának, a Szovjetunióval összekapcsolódó európai nagyhatalom kialakulásának beteljesedésére várunk is kell.

Ebből a történelmi nézőpontból a parasztpárti Szabó Zoltán realizmusa tűnik az 1945-ös év európai és hazai korszelleme egyik legpontosabb kifejezőjének. Szabó itthonról francia tájékozottsággal,

Európára tekintve fordul szembe 1945-ben a hazugsággal, közelebb-ről az önáltatás és csodavárás minden formájával, beleértve a felszabadulás hatásaiba vetett vak reményeket is. „A valóság ez: a háború átgázolt Magyarországon, ezzel megszabadította Magyarország földjét a németektől, s ezzel felszabadította az országban megmaradt demokratikus erőket, hogy a nemzet életét az új körülmények közt újrakezdjék. Semmi meglepő nincsen abban, hogy azok, akik szólanak, inkább a felszabadulást mondják, azok, akik hallgatják őket, inkább a gázolást érzik. S ugyancsak semmi meglepő nincs abban, hogy a szóvivők frazeológiai s a hallgatók érzelmei két malomban örölnék.” Később hozzáteszi: „Bátran állíthatjuk, hogy Magyarország 1945 elején mint állam és mint nemzet nem volt. Ma Magyarország van. Optimizmusunk körülbelül el is fér ebben a tőmondatban. Az eddig eltelt kilenc hónap begyűjtött eredményei kétrendűek. Külpolitikai és anyagi természetűek. Magyarország független létét előbb a fegyverszünettel, majd potsdami határozattal elismerték. Remélhető, hogy közelebb vagyunk a békekötéshez, mint amennyire eltávolodtunk a fegyverszünetről. Tudnunk kell, hogy a független nemzeti lét ajándékát az Egyesült Nemzetektől kaptuk. De a Szovjetunió kezéből. Világos, hogy az inkább előleg a jövőre, mint jutalom a múltért. A másik eredmény anyagi természetű: az állami életet a nehézségekhez és az eszközök hiányához mérten meglepő gyorsasággal sikerült restaurálni. Állam van, közigazgatás van, rendőrség van, politikai élet van, sajtó van. Vagyis megvannak a feltételei annak, hogy nemzet, demokratikus közösség, rend és új demokratikus közszellem legyen. Mindamellettt Kölcsey szava ma is időszerű: »Haladás a matériában, haladás a lélekben semmi«... S jelenti azt, hogy közszellem, vagy különös szóval lélek: közlélek az országban ma is alig van. Van helyette bizonytalanság és bizalmatlanság, egymás nyugtalan méregetése, mind általánosabbá harapódzó gyanakvás és illuzionizmus, mind bágyadtabb cselekedet s mind élénkebb várakozás valamire, amely dönt majd javunkra rólunk, nélkülünk.”

Európa különös lelkiállapota volt ez. A remény, a bizonytalanság ambivalens kettőssége. Emlékeznünk kell erre, mielőtt ítélünk. (2005)

VITA A PARLAMENTARIZMUSRÓL, 1944–1949

1990 óta folyik egy burkolt vita az 1945–1949 közötti parlament mi-benlétéről. Az egyik vélemény Gyarmati Györgyé, aki a *Kritika* folyó-irat hasábjain¹ kifejtette azon véleményét, hogy a szóban forgó idő-szakban alig-alig lehet parlamentarizmusról beszélni. Az Ideiglenes Nemzetgyűlést időszaka nem tekinthető annak, az 1945-ös választásokot követő Nemzetgyűlés időben korlátozottan, mondjuk 1947 elejéig minősíthető parlamentarizmusnak. Végül az 1947-es választá-sok utáni Országgyűlést a parlamentarizmus felszámolásának, illetve végének tekinthetjük. Érveit a parlamenten kívüli és belüli tényező-kre alapozza, nevezetesen a szovjet befolyással, és a kommunisták, il-letve a Baloldali Blokk ármánykodásaival.

1991-ben napvilágot látott *A magyar parlament 1944–1949* címet viselő tanulmánykötet², amely ezzel szemben bevezetőjében – bi-zonyos mértékig – parlamentáris demokráciának minősítette ezeket az éveket. A bevezetőt Balogh Sándor írta, és a tanulmánykötet az ő irányításával fiatal történészek munkáit tartalmazza. A könyv nem pusztán a negatívumokat sorjázza a magyar parlament megítélését illetően, hanem árnyaltan mutatja be az intézmény egyes szegmenseinek és időszakainak történetét. Ebből most két tanulmány érdekes a leginkább, az egyiket jómagam írtam, és az Ideiglenes Nemzetgyűlés létrejöttéről és jogalkotásáról szól, a másik Palasik Mária tollából szár-

¹ Gyarmati György: Korlátolt felelősségű parlamentarizmus 1944–19..? *Kritika*, 1990, 7, 30–33. „Mindezek alapján Magyarország második világhá-ború utáni történelmében a parlamentarizmus rendszere leginkább az 1945-ös nemzetgyűlési választások eredményére, illetve – erős megszorításokkal – az 1945 novembere és 1947 januárja közötti bő egy évre értelmezhető.”

² Hubai László – Tombor László (szerk.): *A magyar parlament 1944–1949*. Gulliver Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1991.

mazik, és a törvényhozás demokratizáló jogalkotását taglalja. Az elsőre a későbbiekben kitérek, de Palasik Mária 2017-ben kiadásra került könyve, amely a *Parlamentarizmustól a diktatúráig (1944–1949)* címet viseli³, átfogó és szándéka szerint mindenre kiterjedő monografikus képet fest a magyar törvényhozásról.

Az egyik kérdés, hogy az 1991-es tanulmány kiállta-e az idők próbáját, avagy felülvizsgálatra szorul. Azt kell mondanunk, hogy ezeknek a különleges esztendőeknek a kritikai vizsgálata nyomán az olykor alaposan átalakult kép ellenére az értékelések nagy része ma is érvényes és megalapozott. A könyvbemutatón mégis újjáéledt és nyílttá vált a látens vita, no nem Gyarmati György részéről, aki a könyv lektorálását is vállalta. Ständeisky Éva megjegyzése volt a felelevenítő pillanat, aki szerint elhibázott a könyv címe, és jobb lett volna csak a parlamentet használni, semmint a parlamentarizmust.

A vita tágabb, a demokrácia mibenlétével függ össze. Az egyik felfogás az úgynevezett hibridrezsím-irodalom terméke, ez a liberális demokrácia ideáljához viszonyítja az 1945-ben kialakult rendszert, és teleologikus módon oda konkludál, hogy ebben az időszakban nem volt demokrácia. Ezt a politológiai irodalom joggal tartja reziduális eljárásnak. A másik a totális diktatúra-elmélet, amely ugyancsak teleologikus módon a nyilasból a bolsevik, sztálinista, azaz a kommunista diktatúrába való átmenetként erőszakolja meg a valóságot, és azt igyekszik igazolni, hogy a Vörös Hadsereg attól kezdve, hogy a lábát rezidenseivel együtt magyar területre tette, a diktatúra bevezetésével volt elfoglalva. Ennek egy árnyalattal enyhébb változata az 1944–1947 közötti éveket presztalinizálásként definiálja. Ehhez képest Palasik Mária már a címben állást foglal: létezett parlamentarizmus, amely, mint ismert, a polgári demokráciához kötődő fogalom, vagy legalábbis a demokrácia egyik fontos alkotóeleme.

Valójában mit takar a parlamentarizmus fogalma? Ez nincs kifejtve a könyvben, tehát igyekszem megközelíteni az elnevezést. Egy szűkebb és egy tágabb meghatározással találkozunk. A szűkebb a politikai aktorok egymáshoz fűződő viszonyát vizsgálja, és a parlamentarizmust a parlament meglétéhez és a hatalmi ágak egymáshoz való

³ Palasik Mária: *Parlamentarizmustól a diktatúráig (1944–1949)*. Országgyűlés Hivatala, Budapest, 2017.

viszonyához, valamint belső demokratizmusához méri. A tágabb a parlament népképviselési jellegét is hangsúlyozza, elutasítja a rendi Országgyűlés parlamentáris természetét. Ezt a fogalomhasználatot teszi magáévá Gombár Csaba⁴, aki a parlamentarizmust olyan eszmék és politikai intézmények együttesének tekinti, ahol a legfelsőbb államhatalmi szerv a demokratikusan megválasztott törvényhozás.

Bihari Mihály történeti fogalomként használja a parlamentarizmust, és nem köti szigorúan a demokratikus legitimációhoz. 1848 előtt szerinte nemesi és monarchiális parlamentarizmus létezett, 1848–1849-ben a forradalom alatt rendszer-átalakító képviselési parlamentarizmusról beszélhetünk, amely nem tudta hatalmi funkcióit kiteljesíteni és megvalósítani. Az ezt követő szünetelés után 1867 és 1918 között modern pártelvű, 1919 és 1944 között speciális kétkamrás parlamentarizmus és hegemonisztikus pártelvűség jellemezte a politikai rendszert, majd ismét rendszer-átalakító forma következett. Ehhez még hozzátette, hogy „korlátozott parlamenti szuverenitáson alapuló, fenyegetett és belsőleg is korlátozott parlamentarizmusnak nevezhetjük”⁵ ezt a rendszert.

A történészek ehhez hasonló változó tartalmú fogalomként tekintenek a magyar parlamentekre.⁶ Példa erre Boross Zsuzsanna és Szabó Dániel *Parlamentarizmus Magyarországon 1867–1944*⁷ című könyve. Eszerint csak a parlamentarizmus első meghatározása esetében érvényes, hiszen a dualizmus korában végképp nem beszélhetünk népképviselésről, nem is szólva az uralkodó meglehetősen erős jogosítványairól. Boross Zsuzsanna az 1999-es kiadás végén politológusként elmélkedik a Horthy-kori politikai rendszer mibenlétéről. Három típust különböztet meg: demokratikus, totalitárius és a kettő

⁴ Gombár Csaba: *Politika címszavakban*. ELTE ÁJTK Tudományos Szocializmus Tanszék, Budapest, 1980, 120.

⁵ Bihari Mihály: Új magyar parlamentarizmus. *Kritika*, 1990, 7, 35–36.

⁶ A szakma a magyar parlamenti rendszert egyszerűen parlamentarizmusnak nevezi, ezt mutatja például az *Aetas* 2016/1. tematikus száma, amely ráadásul a hagyományt követve, az 1848–1849-est az első népképviselési választásnak tekinti, szemben a rendi parlamenttel, annak ellenére, hogy a lakosság alig több mint 6%-a rendelkezett aktív szavazati joggal.

⁷ Boross Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon 1867–1944*. Korona Kiadó, Budapest, 1999 (Eötvös Kiadó, Budapest, 2008).

között elhelyezkedő átmeneti vagy autoriter rendszert. Eszmefuttatása végén – anélkül, hogy arra válaszolna, mi a parlamentarizmus – furcsa kérdést tesz fel: parlamentáris vagy autoriter rendszer volt-e a Horthy-kor?⁸ Végül is arra az álláspontra helyezkedik, hogy egy nem demokratikus parlamentáris rendszerből fejlődött pártelvű parlamentáris rendszer irányába, mégpedig először demokratikus vonásait erősítve, aztán liberális, parlamentáris vonásait gyengítve. Végül ez a berendezkedés egy modern értelemben vett autoriter rendszer felé haladt.⁹

Ehhez képest Püski Levente négy szakaszt különböztet meg a Horthy-korszakon belül, amelynél az első időszakot (1920–1922) úgy jellemzi, hogy nem beszélhetünk a maga teljességében kiépült kormányzati rendszerről. A másodikat (1922–1928) egy autoriter elemeket tartalmazó parlamentáris rendszernek, a harmadikat (1937–1942) autoriternek nevezi, az utolsót (1944–1945) a diktatórikus jelzővel illeti.¹⁰

Ezt figyelembe véve, véleményem szerint, az 1944–1949 közötti éveket nem lehet a háború befejezésétől elvonatkoztatni, ebből a szempontból hasonlatos a Horthy-rendszer első időszakához (1920–1922). Az első világháborúhoz viszonyítva sokkal súlyosabb második világégés utáni posztháborús állapotban erős volt a törekvés egy demokratikus és parlamentáris polgári demokrácia megteremtésére. 1945 novemberében népképviselői választásokon alapuló és parlamentáris rendszer épült ki, de az majdnem végig válságos állapotban volt, nem tudott igazán konszolidálódni. 1947. május végén, Nagy Ferenc külföldre menekülésével, a Független Kisgazdapárt (FKgP) gerincének megtörésével és a Magyar Kommunista Párt (MKP) által a kormányzati hatalom megszerzésével bekövetkezett a döntő fordulat. Szabaddá vált a terep a parlamentáris polgári demokrácia felszámolása előtt, ami 1949 elején, az utolsó tényleges ellenzéki tényező, a Demokrata Néppárt önfelosztásával, majd 1949 májusában a népfrontos választásokkal fejeződött be a politika szférájában.

⁸ Uo. 382.

⁹ Uo. 385.

¹⁰ Püski Levente: *A Horthy-korszak parlamentje*. Országgyűlés Hivatala, Budapest, 2015.

Palasik Mária nem esik abba a hibába, amelybe jó néhányan, hogy az 1945-ös nemzetgyűlési választásokat mondvacsinált, erőltetett érvekkel igyekszik befektetíteni. Ebből a nézőpontból az ideiglenesség hónapjait a parlamenti rendszer és a polgári demokrácia megalapozásának, egyben az annál radikálisabb demokrácia kiépítésének időszakaként kezelhetjük. Ahogy egy korabeli népszerűsítő szociáldemokrata brosúra legelején olvashatjuk: „A felszabadulás óta minden politikai gyűlésen, a napilapok minden számában, de még a köznap beszélgetésekben is a leggyakrabban előforduló szó: demokrácia.”¹¹

IDEIGLENESSÉG

Az első hónapok ideiglenes elnevezése már önmagában a demokrácia, az alkotmányozó nemzetgyűlés, tehát a parlamentarizmus kiépítésének feladatára utalt. Varga Béla szavaira emlékeztetnék, aki november előtt hat hónappal(!)¹² leszögezte, hogy a választásokat követően nem Országgyűlés, hanem Nemzetgyűlés ül össze, amely alkotmányozó jogkörökkel lesz felhatalmazva. S biztosítani kell ott a szabadságjogokat és a magántulajdon sérthetetlenségét. Mi ez, ha nem a parlamentarizmus krédója?

Nos, ahhoz, hogy az 1945–1949 közötti éveket megpróbáljuk értékelni, végig kell tekinteni Palasik Mária könyvét, hogy lássuk, a parlament miként teljesíti funkcióit, illetve belső működése mennyiben autonóm, avagy önállótlan. Kezdjük az elején.

Magyarországon elég egyedülálló helyzet alakult ki 1944–1945-ben. A front megjelenésével kettészakadt az ország, amennyiben 1944 végétől egy időben két magyar állam létezett az ország keleti és nyugati felén. Két kormány, mi több, két parlament. Vajon melyik parlament volt legitim? Erre nem könnyű felelni. Az államjogi, jogtörténeti mérlegelés elégtelennek tekinthető, mert a jogtörténész minden bizonnyal azt mondaná, hogy a nyilas parlament, miután annak volt 1939-től, a választásoktól jogfolytonossága, és a képviselők

¹¹ Hámori László: *Amiről beszélnek*, Forrás, [1945].

¹² *Kis Újság*, 1945. május 23. Varga Béla beszél az FKgP közalkalmazotti nagygyűlésén.

személyében sem történt jelentős változás 1944. október 15-én. A jogfolytonosság lényeges, mert ez érvényesült végső soron a csehszlovák és lengyel emigráns kormányoknál mint végső besorolásukban győztes országoknál, illetve a sikeres kiugrás ezt biztosította Romániában és Bulgáriában.¹³

Magyarországon sem emigráns kormány, sem a belső ellenállás hatalmi centruma, sem Horthy átállási kísérlete nem biztosította a folytonosságot, itt mintegy erőszakkal kellett új hatalmat létrehozni. Közjogi értelemben Szálasiék formálisan a végsőkéig fenntartották a Magyar Királyság létjogosultságát még az államhatárokon kívül is, és Ausztriában nem egyszerűen egy emigráns kormány, hanem emigráns parlament is funkcionált, nem is beszélve a kihurcolt javakról és emberekről. A Ház utolsó ülésiskísérletére Altöttingben került sor 1947. augusztus 20-án.¹⁴

Ha más nézőpontból Szálasi hatalomra kerülését puccsnak is nevezhetjük, azt látnunk kell, hogy rendelkeztek Horthy lemondónyilatkozatával, ennek következtében a két Ház hozzászólás nélkül jóváhagyta nemzetvezetői kinevezését, és ugyancsak a két Ház és a Szent Korona előtt tette le a nemzetvezetői esküt november 4-én. Legfeljebb azt lehet mondani, hogy a Sopronban ülésező Országgyűlés nem volt határozatképes, így döntései nem voltak érvényesek, szabályosak. Horváth Lajos becslése alapján Sopronba 1944 decemberétől a képviselőház 30-40%-a, a felsőházak ismeretlen aránya települt át.¹⁵ Püski Levente említett, a Horthy-rendszer parlamentjét taglaló könyve szerint a felsőház ülésein csupán 20-30 tag jelent meg. Tekintettel arra, hogy a felsőház létszáma 1943-ban 370 fő volt, ez töredéke (7%) a határozatképességnak.¹⁶ Vagyis mindkét esetben csonka, határozatképtelen parlamenttel van dolgunk. (Teleki Éva megerősíti ezt,

¹³ Jugoszláviában a szétesett országot újraegyesítették, és a partizánhad-sereg visszaállította az egységes államot. Később derült csak ki, hogy nem királyság, hanem szövetségi köztársaság formájában.

¹⁴ Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza. I.* Európa Kiadó, Budapest, 1989, 29.

¹⁵ Horváth Lajos: Mikor ért véget a Sopronban ideiglenesen áttelepült Országgyűlés 1945-ben? *Múltunk*, 1995, 2, 142. 12. jegyzet.

¹⁶ Püski Levente: I. m. 490. 43. jegyzet.

és a felső- és alsóház nyílas átalakítási szándékát azzal indokolja, hogy a törvényhozás állandó létszám gondokkal küszködött.¹⁷⁾

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés ugyancsak csonka volt, Magyarország egy részéből rekrutálódott csupán, és szabálytalan választás nyomán jött létre. Ennek részleteit régóta ismerjük, Korom Mihály jó részt több mint 40 éves munkái nyomán.¹⁸⁾ Ismertek a korabeli viták is annak legitimitásáról. Mégis nagy jelentősége volt létezésének, mert az általa megválasztott ugyancsak ideiglenesnek nevezett kormány és nyomában az államszervezet nemcsak egyszerűen létrejöhett és megkezdthette kiépülését, hanem megfogalmazta és ország-világ előtt kinyilváníthatta szándékát, nevezetesen, hogy nem lesz tartománya egy másik államnak, még átmenetileg sem. Nem építenek ki idegen, katonai igazgatást, vagyis Németországgal szemben azonnal megkezdte működését, ahogy fogalmazott: „kezébe veszi a gazdátlanul maradt ország ügyeinek intézését, mint a nemzeti akarat kifejezője, a magyar állami szuverenitás birtokosa”¹⁹⁾. Megindította az önszerveződést azon a területen, amely a birtokába jutott, a győztes hatalmak pedig – ugyan szigorú feltételek között – átadták neki az irányítást, vagyis államalakulatnak ismerték el. Létrejöttének önmagában volt jelentősége, de annak is, ahogy megfogalmazta hivatását, vagyis antifasiszta voltát, hadba lépési szándékát, de még inkább a szabad és független Magyarország megteremtésének célját. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés december 21-i, a magyar néphez intézett szózata külön ki-

¹⁷⁾ Teleki Éva: *Nyílas uralom Magyarországon*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974, 225–231.

¹⁸⁾ Korom Mihály: *Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányja és a fegyverszünet (1944–1945)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981; Korom Mihály: *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944–1945*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985.

¹⁹⁾ *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984, 26. Ezt Gajzágó László jogászprofesszor, a hágai Állandó Nemzetközi Döntőbíróság magyar tagja úgy fogalmazta meg, hogy a fegyverszünet megkötése garantálta az államiság megmaradását. Különbséget tett a de facto és de jure elismerés között: a de facto olyan elismerés, amely ideiglenes és visszavehető, a de jure viszont végleges, és az államtevékenység teljes körét elismeri, így az államforma is benne foglaltatik. (Az államforma rendezésének nemzetközi kihatásairól. *Kis Újság*, 1946. január 8.)

emelte: „Demokratikus Magyarországot akarunk!” Aztán hozzátették, hogy biztosítják a magántulajdon sértetlenségét mint társadalmi és gazdasági berendezkedésünk alapját, de földreformot is akarnak.²⁰ Ez 1944 végén a harcoló és megszálló hatalomnak is szólt, és a Szovjetunió és szövetségesei ezt közösen tudomásul vették, sőt egyetértettek vele. Vesztes ország esetén a lehető leghatékonyabb politikai garancia alakult ki a megmaradásra. Még ha a helyzetet a szovjetek a saját szájízük szerint is értelmezték, folyamatosan tárgyalásra kényszerültek felső szinten a magyarokkal. A Vörös Hadsereg katonai vezetése és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) nem tehette teljes mértékben azt, amit csak akart.

Azt kell mondani, hogy a háborús állapot nem fejeződött be 1945. április közepén, a hadműveletek végével Magyarországon. A háborús állapot a békekötéssel zárult le, míg a rendkívüliség jóval tovább tartott. Posztháborús állapotról kell beszélnünk, amely esetén figyelembe kell vennünk, hogy az újjáépítés a hároméves tervvel folytatódott, ám összességében 1949 végéig eltartott, ha nem tovább.

Miért tekinthetjük továbbra is háborús állapotnak a magyarországi viszonyokat a fronthelyzet elvonultával? Először is a katonai megszállás miatt, ami a katonai alakulatok ide-oda mozgásával járt, beleértve a háború befejezése utáni visszavonulást is. Számos településről rendelkezünk olyan jelentésekkel, amelyek a visszahúzódó egységek erőszakoskodásáról, rablásáról szólnak. Aztán a kószáló katonák önkényeskedéseiről sem feledkezhetünk meg.²¹ Másodszor: a háborús állapotok sajátossága a hadifoglyok szabadon bocsátása és tömeges hazatérése, ami szovjet relációban elhúzódott, és csak jóval a háború befejezését követően került rá sor. Harmadszor: a háború folytatásának tekinthetőek az áttelepítések, az etnikai tisztogatások, amelyek szintén évekig elhúzódtak, és különösen a német és magyar lakosság-csoportokat sújtották. Negyedszer: az egész magyar lakosságot külön csapásként érte az anyagi javak felélése, elhurcolása, a teljesíthetet-

²⁰ Az Ideiglenes Nemzetgyűlés szózata a magyar néphez. In: Romsics Ignác (szerk.): *Magyar Történeti Szöveggyűjtemény 1914–1999*. I–II. Osiris Kiadó, Budapest, 2000, I, 376–378.

²¹ Vö. L. Balogh Béni (szerk.): *„Törvényes” megszállás – Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947*. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2015.

len nagyságú jóvátétel és az ehhez társuló gazdasági és közbiztonsági káosz, valamint nélkülözés. 1945 karácsonyát egy rádiókommentelő még nehezebbnek, még elviselhetetlenebbnek nevezte, mint a budapesti ostrom időszakát, pedig azt hihetnénk, hogy annál nincs szörnyűsegebb.²² Azután a spontán elégedetlenség, a kitörő elkeseredés különböző formái jóval a fegyveres harcok elülte utánra tehetőek. Legvégül a gyász, a megrendülés, a traumák, az igazságtalanságok, megaláztatások átélése, a lelki elfojtások, amelyek máig élnek az idős emberekben. A gazdasági káoszra visszatérve, nehéz pontosan megbecsülni, mikor vált feleslegessé a parlament felhatalmazása a kormányzat számára. Véleményem szerint a hároméves terv parlamenti elfogadása már ennek tekinthető.

Mindehhez hozzátehetjük azt a kortárs értelmiség számára köztudott és sokat felemlített közhelyszerű alapigazságot, hogy Magyarországon nem volt hagyománya a demokráciának, az emberi egyenlőségen alapuló politikai és társadalmi berendezkedésnek, szokásjognak és mentalitásnak, és ennek alapvető formáit kellett rövid időn belül megkísérteni gazdasági és lelki értelemben egyaránt megteremtteni. Ezzel volt tele az 1945 utáni sajtó és tömegkommunikáció, valamint a politikusi megnyilatkozások is. Olyan körülmények között, amikor az elnyomás, mi több, a terror is ott volt mind a közéletben, mind a mindennapi életben. Különös kísérlete ez a történelemnek. Kérdés, hogy az erőszak, a számonkérés, a hétköznapi kis zsarnokságok és a szabadság jelenlétéből és ütközéséből kijön-e a demokratikus együttélés és politika eredménye?

Két példával érzékeltetem ezt a helyzetet. Budapest polgármesterének 1945. május 29-én intézkednie kellett a budapesti lakóházakban a főlépcső és hátsó lépcső egyenlősítő használatáról, vagyis nem spontán módon, hanem előírással kellett megszüntetni a cselédlépcső gyakorlatát, ami a megkülönböztetés beidegződésének erejét mutatta az alsóbb és felsőbb rendű ember között. A másik 1945. október 23-i rendelete, amely szerint a Vitézi Szék feloszlata ellenére a rend tagjai továbbra is használták a vitéz jelzőt a nevük előtt. A fővá-

²² Székely Beáta rádiójegyzete, 1945. december 23. (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XXVI-A-8-a 174. d.) Másiként: Dessewffy Gyula: Front-karácsony. *Kis Újság*, 1945. december 25.

ros hivatalának, intézetei, üzemei alkalmazottai számára a polgármester „ismételten és utoljára” megtiltotta ezt.²³

Látszólag ennek semmi köze a parlamenthez. Pedig van. Amennyiben a visszavetített dogmatikus liberális illúzió ilyen körülmények között az Ideiglenes Nemzetgyűléstől és nemzeti kormánytól azonnal elvárja, hogy miért nem teremtettek ebben az országban parlamentáris polgári, liberális demokráciát. 1945 májusában tudomásom szerint Csornoky Viktor írta le először a *Kis Újság* hasábjain,²⁴ hogy még nincs demokrácia, aztán Szekfű Gyula még abban a hónapban értekezett a demokrácia megteremtésének előfeltételeiről, amelyeket ki kell alakítani. Majd Nagy Ferenc is átvette ezt a gondolatot, és meglehetősen pontosan beszélt a demokrácia körvonalairól, és az új hivatali közszellemet említve kijelentette, hogy annak nem fenyíteni, hanem gyámolítani kell. 1945-öt végigkövetve azt kell mondani, hogy a demokratikus közszellem nehéz, lassú építésének kísérlete zajlott ekkor Magyarországon.

Ebből a parlament is szerény mértékben kivette részét: nem is elsősorban a plenáris üléseivel, hanem intézményeivel, képviselőivel és 1945 tavaszától-nyaratól a polgári és radikális politikai és civil erők szárnyra kapásával. A kisgazdapárt esetében nem a „leszalámizás” folyamata zajlott ekkor, hanem az erősödés, az integrálódás. Ezt tapasztaljuk a Köztársaság Párt, a Független Polgári Kossuth Párt és a Függetlenségi Kossuth Párt csatlakozásakor. De meg kell nézni a fegyverroponogás elülte után azt a gyűlésáradatot, amit a kisgazdák és más pártok országszerte folytattak. Ahogy helyi szervezeteik feléledtek, ahogy gyűléseik egyre nagyobb lélekszám részvételével szaporodtak. A demokrácia kiteljesedését budapesti és környéki törvényhatósági választások is mutatták. Meg kell ismételnem azt az összefoglaló megállapítást, hogy a semmiből ilyen gyorsan még nem haladt Magyarország a parlamentáris jogállam megteremtésének útján, mint ezekben a hónapokban.

²³ *Fővárosi Közlöny*, 1945. október 30. (69. sz.)

²⁴ Csornoky Viktor: Merjünk szabadok lenni! *Kis Újság*, 1945. május 6.; Szekfű Gyula demokráciával kapcsolatos nézeteire lásd Ständeisky Éva: *Demokrácia negyvenötben*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015, 166.; Nagy Ferenc 1945. május 28-án az FKgP politikai akadémiáján tartott előadásában jelentette ki, hogy még nem élünk demokráciában, a lehetőség rá megvan, a felkészülés időszakát éljük. *Kis Újság*, 1945. május 30.

A NEMZETGYŰLÉS ÉS AZ ORSZÁGGYŰLÉS

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés időszaka után nézzük az 1945 novemberét követő Nemzetgyűlést. Vizsgáljuk meg először, hogyan érvényesültek a parlamentarizmus kellékei a Nemzetgyűlés (olykor már az 1947-es Országgyűlés) időszaka alatt.

1. A Nemzetgyűlés és az Országgyűlés házszabálya 111 paragrafusból állt, tehát aprólékosan rendezte a törvényhozás működését, és ahogy a Palasik Mária is megjegyzi, „a többpárti képviseletre alapozott parlament szervezetére és tanácskozási rendjére” dolgozták ki meglehetősen gondossággal.²⁵

2. A parlament autonómiáját az elnök, az alelnök, a jegyző és a háznagy jelenítette meg, tehát a tisztségviselők együttese. Őket mind a parlament választotta. Ezen túl maguk a képviselők örködték a törvényhozás öngazgatásán, például nemcsak a kormány és az elnök, hanem 60 képviselő is összehívhatta a nemzetgyűlést (és az országgyűlést is). (A belső önálló működésről külön fejezet – *A parlament üzemeltetése* – értekezik a könyvben.) Emellett beszámolási kötelezettsége volt az elnöknek és a házagnak.

3. A Nemzetgyűlés és az Országgyűlés meglehetősen sok, összesen 261 ülést tartott. A képviselők általában jelen voltak, mert az igazolatlan távolmaradást büntették.

4. Az ülések *nyilvánosak* voltak, a látogatók számára a karzatot biztosították. Zárt ülést az elnök nem kezdeményezhetett, csak 60 képviselő írásos beadványban.

5. 1946. február elején állt fel a *bizottsági rendszer*, amely 12, illetve 14 bizottsággal működött. Ez megerősítette a parlament autonómiáját, és nem tette lehetővé, hogy tisztségviselők kényük-kedvük szerint irányítsák a törvényhozást. Idetartozott a mentelmi, a naplóbíráló, a kérvényi, a gazdasági, a számvizsgáló és a könyvtár- és múzeumi bizottság. Az alkalmazási jogositványokat például az utolsó emberig felügyelték a képviselői kollektívák. Természetesen a parlamentet önálló költségvetési jog illette meg, de a pénzek elköltését egy bizottság közbeiktatásával szintén a képviselők felügyelték. 1945 végétől a Politikai Bizottság mint az ideiglenesség alatt kiemelt bizottság a

²⁵ Palasik Mária: I. m. 126.

Nemzetgyűlés alatt eljelentéktelenedett. Egyébként is többségben volt benne a Kisgazdapárt és a Demokrata Néppárt kettőse.

A bizottságok másik köre a plenáris ülés munkájához kapcsolódott. Itt volt biztosítva a kisebbségi vélemények megfogalmazása és a parlament széles nyilvánossága elé. Egyes bonyolultabb ügyeket a bizottság létrehozásával vizsgálták. Például a béke-előkészítést, a magyar–csehszlovák, a magyar–román tárgyalásokat. Ahogy manapság, az ellenzékiek többször ad hoc vizsgálóbizottság felállítását szorgalmazták, de ez – ahogy manapság is – sikertelen maradt. A bizottsági létszámok 15 és 25 fő között mozogtak koalíciós arányú pártösszetételben, de az ellenzék is kapott helyet bennük. A Magyar Szabadság Párt minden bizottságban egy helyet kapott.

6. A *frakciók* jelentős szerepet játszottak a parlament életében. A kisgazdapárt – kezdetben 245 fős – frakciójában jóvá kellett hagyni a pártközi megállapodásokat. „Gyakorlatilag semmilyen párthatározat nem született a képviselőcsoport megerősítése nélkül”.²⁶ A heti vagy gyakoribb ülés jelezte, hogy a párt megkerülhetetlenül fontos testületéről van szó, ami jól reprezentálta a parlament jelentőségét a Nemzetgyűlés idején. Ugyan 1947 tavaszára a frakció 201 főre csökkent, és elvesztette abszolút többségét, de az ellenzéki képviselőkkel együtt, a Baloldali Blokkal szemben még mindig uralták a Nemzetgyűlést.

Bár a szociáldemokratáknál a frakció politikai jelentőségéről nem olvashatunk, a Nemzetgyűlésben annak vezetője, Kéthly Anna tekintélye szavatolhatta. Az SZDP frakcióját 1948 februárjában saját pártja verte szét, amikor a 67-ből 33 főt eltávolítottak. A Magyar Dolgozók Pártja 167 fős képviselőcsoportjából a monográfia szerint „eltűnt a szociáldemokratákra jellemző demokratikus vitakészség”, azt az alárendelés, a szervilizmus váltotta fel.

A Nemzeti Parasztpárt esetében a frakció addig mutatott viszonylag önálló arculatot, amíg Kovács Imre jelen volt benne. Addig ugyanis inkább Kovács mellett állt ki Erdei Ferencékkel szemben.

A Magyar Szabadság Pártról pedig a következő értékelést olvashatjuk: „frakciójának nagyon jelentős a szerepe abban, hogy a nemzetgyűlésben megalkuvás nélkül kritizálták a demokráciaellenes

²⁶ Uo. 144.

politikát; gyakorlatilag ez a pártfrakció az ellenzék szócsövénél tudott válni”.²⁷

Az 1947-es Országgyűlés ellenzéki frakcióiról annyit, hogy azok fokozatosan felmorzsolódtak, illetve igyekeztek átmenteni magukat a népfrontba. A legnagyobb csoport, a Demokrata Néppárt frakciója viszonylag sokáig kitartott. Sajnálatos, hogy a pártok, különösen a Barankovics-párt frakciójának tevékenységét az országgyűlési választások után nem tárgyalja a kötetben (bár az iskolák államosításával kapcsolatos név szerinti szavazás kezdeményezését méltatja). A Demokrata Néppárt a Dobi-kormány programját 1948 decemberében például elutasította. Érdekesség, hogy a 72 párton kívüli képviselő 1948. november 18-án kötött megállapodást, és ennek alapján igényt tartottak azokra a jogosítványokra, amelyekre a frakcióknak joguk volt. Ez a parlament belső autonómiájának szinte utolsó megnyilvánulásának tekinthető.

7. A parlamenti *ügyrend* több más képviselői megszólalási lehetőséget is tartalmazott, sőt a „kérvény” címszó alatt parlamenten kívüli személy, intézmény, szervezet számára is esélyt kínált egy-egy ügy eljuttatására a törvényhozáshoz.

A napirend előtti felszólalás és különösen az interpelláció²⁸ önálló intézmény volt, mint minden parlamentben. A Nemzetgyűlés időszaka (kevesebb, mint két év) alatt 277, az Országgyűlés alatt 172 interpelláció hangzott el, és 150 nem. (Csak kettőt utasított el az elnök.) A Nemzetgyűlésben a többséget a kisgazda, ellenzéki és párton kívüli képviselők jegyezték, összesen 210-et, az Országgyűlésben 78 volt az ellenzéki típusú interpelláció, a többi kormánypárti. A könyv szerint a Nemzetgyűlésben az interpellációk 11,9%-ára, az Országgyűlés idején 12,2%-ára nem érkezett válasz. A képviselők több alkalommal is szóvá tették, hogy az interpelláció a parlamentarizmus rendszerének egyik legfontosabb fegyvere, egyenesen alkotmánybiztosítóknak nevezték. A kormány tagjai nem voltak minden esetben jelen a heti interpellációs napon. Így a válasz legtöbbször nem azonnal, hanem késve, írásban érkezett, és a képviselők 40%-a nem volt ott a válasz-

²⁷ Uo. 154.

²⁸ Vö. Baráth Magdolna: Interpellációk. In: *A magyar parlament 1944–1949*. I. m. 200–224.

adáskor. Egyébként az összes interpellációból mindössze kettőt nem fogadott el a parlament. Mindkét esetben a belügyminiszter volt a válaszadó.²⁹

8. A *mentelmi ügyek* a parlamenti csatározások képét mutatták. A büntetőügyekkel való fenyegetés és az eljárások a korabeli politikai játszmák részei voltak, ahogy korábban és manapság is. A kommunista párt előszeretettel igyekezett ezt az eszközt alkalmazni, de a Független Kisgazdapárt parlamenti többsége hatásosan akadályozta a képviselők elleni politikai indítatású eljárások lefolytatását. Így a kisgazdapárti Fillér László, de leginkább Kovács Béla esetében a szovjet megszálló csapatoknak kellett beavatkozniuk, mert a Nemzetgyűlés, illetve annak mentelmi bizottsága ellenszegült az MKP és a Baloldali Blokk akaratának. Ez a kiélezett politikai harc körülményei között zajlott, ahol a Nemzetgyűlés állta a sarat, és az idegen beavatkozás nyílt eszközéhez kellett nyúlni a kommunistáknak. Itt volt látható, hogy a békekötés előtt a szuverenitás korlátozható volt. Maga a szuverenitás is harci kérdés volt ebben az időszakban.

9. Magyarország a békekötés előtt a fegyverszüneti és a jóvátételi megállapodás alapján bizonyos mértékig kiszolgáltatott volt. A Nemzetgyűlés a relatív szuverenitás letéteményesének tekinthető, ennek szellemében teljes felhatalmazással alkotmányozhatott és hozhatott törvényeket, illetve alakíthatta ki belső autonómiáját. A szovjet hatóságok, visszaélve erőfölényükkel és jelenlétükkel, beavatkoztak mentelmi ügyekben. Lehet presztalinizációnak tekinteni, lehet a háborús állapotnak betudni ezt – nézőpont kérdése.

A SZEB-nek egy esetben volt közvetlenül a törvényhozást befolyásoló szerepe, nevezetesen: 1946 októberében gyakorlatilag jegelte a testület a mezőgazdasági érdekképviselétről szóló törvény általános és részletes tárgyalását. Világos, hogy a Nemzetgyűlés törvénytelen korlátozásáról beszélhetünk, ami egyet jelentett a parlamentarizmus csorbításával. Vlagyimír Szviridov, a SZEB első alelnöke – Palasik szerint – egyszerűen nem válaszolt a magyar miniszterelnök átiratára.

²⁹ A kötet egy esettanulmányt is tartalmaz: Futó Dezsőnek a gyömrői gyilkosság ügyében nagy port felvert interpellációja ügyében. Palasik Mária: *Félelemben zárt múlt. Politikai gyilkosságok Gyömrőn és környékén 1945-ben*. Napvilág Könyvkiadó, Budapest, 2010.

Más kérdés, hogy a kormány vagy a parlament ezek után miért nem lépett fel az idegen beavatkozással szemben. Az önálló érdekképviselő, illetve a szakszervezetek munkaközvetítő funkciója körüli csatározást ítélnék nagyobb vagy kisebb horderejű kérdésnek, annyi biztos, hogy a néhány beavatkozás ellenére a magyar nemzetgyűlést a népszuverenitás legfőbb jelképének és eszközének tekinthetjük, kevéssé a kormányt, amely erősebben ki volt téve a SZEB közbelépéseinek.

10. A Nemzetgyűlés és az Országgyűlés törvényalkotását is számba veszi a kötet. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 10 (ebből sürgősséggel tárgyalta 2), a Nemzetgyűlés 54 (16), az Országgyűlés 88 (9) törvényt tárgyalta. Összesen 152-t, sürgősséggel 27-et.³⁰

KORMÁNY ÉS PARLAMENT

Ami a kormány és a Nemzetgyűlés viszonyát illeti, itt feltűnő, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés idején olyan nagykoalíció működött, ahol ellenzék nem is igen létezett. A Magyar Szabadság Párt létrejöttéig ez volt a realitás a Tildy- és a Nagy Ferenc-kormány alatt is. Az Országgyűlés időszakában változott csak a képlet, és kerültek ellenzéki pártok a négypárti, majd hárompárti kormányzás mellé. A Nemzetgyűlésben ez abban tükröződött elsősorban, hogy a kormány a rendkívüli állapotok miatt széles körű felhatalmazást kapott rendeletek kibocsátására, tehát a parlament bizalma igen nagy volt a kormány iránt. 1946. február 15-én sürgősséggel, hozzászólás nélkül adták ezt meg a honatyák a kormánynak. A rendelkezés tiltotta közjogi vonatkozású és a törvényekkel ellentétes jogszabályok kiadását. Palasik Mária szerint a széles körű felhatalmazás az Ideiglenes Nemzetgyűlés és a Tildy-kormány időszakában indokolt volt, amíg a Nagy Ferenc-kormány időszakában nem. Magyarazatként a felhatalmazás precedensjellegét hozza fel. Itt pontosan mérlegelni kellett volna például az elvaduló infláció hatását, a békeszerződés előtti állapotokat ahhoz, hogy tárgyilagosan meg tudjuk állapítani a felhatalmazás létjogosultságát. Véleményem szerint a súlyos gazdasági, egészen-

³⁰ Palasik: I. m. 205–206.

ciális válságállapot legkorábban a forint bevezetésével enyhült, tehát 1946 augusztusával. Az tény, hogy a felhatalmazással és a rendeletek utólagos benyújtásával a képviselőknek nem volt különösebb bajuk egészen 1946. június 31-ig. A kormány ismételten betervezte a felhatalmazási törvényt, és a beszámolóját késve tette meg, amit az ellenzék élesen bírált, mint azt a könyvből érzékelhetjük. A kormánytöbbség azonban erőből megszavazta a sorozatos felhatalmazásokat, vagyis a kormány túlhatalma a parlamenti többségen múlt (akár-csak ma). Az Országgyűlés a beszámoltatást is áttette a Politikai Bizottsághoz, amely ezt jóváhagyta, és jelentést tett a plenáris ülésen. Barankovics István azzal utasította el a felhatalmazás ilyen értelmű megadását, hogy a rendkívüli állapot elmúlt, megfékeztek az inflációt, és becikkelyezték a békeszerződést.³¹ Ez már a parlamentarizmus felszámolásának egyik állomása volt.

A kormány és a Nemzetgyűlés viszonyához kötődik az a kérdés, hogy az igen széles koalíció esetén a sok kormánypárti honatya vajon teljesíti-e a parlament vitatkozó, harcos, a végrehajtó hatalmat ellenőrző szerepét. Ad absurdum: létezik-e egyáltalán a parlamentarizmus, vagy ilyen körülmények között kvázi egypártrendszer működik? Ez bármely széles nagykoalíció esetén felvethető, de jelen esetben nincs arról szó, hogy egy meghatározó párt mellett jelentéktelen, alárendelt, esetleg kiszolgáltatott pártok vagy pártocskák működtek volna a koalícióban. Másrészt Robert A. Packenham szerint³² a modern parlamentnek tizenegy funkciója van, amiből csak az egyik kötődik a konfliktusokhoz, és ez is érthető konfliktusmegoldó, illetve érdekegyeztető, kompromisszumteremtő funkciónak. Az adott történelmi helyzetben, vagyis egyrészt a társadalmat átformáló változások közepette a törésvonalak megváltozásának eredményeként, másrészt a végletes gazdasági válság közepette éppen ennek volt legitimitása, a pártok között kirobbanó konfliktusok optimális megoldási kísérleteinek, a kompromisszumok megtalálásában, az érdekegyeztetés megoldásában. Ahogy Dessewffy Gyula fogalmazott egy cikkben: ta-

³¹ Uo. 216.

³² Vö. Ágh Attila: A parlament szerepe a demokratikus átmenetben. In: *Demokratikus átmenetek.* (Szerk.: Szoboszlai György.) Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyv, Budapest, 1991, 90.

nácskozó testületet vár a parlamenttől személyeskedő, szenvedélyes, indokolatlan viták helyett. Konstruktív, hozzájáruló megbeszéléseket remél. Egymást megbecsülő, a más véleményt tiszteletben tartó, a koalíciót szükségesnek nevező, jó szándékú, komolyságot mutató eszmecseréket a pártszempontokat az ország szempontjainak alárendelni képes képviselőktől.³³ Valóban ez volt a nemzet kitüntetett érdeke akkor, bármilyen szokatlan és idegen ez az utóbbi évtized tapasztalatainak fényében.

A felhatalmazási törvények problematikájával szemben a költségvetés valódi nagyszabású vitát váltott ki. Ugyan a kormány nagy csúszásokkal terjesztette be a törvényjavaslatokat, a Nemzetgyűlés idején az 1946/1947. évi állami költségvetés tárgyalása hónapokat vett igénybe, és összesen 373 felszólalás hangzott el. Az 1947/1948. évi állami költségvetés vitája az Országgyűlésben rövidebb ideig tartott, ahhoz csak 274-en szóltak hozzá. A zárszámadás nem váltott ki vitát a parlamentben – állapítja meg Palasik Mária.

EGYÉB KÉRDÉSEK

Összességében a parlament és a kormány viszonyáról ellentmondásos kép rajzolódik ki. A Tildy-kormány beiktatásánál deklarálták a miniszterelnök és a miniszterek egyenkénti felelősségét a Nemzetgyűlésnek, sőt de jure a képviselőkől szervezett „bíróság” volt jogosult a kabinet tagjait felelősségre vonni. A Nagy Ferenc-kormány programvitájában Sulyok Dezső, a Kisgazdapárt szónokának felszólalása „egy felelős ellenzéki politikus” megnyilatkozásának tetszett, majd később az ellenzék jelenléte biztosította az egyik legerősebb kritikát a kormány programjáról és magatartásáról. Ami a felhatalmazást illeti, azt a rendkívüli gazdasági helyzeten túl részben ellensúlyozta a gyakori kormányváltás miatt a kormány bemutatkozása és az a feletti, valamint a hároméves terv bevezetése körüli – sürgősségi – vita.

³³ *Kis Újság*, 1945. november 28. Érdemes itt ráerősíteni Szajda Szilárd felvetésére, amely a nagykoalíciók nemzetközi összehasonlító elemzését ajánlja és a társulások (konszolidációs) demokráciamodellel alkalmazhatóságát veti fel. Szajda Szilárd: 1945 – demokráciakudar. *Múltunk*, 2016, 1, 118.

A pártközi értekezleteket³⁴ – az Ideiglenes Nemzetgyűlés időszakát leszámítva – kormányon belüli tanácskozásoknak kell tekinteni, amelyek fontos szakmai és politikai egyeztetéseket, valamint elsősorban a kormányválság megelőzését szolgáló informális tárgyalásokat jelentettek. Az ilyen egyeztetések koalíciós kormányok esetén nem ritkák, hiányuk egyik-másik koalíciós partner irrelevanciájának a jele.³⁵

Néhány szót a törvényhozatalról. A Nemzetgyűlés kiemelt jelentőségű törvényalkotása volt az alkotmányozó jellegű törvény, az 1946. évi I. tc. megalkotása az államformáról és a szabadságjogokról, amit a köztársaság kikiáltása és az elnökválasztás követett. Itt vetődött fel, hogy vajon parlamentáris vagy prezidenciális berendezkedés legyen-e Magyarországon. Parlamentáris megoldás született 1946-ban, és ezt vették át 1990-ben is. Épp a kommunisták érveltek a „gyenge” jogosítványokkal rendelkező köztársasági elnök mellett, mert félték a kisgazdapárti elnök túlhatalmától. Révai József például az Alkotmány- és Közjogi Bizottság ülésén Zsedényi Bélának azt a javaslatát, hogy az elnök hívja össze a Nemzetgyűlést, azzal vetette el, hogy elvileg az a veszély fenyegethet, hogy a parlamentet egyáltalán nem hívják össze, vagyis alkotmányos vákuum keletkezik.

Ezt követően Palasik Mária könyve végigveszi a parlament törvényalkotását a köztársaság büntetőjogi védelmétől az emberi alapjogok hatályosabb védelméig át egészen az 1948 decemberében tárgyalás alá vett állampolgársági törvényig és a hitbizományokat megszüntető 1949. április 2-i döntésig.

Felvetődik még, hogy a képviselők miként teljesítették szerepüket. Az 1945–1949 közötti parlamentek esetében lajstromos választási rendszerben a képviselők relatíve szabad mandátumot kaptak, vagyis nem kötötte őket választókerületi engedély vagy jóváhagyás. A valóságban a képviselők magatartását kötelezte a pártfegyelem, kivéve azokat, akik valamilyen formában függetlenítették magukat ez

³⁴ *Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1949.* (Szerk: Horváth Julianna, Szabó Éva, Szücs László, Zalai Katalin.) Napvilág Könyvkiadó, Budapest, 2003.

³⁵ Vö. Hubai László: Viták és álláspontok a II. Magyar Köztársaságról. *Múltunk*, 2005, 2, 201–211.

alól, például kiváltak vagy kizárták őket pártjukból és a frakciójukból. A polgári államok többségében a múltban, de a jelenben is a meghatározó képviselői szerep a párt képviselete. Ezen belül realizálódik az érdekképviseleti magatartás, amely egy-egy réteg, csoport vagy helyi érdek megjelenítését jelenti. A magyar gyakorlat azt mutatta, hogy a párthovatartozás abszolút elsőbbséget élvezett, a képviselők kisebb-nagyobb mozgástérrel igyekeztek a pártok, vagy ha éppen kormánypártiak, akkor a kormányaik akaratát érvényre juttatni. Ez, ha a frakciókon keresztül realizálódott, akkor a parlament hatása érvényesült, kivétel volt a kommunista párt, ahol a frakciónak egyetlen időszakban sem volt önálló szerepe.

Felvetődik, hogy az Országgyűlés időszakában (1947–1949) mennyiben beszélhetünk parlamentarizmusról. A parlamenti autonómiát és a jogrendet ugyan nem változtatták meg, de az 1947-es választások törvénytelenégei ismertek. Ebben az esetben megkérdőjelezhető a törvényhozás legitimitása. Még így is jelentős erőt képviselhetett volna az ellenzék, ha a Magyar Függetlenségi Pártot nem fosztják meg mandátumától, és ha a kisebb ellenzéki pártokat, illetve a parasztpártokat nem teszik megalkuvóvá a népfront mézesmadzagával. A Szociáldemokrata Párt 67 képviselőjének – mint említettem – több mint felét lecserélték, letartóztatták, megfélemlítették vagy emigráltak. A parlamentarizmus felszámolásához tartoztak a különféle, a parlamentet alapvetően nem befolyásoló trükközések. Például a 100 munkásnál nagyobb üzemek államosítása 1948 tavaszán, ahol előbb fogadták el a vállalatvezetők kirendeléséről szóló kormányrendeletet, és csak ezt követően terjesztették a törvényhozás elé az államosítás törvénybe iktatását. Összességében a parlamenten kívüli pozíciókat elfoglalták 1948 derekára, a többpártrendszer de facto 1948 végére likvidálták, így az újabb választások után nem volt akadálya az alkotmány gyökeres átalakításának és a parlament látszattá szüllyesztésének.

Mag a könyv – az Almanachok tanulmányait leszámítva³⁶ – végre részletesen bemutatja az 1944–1949 közötti három törvényhozás ese-

³⁶ Kiss József – Szűcs László: Új korszak a magyar parlament történetében. Az 1945–1947. évi Nemzetgyűlés létrejötte, működése és összetétele. In: *Az 1945. évi november 29-re Budapestre összehívott Nemzetgyűlés almanachja.*

ményeit, amelyből az első, az Ideiglenes Nemzetgyűlés, a háborús káosz és kiszolgáltatottság közepette a demokratizálás társadalmi-politikai folyamatának egyik terméke volt. A második, a Nemzetgyűlés, a kiszolgáltatottság és a súlyos válság közepette létrejövő magyar demokrácia egyik legfontosabb intézményének tekinthető. A harmadik, az Országgyűlés, a parlamentarizmus felszámolását érzékelteti. A Nemzetgyűlésre jellemzők Némethy Jenő, a Magyar Szabadság Párt képviselőjének szavai 1947. április 22-éről: „Meg kell állapítanom, hogy itt, ezek között a falak között az ellenzék szabadon mondhatta el véleményét, kritizálhatott, támadhatott, ez a diszkusszió, a szabad diszkusszió ülésterme volt. Amikor ezt megállapítom, meg kell állapítanom azt is, hogy tiszta demokrácia, sajnos, csak ebben a teremben jelentkezik ebben a formában, és hogy ezen a termen kívül vannak pártok, politikai tényezők, amelyek nem a tiszta demokráciát élik módszereikben, hanem attól igen-igen eltérnek.”³⁷ (2018)

1945. november 29. – 1947. július 25. Magyar Országgyűlés, Budapest, 1999, 688–715., valamint Marelyn Kiss József: Volt egyszer egy parlament... A parlamentáris demokrácia felszámolása Magyarországon 1947–1949. In: *Az 1947. szeptember 16-ra Budapestre összehívott Országgyűlés almanachja. 1947. szeptember 16. – 1949. április 12.* Magyar Országgyűlés, Budapest, 2005, 475–504.

³⁷ Palasik Mária: I. m. 213–214.

A MAGYAR NEMESI RANGOK ELTÖRLÉSE

1947. január 14-én lépett életbe Magyarországon az 1947. évi IV. törvénycikk egyes címek és rangok megszüntetéséről. A második világháború utáni radikális szakítás és újrakezdés a (politikai) nyelv területére is kiterjedt. Mennyire beszélt új nyelven a politika? – ezt mutatja be egy rövid írás, amely a *Kérdések és válaszok az 1944–1949 közötti magyar történelemről*¹ című kötetben jelent meg.

ÚJ NYELVEN BESZÉLT A POLITIKA?

A politikai nyelvhasználat gyökeresen átalakult a Horthy–Szálasi-világ eltűnésével. Ezt részben tiltások segítették: lehetetlenné vált a fasiszta, nyilas politikai propaganda, de a fegyverszüneti szerződés nyomán tiltották az antifasiszta szövetséget bíráló és szovjetellenes szövegeket is. Másrészt a politika porondján megjelent a horthyzmus és a nácizmus ellenzéke, valamint ellenfelei, akik számára nemcsak az antifasizmus, hanem a két világháború közötti – Szekfű Gyula szavával élve – neobarokk politikai és társadalmi berendezkedés is megérett a gyökeres változtatásra. A hivatalos politika és nyelve ezen túl antirasszistának volt mondható, bár nem nélkülözte az etnicista jegyeket például a német nemzetiség elleni megnyilvánulásokban.

Gyökeres váltást jelentett, hogy az új hatalom képviselői szakítottak a teokratikus elvekre, a tekintélyelvűségre, a személyek kultuszára (mindenekelőtt Horthyra) épülő legitimációval, és a népfelség elvén alapuló demokratikus berendezkedés mellett kötelezték el magukat. 1945 után ennek megfelelően a *demokráciabeszéd* vált általánosan

¹ Eredeti megjelenése: Napvilág Kiadó, Budapest, 2016.

jellemzővé. Az azonban, hogy mit is jelent a demokrácia, ki hogyan értelmezi azt, kezdettől vita tárgya volt; a korszakban ezzel kapcsolatban nemcsak különböző felfogások éltek, de élénk és tartalmas diskurzus is kibontakozott.

1945-ben általánosan elfogadott volt az a felfogás, hogy demokrácián nem pusztán parlamentarizmus, liberális jogállamiság értendő, hanem annak előfeltétele egyfajta egyenlősítés, szociális demokrácia, ami együtt jár a volt uralkodó osztályok és elitek visszaszorításával vagy akár leváltásával, valamint az elnyomott osztályok és képviselőik uralmának biztosításával.

Ez javak kisajátítását, a háborús katasztrófáért való széles körű felelősségre vonást jelentette, illetve összefoglalóan e rétegeket, csoportokat meg is bélyegezték a „reakció” – igen képlékeny – fogalmával.

Némi leegyszerűsítéssel: a demokráciadiskurzus két pólusán a szabadságelvű és az egyenlőségelvű felfogás állt. A szabadságelvű felfogás a parlamentáris polgári demokrácia megteremtése mellett volt, amely ugyan egyetértett a paraszti, a munkás, tehát az elnyomott osztályok lehetőségeinek kibővítésével, azok polgárosításával, de a polgárság nagyobb arányú felszámolásával, a vagyoniosság megszüntetésével, a magántulajdon visszaszorításával már nem. Az egyenlőségelvű felfogás a munkásság és a parasztság lehetőségeinek radikális kiterjesztésével, hatalomba juttatásával, a nagybirtokrendszer felszámolásával, a nagytőke szigorú korlátozásával kívánt egyfajta népi demokráciát megteremteni, amely aztán az ún. demokratikus szocializmus irányába fejlődik tovább.

A kommunista párt még ennél is tovább ment, és 1946-tól egyre inkább a szovjet mintát ajánlotta a magyar társadalom számára, mint amelyik nem diktatúra, hanem a közvetlen demokrácia megvalósításával a létező világok legdemokratikusabb berendezkedése, ahol egyszer és mindenkorra megszűnik az osztályok közötti áldatlan harc.

Ehhez az alapvető politikai nyelvi kerethez járultak további fontos témakörök: az újjáépítés, a béke és annak biztosítása, a népek barátsága, az antifasiszta szövetséges hatalmak és az európai demokráciák di-cséréte, a Szovjetunióval szembeni kritikátlan hozsannázás, a jövőre orientált lelkesedés és optimizmus. Ez utóbbi miatt a politikai nyelv erősen aktivista vonásokat mutatott. Ebben a nyelvben a korábbi korszakhoz képest a világias értékek kerültek előtérbe, azaz deszekula-

rizálódott. Ilyen volt például a munka jelentőségének értékelése, a munkát végző osztályok felmagasztalása.

Az egyenlőség felértékelése megmutatkozott még abban is, hogy a magyar törvényhozás az 1947. évi IV. törvényével eltörölt jó néhány rangot és címet. Nem terjedt ki a törvény az egyházi és tudományos címhasználatra, bizonyos közszolgálatban használatos elnevezésekre, és főként nem tartalmazott szankcionáló passzust. Ez az úr-szolga viszony nyelvi felszámolásával volt egyenértékű.

Ugyanakkor a parlamenti vitában már felmerült, hogy hiába törlik el a régi előjogokra utaló címhasználatot, ha helyettük újak keletkeznek. S a korszak végén, a demokráciaviták elhallgattatásával a tekintélyelvűség és ennek a Szovjetunió, Sztálin, majd Rákosi magasztalásával járó formája eluralta a közbeszédet. Az 1945 utáni demokráciabeszéd erejét mutatta azonban, hogy még a legsötétebb Rákosi-diktatúra is demokráciának, pontosabban népi demokráciának nevezte önmagát és a kelet-közép-európai pártállami berendezkedésű országokat. (2016)

A MÁSODIK MAGYAR KÖZTÁRSASÁG EMLÉKEZETE

1946. február 1-jén kiáltották ki Magyarországon a második köztársaságot. Az 1950-es éveket visszavetítő, a szovjet és kommunista befolyás kivételével minden mást elmosó emlékezetpolitika áradatával szemben az évforduló alkalmával hangjukat kell hallatniuk azoknak a republikánus demokratáknak, akik az arisztokratikus világszemlélet helyett egy teljesen más, az emberi egyenlőségen alapuló társadalomért kívántak fellépni. A mindenfelől áradó szidalmakkal, indulatokkal szemben rehabilitálni kell 1946-ot annak érdekében, hogy a mai köztársaságpárti magyarok tisztán lássák, kik voltak és mit akartak azok, akiket republikánusoknak nevezünk a XX. század hazai történelmében.

DEMOKRATIKUS ÉS LEGITIM DÖNTÉS VOLT EZ AZ AKTUS?

Nézzük az ellenvéleményeket. Miért az Országgyűlés és miért nem népszavazás döntött erről a kérdésről? Annál inkább, mivel az 1946. január 24-én, a Magyar Közvéleménykutató Intézet által végzett felmérés szerint ugyan a megkérdezettek nagy többségben a népszavazás mellett foglaltak állást (70%), de eközben a köztársaság vagy királyság államformája közül előbbit tartották kívánatosabbnak. A Dunántúlon a városokban ez 67,4%, falun 69,2%, a Duna-Tisza közén a városokban 79%, a falvakban 65,5%, északon a városokban és a falvakban egyaránt a válaszadók 59%-a a köztársaságot részesítette előnyben. A királyságot átlagban 22,9% támogatta.

Ami az Országgyűlést – vagy ahogy akkor nevezték, a Nemzetgyűlést – illeti, annak legitimitása aligha megkérdőjelezhető. A kis-

gazdapárti abszolút többséget és a létrejött nagykoalíciót minden nagyhatalom elismerte. Ráadásul az 1945. november 4-i arányos, szabad választásokon több mint 5 millió magyarnak volt joga véleményét nyilvánítani. E jogukkal éltek is az emberek, a részvételi arány 93%-os volt. Ez a legutóbbi, 1939-es választáshoz képest több mint 86%-os létszámnövekedést jelentett. A részvételt azóta sem szárnyalta túl egy szabad választás sem. A „Tisztelt Ház” teljes joggal gondolhatta úgy, hogy fel van hatalmazva az alkotmányozásra. Nem beszélve arról, hogy a köztársaságot valamennyi párt egyöntetűen elfogadta, egyetlen képviselő, Slachta Margit kivételével. A döntés legitimációja tehát nem volt vitatható.

SZUVERÉN DÖNTÉS VOLT-E A KÖZTÁRSASÁG KIKIÁLTÁSA?

Ez döntő kérdés, mert manapság ezt hozzák fel leginkább ellene. Az 1944–1990 közötti évekbe esik, amelyekről sokan úgy tartják, hogy ekkor Magyarországon nem voltak szuverén döntések.¹

A kérdés mármost az, hogy egyáltalán létezett-e ebben a korszakban szuverén döntés, különösen jogalkotási, alkotmányozási ügyekben. A válasz igen, Magyarország valóban megszállt ország volt, de egy sor kérdésben önállóan dönthetett, nem kellett minden ügyben kikérnie a nagyhatalmak véleményét. Sőt történelmi megítélésünk egyik fontos mércéje lehet, hogy a kormányzat vagy később az állampárt elhatározásaival az ország szuverenitását növelni igyekezett-e vagy sem.

Térjünk azonban vissza 1946 februárjához. Egyetlen forrás sem került elő, amely a Vörös Hadsereg, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, a szovjet kormány, avagy személyesen Sztálin és vezetőtársai követelését, vagy javaslatát, ajánlását tartalmazta volna a köztársaság kikiáltására vonatkozóan. Egyedül a Külügyminiszterek Tanácsának

¹ Ezt az álláspontot Magyarország Alaptörvényébe is beiktatták: Hazánk 1944. március 19-én elveszítette állami önrendelkezését. Visszaálltát 1990. május 2-tól, az első szabadon választott népképviselőt megalakulásától számítjuk.

1945. decemberi értekezletét említi a szakirodalom, hogy abból érthette a magyar politikai elit, mit kell tennie annak érdekében, hogy a béketárgyalásokon kedvező helyzetbe kerülhessen. Ugyanakkor a moszkvai külügyminiszteri találkozó már csak azért sem érintette közvetlenül az államforma kérdését, mert az Romániával kapcsolatban sem szögezett le előírásokat. Hacsak azt nem, hogy felkérte a királyt, egészítse ki a kormányt jobboldali politikusokkal.

A külpolitika azonban valóban szempont volt a döntés meghozatalakor. A magyar érdek az volt, hogy megszűnjenek az átmeneti állapotok, és a régi rendszer államformáját felváltsa egy merőben másik – ami látványosan szakít az irredenta célokkal, tehát nem tart igényt jelképesen sem a Szent Korona országaira. (A háborúban Magyarországot a trianoni békeszerződéssel elcsatolt területek visszaszerzésének célja tartotta a végsőig Németország mellett.)

AZ ÁLLAMFORMA KÉRDÉSE PROGRAMSZINTEN IS MEGJELENT

Slachta Margit, a királyság megőrzése mellett érvelő parlamenti képviselő, a SZEB² brit missziójához küldött panaszos levelében ír arról, hogy a választásokon nem volt szó az alkotmány megváltoztatásáról, így a köztársaság kikiáltása nem is lehet népakarat. Ez a szempont mai szemmel nézve nem vehető komolyan, és valójában nem is helytálló megállapítás.

Bár a kampányban az államforma nem volt hangsúlyos kérdés, de az egyetlen 1918-hoz kötődő nagy párt, a Szociáldemokrata Párt már 1945 augusztusában, a XXXIV. kongresszusán programjába iktatta – az 1918-hoz kötődő elnevezéssel – a népköztársaság megteremtését. Hogy ez mennyire a régi '18-asok nem feledett óhaja volt, azt mi sem mutatja jobban, mint a Debreceni Nemzeti Bizottság, amely 1945. május 4-én feliratot intézett az Ideiglenes Nemzeti Kormány-

² A Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) a fegyverszüneti egyezmény után kezdte meg működését Magyarországon. Feladata a fegyverszüneti feltételek végrehajtásának szabályozása és ellenőrzése volt. A bizottságban az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió képviselői foglaltak helyet.

hoz, hogy tegyen akár az Ideiglenes Nemzetgyűlés, akár saját nevében nyilatkozatot arról, hogy Magyarország jelenleg a demokratikus köztársaság állapotában van. (A Debreceni Nemzeti Bizottság elnöke az a Juhász Nagy Sándor volt, aki 1919-ben Berinkey Dénes kormányában az igazságügy-miniszteri posztot töltötte be.)

A szociáldemokraták következetességét támasztja alá Szeder Ferenc felszólalása 1945. december 1-jén, még a külügyminiszteri értekezlet előtt, a Nemzetgyűlésben, amelyben pártja nevében határozottan a köztársasági államforma kikiáltása mellett állt ki.

Böloni György ennek nyomán két nap múlva ráerősített Szeder álláspontjára – megsürgette a döntést, miután egyes Amerikába emigrált magyarok Habsburg Ottó trónra lépésére vonatkozó vágyálmait elutasította. Böloni a Károlyi-kormány holland nagykövete volt, élete nagy részét emigrációban töltötte, ekkor a Nemzetgyűlés nyolc tiszteletbeli tagjának egyike volt, aki személyében ugyancsak az 1918-as köztársasági szellemiséget képviselte.

1913 ÓTA BŰNCSELEKMÉNYNEK SZÁMÍTOTT

Joggal vetődik fel az a kérdés is, hogy miért hallgattak a szociáldemokraták és polgári radikálisok a Horthy-korszak 25 éve alatt? Miért nem tűzték zászlajukra a köztársaság követelését, miért nem szerepelt legalább programjukban? Ennek oka egész egyszerűen az volt, hogy aki a királyság intézményének megszüntetésére irányuló mozgalmat kezdeményezett, szervezett, vagy csak részt vett benne, nyomtatott vagy élőszóval a királyság intézménye ellen lázított, az köztörvényes bűncselekményt követett el. A vétkeseket az 1913. évi XXXIV. törvénycikk 3. paragrafusa öt évig terjedő államfogházzal, négyezer koronáig terjedő pénzbüntetéssel, a politikai jogok gyakorlásának felüggesztésével és hivatalvesztéssel sújtotta.

A dualizmus kormányai rettegtek a köztársaság melletti pártpolitikai és civil fellépéstől, különösen miután – egy ma már szinte ismeretlen kiváló férfiú – Nagy György, bátor székely ügyvéd megalapította 1912-ben az Országos Köztársasági Pártot. A szépen gyarapodó mozgalmat aztán a fent említett törvény betiltotta. A törvény Horthy

alatt sem vesztette érvényét, Nagy Györgyöt egy nyilvános temetői megemlékezés miatt perbe is fogták, bár ekkor még felmentették. Halála utáni utódját, Veér Imrét háromszor fogták perbe, és ítélték el több évre, amiért alkotmányos eszközökkel meg akarta változtatni az alkotmányt. A horthyzmus idején közel három tucat ilyen perről tudunk. Ez magyarázat arra, hogy miért nem kockáztatták az 1918-as pártok létüket a köztársaság melletti kiállással.

Ezzel szemben a királyságot és a korona országainak egységét hirdető Szent Korona-tan népszerűsítése a legtermészetesebb volt 25 éven keresztül. Már csak ezért sem jogos Slachta Margit kifogása az angol misszió előtt arról, hogy nem tudta nézeteit reklámozni. Terrortól beszél, de ez csak szónoki fogás lehetett, hiszen a parlament előtt hosszan kifejthette erről álláspontját.

A Kisgazdapárton belül is voltak viták, de ezt követően, no nem republikanizmusból, az államformaváltás mellett döntöttek, sőt a törvény előadója az a Sulyok Dezső volt, aki korábban fenntartásait hangoztatta, és nem sokkal később kivált a Független Kisgazdapártból, és megalapította a jobboldali, de a köztársasági államforma szabadságjogait védelmező Magyar Szabadság Pártot.

A RANGOKON TÚL, A DEMOKRÁCIA ÉS EGYENLŐSÉG FELÉ

A köztársaság megteremtését a parlamenti vitában a legtöbben őszintén a demokrácia kiterjesztéseként fogták fel. Leginkább Kéthly Anna érezte át a republikanizmus lényegét. Nézete szerint a királyi hatalom transzcendenciáját a többi társadalmi rend és csoport alávetettsége és kiszolgáltatottsága követi, és ez a hierarchikus felfogás gyökeres ellentéte a demokrácia és az egyenlőség elvének. A hierarchia mind lelki, mind társadalmi és gazdasági értelemben a korábbi évszázadok együttélési formája volt. A köztársaság gyökeres szakítás ezzel a világgal. Szakítás a címekkel, címerekkel, előjogokkal és főnemesi szalonokkal, ahol a finom urak és dámák jönnek össze. Szakítás az egész szétterpeszkedett horthysta „neobizantizmussal”.

Kéthly Anna reményének adott hangot, hogy el lehet indulni egy ideális világ felé, ahol tiszta a közélet, nincs hamis tekintélytisztelt,

nem szolgálatra, parancsokra, hanem együttműködésre alkalmas emberek sokasága teremt új nemzetet. Az 1918-as forradalom jelentette számára a magasrendűséget. A néplélekbe a legmélyebben Kossuth és Károlyi alakját látta bevésozni. Mindketten a köztársaságot szimbolizálták, és szemben álltak a legitimista Mindszenty József hercegprímás, esztergomi érsek által képviselt, az egyház és a földbirtokos arisztokrácia világi nagyhatalomként való felfogásával, midőn homo regiusként, azaz királyi megbízottként a legfőbb közjogi méltóságnak tekintette magát 1945–1946-ban. A republikanizmus a törvényhozással való részeseledést csak és kizárólag választások eredményeként ítéli jogosnak és jogszerűnek. Isten nem ad felhatalmazást senkinek, hogy az állam nevében emberek felett rendelkezzen.

A törvény szövege, az emberi jogok kodifikálása ebbe az irányba mutatott, mint ahogy egy sor lépés is történt a köztársaság szellemének kiteljesítése érdekében, bár már ott munkáltak a zsarnokság öröklökerei is. Lehetne sorolni a köztársaság érdekében tett lépéseket,³ de most csak egyet idézzünk fel belőlük.

1946. december 17-én nyelvpolitikai vita zajlott a parlamentben. Napirenden az egyes rangok és címek megszüntetéséről szóló rendelkezés volt (1947. évi IV. törvény egyes rangok és címek megszüntetéséről). A következő rangjelző címek használata vált tiltottá: herceg, őrgróf, gróf, báró, nemes, primor, lófő, örökös főispán, titkos tanácsos, kormányfőtanácsos, vitéz stb. Kiterjedt a törvény az olyan megszólításokra, mint a főméltóságú, nagyméltóságú, kegyelmes, méltóságos, nagyságos, tekintetes, nemzeti stb.

A cím- és rangkórság a neobarokk „méltóságos Magyarország” egyik jellegzetes betegségtünete volt. Annak idején Szabó Dezső úgy orvosolta volna tréfásan a bajt, hogy az utcaseprőnek is meg kellene adni a lehetőséget a legmagasabb rang használatára. A vitában az ellenzék szerint ez a folyamat már szinte teljesen le is zajlott, tehát sürgősen erre törvényt hozni. A kisgazda vezérszónok szerint a javaslat a társadalom figyelmeztetése volt a kasztrendszerű világ el-

³ Lásd: Feitl István – Palasik Mária: Magyar Köztársaság 1946. In: *Demokratikus köztársaságok Magyarországon*. Történeti album. (Szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Kende János.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2007, 73-130.

múlására, de ennek párosulnia kell az akkori vezetők által sugallt demokratikus magatartásmintákkal, mert a népnek nagyon nem tetszene, ha a főszolgabírók helyét a párttitkárok vennék át. A Nemzeti Parasztpárt szónoka arra emlékeztette a jelenlévőket, hogy a régi világban, ha egy egyszerű falusi ember bement a községházára vagy a városházára, azon gondolkodott, hogy már az utolsó szolgatisztet is nagyságosnak, tekintetesnek, avagy méltóságosnak szólítsa-e. Összefoglalva a törvény szimbolikus: lezárta a kasztszellemet, az előjogok és az üres formalizmusok korszakát.

NAPJAINKBAN „A KIRÁLY MEZTELEN”

Az elmúlt tíz évben pár kurzustörténész sokat tett annak érdekében, hogy feledtesse ezeket az epizódokat, hogy befeketítse 1918 és 1946 történeteit, a köztársaságot eltéphetetlenül összekapcsolja a bolsevik diktatúra emlékével, kitörölje azon személyiségek nyomát, akik őszintén gondolták az 1946 februárjában mondott szép jövődöléseket. A Szent Korona-tan is lassan visszakapja közjogi legitimitását.⁴

Az Alaptörvény szerint a köztársaság csak forma, az ország államformája. Csak ruha a nemzet testén. Éppen ez a baj. Nem telítődik a lényeggel, nem válik eggyé a testtel, a demokratikus mentalitás elszakad a mindennapi élettől, csak külsőleg, csak látszólag vannak meg az intézmények, amelyek garantálják a demokráciát – mögöttük a „király meztelen”.

2005-ben az MSZP–SZDSZ-kormány 1946. február 1-jét a köztársaság emléknapjának akarta nyilvánítani. Bozóki András, akkori kulturális miniszter volt a napirend előadója. Szerény kezdeményezés volt ez a republikanizmus eszméjének népszerűsítése érdekében. Az akkor még létező koalíciós társ, az SZDSZ lekicsinylő ellenvéleménye nyomán a szándékból alig lett valóság. Pedig mennyire igaza volt

⁴ A Szent Korona-tan a lefektetett törvényeken túli többletre jogosítja fel az államot, egyfajta nem megfogható, transzcendens, hitbéli, morális tartalom szolgálatára. Ez kötelezi az állam vezetőjét a jogszabályokban csak részben megfogalmazott nemzeti, keresztény hitvallás képviselésére. Csak az képviselheti állami szinten igazán a népet, nemzetet, aki ezt elfogadja. 1919 után és ma is a szuverenitás értelmezésében csúcsosodik ki ez a kérdés.

Bozókinak, amikor az *Élet és Irodalom* hasábjain azt fejtegette, hogy „Meggyőződéseink sokféleségétől függetlenül, a köztársaság a vita és a társadalmi konszenzuseresés kultúrájának közjogi alapja. A köztársaság a köz társulása – a köztársaság mindannyiunké. A köztársaság emléknapija nem a szovjet megszállás hagyományromboló és önkényuralmi, centralizált kényszermodernizációjának emlékéhez vezetne vissza bennünket, hanem annak a pillanatnak az emlékéhez, amikor még mi magunk rendelkezünk a saját alkotmányunk felett.”⁵

Jellegzetes tünete volt ennek a Köztársaság tér II. János Pál pápa térré átnevezése. Egyrészt a terület tipikus proli környék volt, és több munkámegmozdulás helyszínévé lett ismert. Ezt korábbi neve – Tisza Kálmán tér – sem változtatta meg. Az 1911-ben épült Népopera (ma Erkel Színház) az őszirózsás forradalom idején, 1918. november 1-én tömeggyűlésnek adott teret, ahol elsőként fogalmazták meg a szocialista köztársaság kikiáltásának követelését. Ez volt az oka, hogy 1946-ban Köztársaság térnek nevezték át a területet. 2011-ben a név elvétele az 1918-as és az 1946-os köztársaság megtagadásának jelképes aktusa volt.

Most aztán szedegethetjük össze a szétszóródott emlékfoslányokat, ideatöredékeket, hogy felmutathassuk a magyar társadalomnak, mit is jelent köztársaságpártinak lenni. (2021)

⁵ Bozóki András: A köztársaság napjáról, komolyan. *Élet és Irodalom*, 2005. október 28. (Visszhang)

A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA FELSZÁMOLÁSA MAGYARORSZÁGON

Sokféle alakot öltöttek, különféle szerepet játszottak a kommunista pártok a XX. században. Másként néztek ki, más funkciót töltöttek be illegalitásban, ellenzékben és hatalmon, koalícióban és egyeduralkodóként, mások voltak Dél-Amerikában, Európában, Kelet-Ázsiában, a szovjet blokkban, más szervezet volt a létező szocializmus létrehozásakor, működtetésekor és pusztulásakor. Nem is beszélve arról, hogy Kínában, Vietnámban, Laoszban meghatározóak voltak a tőkés viszonyok felszámolásában, és furcsa módon újrálétrehozásában, illetve a XXI. századi működtetésében. (A pártállami bürokrácia és a tőkés mint osztály, nem is álltak messze egymástól. Mintha Tamás Gáspár Miklósnak igaza lenne.) A hatalomra került kommunista pártok ezzel végképp történelmi ítéletet mondtak saját küldetésükről.

PÁRTÁLLAM – ÁLLAMPÁRT

1948-ban a két munkáspárt összeolvadásával (egész pontosan a szociáldemokraták bekebelezésével) Magyarországon is létrejött a sztálini állampárt. A párt az állam irányításában hasonló helyzetbe került, mint ma a Fidesz, de a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) monopolhelyzetét a következő két éven belül minden képzeletet felülmúló módon totálissá növesztette. Az 1950-es évekbeli rendszert elsőként szabatosan Bihari Mihály írta le *Magyar politika 1944–2004* című monográfiájában.¹ Ő jellemezte az állampártot mint mindent tudó,

¹ Bihari Mihály: *Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

vagyis omnipotens és mindenhez értő, azaz omnikompetens, magát csálthatatlannak és tévedhetetlennek tekintő szervezetnek.

A maival ellentétben, a sztálini–rákosista megoldást pártközpontú berendezkedésnek tekintjük, ahol a hatalmat a párt és annak vezető szervei gyakorolják az államszervezet, a társadalom és a gazdaság felett. Ez alól a korszakban kivétel Szilágyi Ákos szerint Lavrentyij Berija rövid kísérlete volt 1953-ban, amikor is a Szovjetunióban rendőrállamiságot kívánt bevezetni.² Lazított a párt fennhatóságán Nagy Imre első miniszterelnökségének időszaka is, amikor a kormány bizonyos önállósághoz jutott, és növekedett a szerepe.

A párt belső mechanizmusát a szigorú hierarchia jellemezte, ahol a főhatalmat a pártközpont, ezen belül is egy szűk csoport gyakorolta: az első időszakban a központ Titkársága, 1953 után pedig a Politikai Bizottsága. Az alsóbb szerveknek alig-alig volt önállóságuk, bár saját vezetőségüket titkos szavazással választották, a jelölést a felsőbb testületek uralták, lényegében kinevezés érvényesült. Rákosi előszeretettel cserélgette a kádereket, ezzel tartotta kézben a relatíve meg erősödő közpvezetőket.

Az MDP részletesebb jellemzését a történeti szakirodalom összefoglalását adó *Magyarországi politikai pártok lexikona 1846–2010* címét viselő kötetben találjuk.³ Ez leszögezi, hogy a párt teljesen behálózta a társadalom és a gazdaság minden szegmensét, a taglétszám induláskor 1,1 millió főt számlált, és a későbbi tisztogatások eredményeként sem csökkent 800-900 ezer alá. A nagy tömegű szervezetet 30-40 ezer fős főállású apparátus fogta össze, és vezényelte a központ kénye-kedve szerint. Aki előre kívánt haladni a hivatali számárlétrán, az jobban tette, ha belépett az MDP-be. A helyi szervezetek elsősorban a munkahelyeken létesültek, területi szervezetei leginkább a nyugdíjasokat tömörítették.

A pártállamot semmilyen jog nem szabályozta, semmilyen intézmény nem ellenőrizte. Ebben az időszakban az Országgyűlés működése teljesen formális volt, ritkán és rövid ideig ülésezett. Interpelláci-

² Szilágyi Ákos: A pártállamból a rendőrállamba. Lavrentyij Berija 1953-ban rendőrállami peresztrojkája. 2000, 2019, 6.

³ *Magyarországi politikai pártok lexikona 1846–2010.* (Főszerk.: Vida István.) Gondolat Kiadó, Budapest, 2011, 290–293.

ókra csak 1956 őszén került sor, a törvénykezés jó része törvényerejű rendeletekkel történt, és egy szintén teljesen formális testület hozta meg őket, az Elnöki Tanács. Az MDP jelentős vagyonnal rendelkezett: székház, helyi pártházak, sajtó, pártiskolák, üdülők, járművek stb. álltak a pártbürokrácia rendelkezésére.

Ezt az erőt a leninizmus–sztálinizmus világmagyarázata mint ideológia és etika tartotta egyben. Nagy Imre leváltása és a politikai irányvonal visszafordulása után megrendült a magyar társadalom bizalma az MDP és vezetői iránt. Elsősorban a fennen hirdetett erkölcsiségükön esett csorba. Innen nyomon követhető a demoralizálódás és demobilizálódás. Felgyorsult a folyamat a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusa, Sztálin bűneinek 1956. tavaszi feltárása, majd Rajk László és társai 1956. október 6-i újratemetése után. Az MDP-t csak radikális átalakítás menthette volna meg, de vezetői körében nem volt meg ehhez sem a bátorság, sem az akarat.

Most nézzük meg az 1948-as beolvasztási kongresszus két csoportosulását.

A KOMMUNISTÁK

1945 után a szovjet befolyási övezetben, a kelet-európai térség országaiban a kommunistákra a tőkés viszonyok és politikai rendszerek felszámolásának feladata várt. A Magyar Kommunista Párt (MKP) követte az akkor általánosan elfogadott mintát, az úgynevezett forradalomelméletet, amely taktikai lépéssorozatot kínált a kommunisták számára a hatalom megragadására. Ezt nemcsak Lenin és Sztálin jegyezte, de az olasz Togliatti is, ő találta ki (no és vele együtt a hazai parasztpártiak) a népi demokrácia fogalmát mint átvezető állapotot vagy folyamatot a polgári demokrácia és a proletárdiktatúra között.

A tőkés viszonyok felszámolásának mértéke, üteme nyitott kérdés volt, az pedig, hogy a Szovjetunió a minta, a kommunisták számára nem volt kérdés. 1945 után a rákosista vezérkar eltökélt volt, lépésről lépésre szorították ki a politikai életből a polgári pártokat, de a proletárdiktatúra bevezetéséhez tömegbázist kellett teremteni, meg kellett nyerni a munkásságot.

Az 1947-es országgyűlési választás eredménye (az MKP a szavazatok 22,25%-át kapta, míg a Szociáldemokrata Párt csak a 14,86%-át) azt mutatta, hogy a szociáldemokrata győzelem helyett nekik valamivel nagyobb befolyásuk van a munkások között. Ez azért volt meglepő, mert a szocdem párt a Horthy-rendszer körülményei között két évtizeden keresztül jól kiépített, a szakszervezetekkel szimbiózisban, sajtóval, civil szervezetekkel kiegészült komoly hálózattal és vélt befolyással rendelkezett.

1947 őszén a kommunistákkal a „kékcédulás” választási csalások miatt megromlott a viszonyuk, Szakasits Árpádék mégsem szakíhtak velük, mert a másik oldal eredményeitől megdöbbenek, miután a jobboldal összességében a szavazatok mintegy 40 százalékát szerezte meg. Elméletileg szóba jöhetett volna a kommunisták kiszorítása a kormányból, ez azonban csak az amerikaiak támogatását élvező franciaknál volt járható út, a szovjetek katonai jelenléte mellett idehaza ez nem lehetett megoldás.

A polgári világnak engedményeket nem tehettek, az ellenzékbe kerülés megfelmorzsolta volna a pártot. Győzelem vagy megsemmisülés, így vetődött fel váratlanul a szociáldemokrata vezetők előtt a kérdés.

Nem volt más választás, mint a koalícióban maradás – ezt akkor Bán Antal fogalmazta meg plasztikusan.⁴ A megsemmisülés valódi veszélye azonban hamarosan mégis valóságosan felrémlt az SZDP előtt. A kommunisták sikerük tudatában forradalmi agitációba kezdtek, hirdették, hogy közeledik, sőt elérkezett az idő a tőkés világának leváltására, most valóban „ez a harc lesz a végső / csak összefogni hát!”. Felesleges a kétpártiság, fuzionálni kell a munkásság egysége és a gyors előrehaladás, a jobboldali reakció legyűrése érdekében. Minek várni? A kettészakadó világ körülményei között a demokratikus, többpárti, lassú haladást előíró „harmadik utas” szocializmus fából vaskarikának tűnt.

⁴ Bán az 1947. szeptember 8-i választmányi ülés előadójaként érvelt a koalíció fenntartása mellett: „...nincs okos ember, a reakciónál, a kommunistáknál, a középpártoknál, aki el meri képzelni, hogy a Szociáldemokrata Pártot ki lehet rádiózni” – mondta.

A szociáldemokraták között nem is akadt teoretikus, aki szilárd érveket tudott volna lefektetni a „demokratikus szocializmus” elve mellett. Ez megalkuvásnak tűnt a polgári társadalom fenntartása érdekében, ahogy innen nézve az angol és francia párt tette. Nagyszabású kommunista kampány bontakozott ki a fúzió és a jobboldalinak nevezett vezetők eltávolítása mellett, élükön Kéthly Annával, Bán Antallal.

Megindult a szociáldemokraták, zömében munkások átáramlása a kommunista pártba. Nem néhány politikus, hanem több tízezer ember vett részt ebben a „gátszakadásban”. Az SZDP a széthullás küszöbére érkezett. (1948. március 22-től a kommunisták tagzárlatot rendeltek el.)

A helyzet odáig jutott, hogy 1948 elején a szociáldemokrata *Népszava* hasábjain Révai József brosrúját reklámozták „*A szociáldemokrácia két irányzata*” címmel. Révai 1948 januárjában az Amerikai Egyesült Államokat fasiszta világhatalomként állította be, amelynek Nyugat-Európában kiszolgálója valamennyi, a kommunistáktól jobbra álló politikai irányzat, valamint az egyházak. A jobboldali szociáldemokrata pártok Amerika és az imperializmus ügynökei, és mint ilyenek, a reakció egyik elsődleges eszközei. A demokrácia csak ennek leplezésére szolgáló álca, és a korábban úgymond jobboldali véleményformáló, de a baloldalhoz átálló – itthoni – szocdemek őszintétlenek, kétszínűek.

Révai zavaiból csak úgy sistereg a gyűlölet mindennel és mindenivel szemben, aki nem az ő nótáját fújja. Dollárszocialistáknak (ez az ő kifejezése!), bűnösöknek nevezte azokat a szociáldemokratákat, akik másként gondolkodtak gazdaságpolitikai kérdésekben, a nép vagyonának elherdálásával, közvetetten az életszínvonal növekedésének lassabb tempójával vádolta őket: rosszabbak voltak, mint azok, akik saját zsebükre dolgoztak. Révai kíméletlensége egyben besározta, megzsarolta már a baloldali szocdemeket is. Vitapartnerei, Horváth Zoltán és Justus Pál alig-alig találtak mentséget maguk és az egész szociáldemokrata mozgalom számára.

Honnan ez az ádáz harag, ez az ellenfelekkel szembeni zsigeri, kegyetlen indulat a kommunisták legnagyobb részében? Azon túl, hogy tudatosan rájátszottak az „alul lévő” uszítható érzelmeire, ott munkált bennük az üldözöttség minden keserősége, a párt mártírom-

ságának, kudarcának, rettegésének, bujkálásának csapásai. Egy perc legalitás sem adatott meg számukra annak előtte, csak a bűnözővé nyilvánítás és az e szerinti jogi eljárások. Huszonöt év alatt beléjük vésődött az a meggyőződés, hogy nincs más körülöttük, csak ellenség, legyen az politikus, csendőr, Horthy-katonatiszt, besúgó, egyházfi vagy áruló szociáldemokrata. 1948 januárjában Révai már a fölény tudatában lehetett ilyen kíméletlen a másik munkáspárt vezetőivel.

A BALOLDALI SZOCIÁLDEMOKRATÁK

Ha meg akarjuk érteni az 1947. végi és 1948. eleji politikai légkört, el kell fordítani a tekintetünket nemcsak az akkori politikusok egy-két évre rá megfogalmazott, majd a párttörténészek által hirdetett, hanem a mai értékelésétől is. Az első az úgymond forradalmi folyamatot dicsőítette, a második nemes egyszerűséggel a baloldali szociáldemokraták kollektív árulásaként fogja fel az eseményeket.

Milyenek is voltak 1948 első hónapjai? Hogyan látták, hogyan éltek meg ezt a telet és kora tavaszt a szervezett munkások, a baloldaliak, a fiatalok csoportjai, és talán még többen? Nem az egész ország, csak az egyik, kisebbik, de politikailag tájékozódó, sőt cselekvő fele.

Először is azt kell figyelembe vennünk, hogy a Szociáldemokrata Párt osztálypárt volt, és nem csak szavakban. Mindenekelőtt a munkásság érdekei lebegtek a szemek előtt, politikusaik együtt éltek a szakszervezetek mindennapi érdekképviselésével, és ez vegyült egy nem túl távoli felszabadításelmélettel, vagyis a marxizmus ideológiájával, továbbá az ezt gazdagító kulturális élettel. Tehetetlenül és megrendülve látták a fasizmus behatolását a munkásság közé, ami az 1940-es években mélyen elgondolkodtatta őket, és arra a következtetésre jutottak, hogy a szovjet világ vonzereje és a kommunisták legális jelenléte, illetve szövetsége gyógyír az örület és az ellen, hogy megismétlődhessen a tömegbázisuk jelentékeny részének elvesztése.

Egy új látásmód és nyelv megkonstruálására és dominanciájának biztosítására volt szükség, és ebben a parasztpártok mellett ugyancsak a kommunistákra számíthattak. Ebben szerepelt a múlt, a jelen és a jövő átértékelése. Radikális formai változások történtek az elne-

vezésekben, az ünnepekben, a megszólításokban, a jelképekben, sőt a köszönésekben is.

A munkáspártok nem *szabadságelvű*, hanem *egyenlőségelvű* demokráciát hirdettek, vagyis kritikusan viszonyultak a parlamentarizmus egyedüli ideáljához. Úgy gondolták, hogy ennél fontosabb, tartós és szigorú garanciák kellenek, hogy ne ismétlődhessen meg a háború előtti folyamat, vagyis a jobboldal, majd a szélsőjobboldal erősödése, végső soron hatalomra kerülése.

A munkáspártok kormányra kerülése sem elegendő garancia, ez egy következő választáson elvileg el is veszhet, ennél több kell: a tőke felügyelete, mi több, korlátozása. Partecipáció, azaz intézményesen biztosított részvételi lehetőség a munkavállalók számára, üzemi bizottságok. De még ez is kevés, tovább kell lépni az államosítás felé, mégpedig egyre szélesebb körben. Merész, nagy cél volt például a 100 főnél több munkást foglalkoztató üzemek államosítása 1948 tavaszán. Gondoljunk bele, ilyen még nem fordult elő a magyar történelemben, hogy váratlanul egyszerre kisajátítsák a hazai tőkéseket, ráadásul valamennyi gyár élére munkásigazgatót ültessenek! Ez szenzáció volt a munkások számára.

Félreértés ne essék! Az államosítás ebben az időszakban Nyugat-Európában is általános trend volt, ettől várták a válságok elkerülését, a hatékonyságnövekedést, stabilitást, az elmaradott régiók felzárkóztatását, a foglalkoztatást, közjavakhoz való hozzáférést stb.⁵ A munkásrészvétel a vállalatok irányításában sem volt ritka. Ehhez kapcsolódott a tervezésről kialakult jó vélemény. Idehaza az államosítás és a hároméves terv teljesítése összekapcsolódott, és annak sikere egyben záloga volt – nem csak a munkások számára – a gyors jólét megteremtésének. Meg kell mondani, hogy 1948-ban a tervteljesítés még közel sem jelentett tervutasításos gazdálkodást. Ennek következtében az általánossá váló munkaversenyt sem tekintették kényszerű többletmunkának, csak az eredmények túlszárnyalása eszközének.

Visszatérve a fogalomhasználatához. Egy-két év alatt gyökeresen átalakult a forradalmiság jelentése a szociáldemokraták körében is. 1945 után szerte az országban a nagy újrakezdést, az átalakítást hir-

⁵ Voszka Éva: *Az állami tulajdon pillanatai. Gazdaságtörténeti és tudománytörténeti nézőpontok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2018, 91–94.

dette minden politikai erő. A korszakban a lendület, a dinamizmus, az állandó mozgás, a szorgalom, az építés, a közösség iránti elkötelezettség, az optimizmus, a bizakodás, a remény stb. fogalmak könnyen társíthatóak voltak egymással, és egyértelműen pozitív értéktartalmakat hordoztak. A társadalmat mozgósító, azt lázban tartó beszéd (aktivizmus, aktivista) átjárta az összes politikai ágenst, de főként a kommunista párt épített erre.

Különösen a fiatalság számára volt vonzó a gyors és sikeres cselekvést jelentő, az ellenséggel leszámoló, felforgató, rombolva építő attitűd – a Népi Kollégiumok Országos Szövetségének indulójában is kifejezésre jutó „Holnapra megforgatjuk az egész világot” életérzés. Ahogy a 18 éves költő, Juhász Ferenc megfogalmazta: „A parancsokat kőtáblára írtam, összetöröm a múlt bálványait! Építő világot hirdessen a dal, mire a munkás, népem tanít!”

Az idősebb munkások között is visszhangra talált a végcél megfogható közelségbe kerülésének esélye. A forradalmiság erős érzelmi kultusza üt majd vissza 1956-ban a „Nem állunk meg félúton, sztálinizmus pusztuljon!” és hasonló jelszavakban.

A szociáldemokraták körében különösen egy nívós értelmiségi csoportra hatott leginkább ennek a reálisnak látszó perspektívának a vonzó ereje, és ők a baloldal mellett álltak. Fejtő Ferenc így jellemzi őket: „Fellegekben járó elmék, a rendszerek szerelmesei voltak ezek, akik – miközben hangsúlyozták a kommunistáktól való elméleti elkülönülésüket (a sztálinizmus elrémítette és vonzotta is őket) – készek voltak feláldozni személyes ízlésüket a munkásegység oltárán.”⁶ Az említett Justus Pál és Horváth Zoltán volt közöttük a hangadó.

A világpolitikai eseményeket sem hagyhatjuk figyelmen kívül. A nemzetközi szociáldemokrata mozgalom kettészakadása megállíthatatlan lavinaként zúdult a pártokra. A brit Amerika-barát magatartás és a két munkáspárt francia szétválása tragikus következményekhez vezetett az európai szociáldemokrata mozgalomban. Szakasítsék szeme láttára következtek be az olaszországi események is. 1947 januárjában az olasz szocdem párt kettészakadt, kommunistákkal tartó és ellene felvonuló csoportra. 1947 májusában új kormány ala-

⁶ Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története I–II. kötet*. Magvető Kiadó – Magyar Füzetek, Budapest, Párizs, 1991, 150.

kult, mégpedig a kommunisták és a baloldali szociáldemokraták nélkül. Az 1948 áprilisában lefolytatott parlamenti választás után a kereszténydemokraták többek között a jobboldali szociáldemokrata párttal biztos többséget szereztek, a baloldal végképp elvesztette esélyét a szocializmus felé haladó út folytatására. Ez megszilárdította az itthoniakat is abban a hitükben, hogy az SZDP-ben el kell kerülni a pártszakadást, és ki kell tartani a kommunisták mellett, különben a polgári Magyarország megerősödését segítik elő, és füstbe megy a szocialista perspektíva. (Hozzá kell tenni, hogy Bulgáriában és Romániában, végül 1948. június 27-én a nagy mozgalmi múlttal rendelkező csehszlovákiai szociáldemokrata párt is belement az egyesülésbe.)

Ami a hazai külpolitikát illeti, 1948 elején nem veszett el a remény a kelet-közép-európai kisállamok önálló, viszonylag szuverén együttműködése előtt. A szociáldemokraták ugyan a szovjetbarát Duna-völgyi együttműködés, de mégis szuverén államok híveiként határozták meg magukat, és erre reményt láttak az önállóságot megtestesítő partizánvezér, az egész térségben nagy tekintéllyel rendelkező J. B. Tito 1947 decemberi budapesti látogatása, valamint a magyar–jugoszláv barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés aláírásakor. A jugoszláv–bolgár föderáció sürgős tető alá hozását – azt „trójai falónak” látva – ekkor ugyanis Titóék elutasították, mert a szuverenitás tiszteletben tartását fontosnak tartották a szocialista országok egymás közötti viszonyában. (1948 elején az egyre élesedő szovjet–jugoszláv levélváltás még a kommunisták előtt is csak májusban lett ismert.)

Így jutunk el 1948. március 5–7-éig, amikor is a Szociáldemokrata Párt megtartotta 36. kongresszusát. Kéthly Annát, Szeder Ferencet, Szélig Imrét és másokat kizárták a pártból. A kongresszust a közelgő egyesülés igenlése, és még inkább a szocializmus közeli bevezetésének ünnepi hangulata hatotta át. 400 küldött, valamint külföldi és hazai meghívottak vettek részt rajta, az esemény operaházi műsorral indult.

A kongresszust mai szemmel szokatlan és erős patetizmus hatotta át. A magyar és nemzetközi munkásmozgalom századik évfordulóját idézte az akkor éppen 100 éve megjelent Kommunista Kiáltvány is. A színpadot a vörös kalapácsos ember hatalmas alakja díszítette. A mozgalom önálló szubkultúráját jelezte a nagy létszámú énekkar.

A műsor pedig a forradalom akarását: egymás után következett a *Marseillaise*, Beethoven *Egmont-nyitánya*, Ady Endre *Véres panorámák tavaszán* című verse és József Attila *Tiszta szívvel* című költeményének megzenésített változata. A műsor emelkedett pillanata volt az élő költő-író legenda, Kassák Lajos megszólalása, aki az alkalomra írt versét olvasta fel.

Kassák Lajos: A 36. kongresszus elé

Íme, a magasba emelt zászló,
melyre a ti nevet írtam,
Eltársak
Fiai és leányai a kornak,
Törhetetlenek és fáradhatatlanok

Amint múlik az idő
nap nap után,
Arcotokon szaporodnak a barázdák,
De ugyanakkor mind messzebb látnak a szemeitek,
Tüdőtök fáradt levegőt zílál,
De ajkaitok közül ugyanakkor előtör a kiáltás.
Ó, micsoda ellentétekből rakott össze benneteket a végzet.
Ó, ti ezerszer megtaposottak,
Ezerszer újból fellobogtok.

Milyen színtelenre mart benneteket a szegénység rozsdája,
mennyi korom és pernye hull rátok
egy hosszú, hosszú életen át
s íme, végül is az ajtók kitárultak,
ragyog a nap tavaszi szél nyerítésétől
visszhangzanak az utcák
s ti ideálltok, hogy pörlekedjete a múlt árnyaival,
hogy a kezeteiket rátegyétek a kormánykerékre,
hogy összecsendítsétek az üllők hangját
s az igazmondó, bátor szavakat.

Ünnep ez a nap, a ti szívetek ünnepe,
virágok fakadnak most s azok a ti véretek cseppjei,
zúg a szél s az a ti nevetéstek kórusa,
üzenetek szállnak messzi határokon túlról
s azok a ti testvéreitek üzenetei.

Halljátok?!

harcokról és győzelmekről üzennek nektek
s azt üzenik, hogy harcoljatok ti is
a szabadság győzelméért,
az igazság győzelméért,
az oszthatatlan béke győzelméért.

Ünnep ez a nap!
Az igaz fogadalom s az építő cselekvés ünnepe,
emeljétek hát magasabbra a zászlót,
minden zászlók fölé ezt a vérpirosat,
melyre neveteket írtam,
elvtársak.

Visszatért és hangot kapott a messianizmus, amely szerint úgy tűnt az 1948. eleji pillanatban, hogy beteljesedik a proletariátus nagy álma: a szabadság, egyenlőség és a kizsákmányolásmentesség birodalma. Justus Pál ki is mondta, hogy a pártban mindig létezett forradalmi szocialista irányzat, amelynek végre a győzelmét ünnepelték ezen a kongresszuson. Ennek igenlése hatotta át akkor a szociáldemokrata küldötteket. Keserű és kíméletlen csalódást kellett megélniük.

A TOTÁLIS DIKTATÚRA

Ezzel együtt a pártbeolvasztás, az MDP megalakítása nem feltétlenül kellett, hogy 1949-ben és az 1950-es évek elején a kíméletlen és mindenre kiterjedő szélsőséges diktatúrát, a koncepciós perek sorozatát hozza magával. Nagy Imre reformkurzusa a bizonyíték erre. Sok volt szociáldemokrata is híve lett az új irányzatnak, az „új szakasz” politikájának.

A koromfekete éveket Sztálin és nyomában a hazai vezetők paranoiája, valamint az egyre inkább elhatalmasodó háborús hisztéria magyarázza. Sztálin parancsai az őrült fegyverkezést, a hadigazdálkodást és a háborús közállapotok bevezetését eredményezte Magyarországon. Nemcsak az energifaló nehézipar fejlesztéséről van szó, hanem a hadsereg létszámának ugrásszerű emeléséről, a drákói jogszabályi előírásokról, a szélsőséges államosításról, a munkatáborok-

ról, a munkakényszerről, a vad központosításról, a bizalmatlanság, az ellenségkeresés eluralkodásáról, az életszínvonal tudatos rontásáról stb. Az vitathatatlan, hogy ebben nagy szerepet játszott Rákosi és társai beteges megfelelési igyekezete Sztálinnak. Ez az egy, amiben Rákosi eredmény ért el. Ő lett Sztálin legjobb tanítványa. Közben folyt a hazugságáradat éjjel-nappal. A baloldali szociáldemokraták nagy része drágán megfizetett naivitásáért.

A tanulságok sokfelé vezettek. Volt, aki megtört és idomult, volt, aki végleg szakított a rendszerrel, és volt, aki alkalmazkodott, de várta a pillanatot, mikor cselekedhet annak érdekében, hogy más-milyen, emberségesebb szocializmus formálódjon. Így teremtdőött meg a makacs és kitartó reformerek tábora. (2023)

1950-es évek

Stréber Mancsi

Kormányprogramm előtt.

Kormányprogramm után.

A REFORM MINISZTERELNÖKE: NAGY IMRE

Nagy Imre esetében mindenképpen szóba kell hozni, hogy az utóbbi években kikezdték azt a történelmi értékelést, amely a rendszerváltást követően kristályosodott ki róla. Közelebbről, kikezdték Nagy Imre 1953–1955-ös első miniszterelnökségének (ahogy akkor nevezték, az „új szakasz” időszakának) értékelését.

Bármily furcsa, a lekicsinylést többek között egy, a Nagy Imre Alapítvány kiadásában megjelent kötetben olvashatjuk, Gyarmati György előadásában, amikor az „új szakaszt” úgy értékeli, hogy az egyfelől válságmenedzselő intézkedéscsomag volt, másfelől az „államszocializmust racionalizálni igyekvő törekvés, beleértve azt is, hogy a rendszer alattvalói számára elviselhetőbb legyen”.¹

Pedig Nagy Imre rájött arra, hogy a Moszkvában kapott mandátum sokkal többet rejt magában, mint a válságtól mentesíteni az országot. Az életszínvonal-centrikus magatartáson, a parasztság felszabadításán, a terror felszámolásán túl egy újfajta utat jelölhet ki és teremthet meg Magyarország számára, ami más, mint a sztálinista megoldás, bár az akkor elképzelt „kollektív társadalom” irányába mutatott, és ez alapvetően nem különbözött a szovjet típusú szocializmustól. Nagy ennyiben kommunista volt és az is maradt.

AZ ARCHIMÉDESZI PONT: AZ AGRÁRVILÁG

Nagy Imre 1953. július 4-én ismertette kormányprogramját a Magyar Országgyűlésben. A történészek és a visszaemlékezők értékelése egy-

¹ *Nagy Imre és kora*. Tanulmányok, forrásközlések, VII. Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2020, 149.

öntetű: beszéde megvilágító erejű volt, mindenki fellélegzett, szavai sokakat lelkesedéssel töltöttek el. Nem is kívánok részletekbe bocsátkozni, mint ahogy abba sem, hogy milyen intézkedéseket hozott a kormány azzal a következő másfél évben. Beszéltek eleget erről szakemberek, és tankönyvek is felsorolják ezeket. Nagy mindenekelőtt agrárszakember, parasztpolitikus volt. Nem egyszerűen válsághenyhítő okból tette lehetővé az egyéni parasztgazdaságok működését, hanem abbéli meggyőződéséből, hogy a kollektív gazdálkodást csak lassan és fokozatosan lehet bevezetni.

Ez a nézete nem hirtelen, menedzselő eszközként, hanem meggyőződésből formálódott ki. Ennek előzményei az 1947-es és 1949-es vitákra nyúlnak vissza, utóbbi a párton belül kényszerű önkritikába torkollott. A vegyes gazdaságot tartósan fennmaradó árutermelési formának képzelte el. Az életképes szövetkezeteket sem kolhozként gondolta el, hanem közzgazdasági eszközökkel is irányított üzemeknek, ahol a belső kispiac, vagyis a háztáji gazdálkodás is erősödik. (A háztáji földek 1 hold nagyságra emelték fel.)

A magángazdaságot aztán el is kellett látni eszközökkel, ami komoly csúszással, csak 1954-re sikerült, és működéséhez létre kellett hozni a a minimális infrastruktúrát, ami állami eszközökkel nem ment, így nagyobb mozgásteret engedélyezett a szövetkezeti kereskedelemnek, és szerény mértékben visszaállította a magánkisipart és magán-kiskereskedelmet. Ez a magánkiszgazdasági szektor erősödése felé mutatott. A Szövetkezetek Országos Szövetségét, a SZÖVOSZ-t teljesen átszerveztette, és az új célok megvalósítását piacgazdasághoz hasonlatos eszközrendszerrel biztosította. A szövetkezeti kereskedelemben mutatott szabadabb gazdálkodás olyan eredményeket produkált, hogy azt 1955–1956-ban, Rákosi ismételt felülkerekedése idején sem lehetett visszacsinálni. A decentralizált földműves-szövetkezeti kereskedelmi rendszer az új gazdasági mechanizmus előfutára volt.

Szeme előtt egy, a nagygazdaságokra, a kisgazdaságokra és a szövetkezetekre egyaránt építő modernizáció lebegett. A lehető legkorszerűbb agrárgazdaságot képzelte el, amely fejlett agrotechnikát alkalmaz, magasan képzett szakemberek vezetik szerte az országban, és terményei bőséggel látják el a városokat, sőt az exportra futja majd.

A felsőoktatást az agrárszakember-képzés javára hangolta át. Az észszerűtlen terményekkel, a narancssal, a gyapottal, a gumipity-

panggal való kísérletezést abbahagyatta, a józan magyar agrárértelmisségre támaszkodva alakíttatott ki nagyszabású tervet a mezőgazdaság következő éveire. Mi több, el is fogadtatta, és 1953. december 19-én megszületett az MDP Központi Vezetőségének és a Minisztertanácsnak a közös határozata a mezőgazdasági termelés fejlesztéséről. Hosszabb távra tervezett, három évre készült a program, mint ahogy a begyűjtés mértékét is három évre előre garantálta.

BÉKÉSEBB ÉLET

Mindez nem ment egyik napról a másikra. A válságmenedzselő intézkedések felemásan sikerültek. Naggyal szemben is bizalmatlanok voltak az emberek. Jól érzékelteti ezt Nagy Balázs memoárja,² aki akkoriban egyszerű dömpervezető volt, és bizony azt látta, hogy az egy korsó hideg sörért hosszú sorban álló melósok nemcsak Rákosi, de Nagy Imre nevét is káromkodás közepette emlegetik. De később, az árvízi munkáknál egy spontán sztrájk után kijövő ávósok már nem vittek el senkit, hanem dolgvégezetlenül távoztak. Valami megváltozott.

Nem kellett nagyon hosszú idő, és az emberek megtapasztalták a békésebb életet. Nem az amnesztiát, a táborok bezárását, a kitelepítések megszüntetését, később a politikaiak rehabilitálását említeném példaként. Nagy nem Lavrentyij Beriját másolta, nem egy pragmatikus vezérlessé rendőrállammal akarta felváltani a párthatalmat, ahol a Politikai Bizottság helyett a Belügyminisztérium irányítja az országot.³

Az ő vezetése alatt is a kormányzat dominált, de a belügyet vissza akarta vezetni a maga sáncai mögé, és a jog uralmát akarta előtérbe állítani.

Az „új szakasz” új jogelveket követelt meg. A Politikai Bizottság 1954. május 12-én megpróbált elvben erősebb alátámasztást adni a

² Nagy Balázs: *Sorsdöntő idők. A Petőfi Körben és a forradalomban*. Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2007.

³ Szilágyi Ákos: 1953 hideg nyara, az elmaradt peresztrójkja. In: *Nagy Imre és kora*. Tanulmányok és források VII. (Szerk.: Fodor Fanni.) Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2020. 118–131., valamint uo.: *Pártállamból rendőrállamba*. 2000, 2019, 6.

büntetőpolitikának, de ez is felemás eredményt hozott. Ugyan helyesen állapította meg a határozat, hogy 1953 előtt az államigazgatási és termelési feladatokat büntetőeszközökkel igyekeztek megvalósítani, de szigorította az üzemi lopásokkal szembeni rendőrségi eljárást. Olyan „alapelveket” szabott meg, mint a társadalmi tulajdon védelme, a termelés zavartalansága, a szabadpiaci forgalom biztosítása, az ellátottság emelése, az alkotmányos jogok biztosítása. Egyszerre szögezte le, hogy a tömeges feljelentéseket meg kell szüntetni, ugyanakkor a munkahelyükről indokolatlanul, önkényesen kilépőkkel szemben a büntetőeljárást minden esetben meg kell indítani. A jogelvekben nyilvánvalók voltak a zavarodottság jelei.

1954 decemberében az MTA égisze alatt megszervezték az első Állam- és Jogtudomány Kongresszust, amelyen az új szakasz jogelméleti és jogpolitikai kérdéseit kellett volna tisztázni, de csak odáig jutottak el, hogy államelméleti kérdésekben körvonalazták a polgári és a szocialista állam közötti tartós átmeneti állapotot, vagyis visszanyúltak a negyvenes évek második felének zárójelbe tett kérdéseihez. A jogelmélet nehezen és későn eszmélt, de semmi esetre sem tekinthető taktikai megoldásnak mindaz, ami történt. A nagyszabású kodifikációs feladat, a vegyesgazdaság jogi kimunkálásának sajnos csak a kijelölése történhetett meg.

Mint említettem, az 1953-as gyors intézkedéscsomag ellentmondások sorát generálta. A tervezés, ha korábban nem, 1954-re végképp csődöt mondott, képtelen volt prognosztizálni, miután az életszínvonalbeli intézkedések feltételeit, és a gazdaság szektorainak összhangját sem sikerült megteremteni. A nyugdíj- és béremelés, az árcsökkentés, valamint a fogyasztási cikkek termelésének és értékesítésének összhangját megközelítően sem tudta biztosítani.

Ily módon gyorsan bekövetkezett az áruhiány. Például a mezőgazdasági kisgépek és eszközök gyártásának beindítása csak 1954-ben indult meg, így az agrártermelés elégtelennek bizonyult. Az export–import-egyenleg felborult, és a magyar gazdaság szovjet kölcsönre szorult. A tervezés nem számolt egy sor szemponttal, például az átállított ipar lassúságával, a vezetők ellenállásával stb. Nagy Imre megelégedte az Országos Tervhivatal tehetetlenségét, és 1954 októberében leváltatta, már későn, dogmatikus elnökét, Szalai Bélát.

SZEMÉLYCSERÉK

Felvetődik a kérdés, hogy vajon miért nem hajtott végre azonnal nagyarányú személycserét legalább a kormányzatban, hogy biztosítsa programja megvalósításának alapfeltételét? Egyrészt a Magyar Dolgozók Pártja vezetőtestületeinél nem volt lehetősége változtatásra. Ezt Rákosi állította össze, és a moszkvaiak sem emeltek 1-2 ember kivételével kifogást. Ez a grémium döntött a kormányról, tehát Nagy azt is készen kapta. Nem is beszélve arról, hogy az első hetekben a kormányprogram megalkotása és elfogadtatása épp elég feladatot jelentett számára – hozzátehetjük, kitűnően oldotta meg ezt a feladatot –, aztán nagy energiával látott neki a végrehajtásnak. Szerencséjére a szovjetektől beijedt Gerő Ernő mögé állt, és a gerinctelen, de ütőképes Farkas Mihályt visszahozatta a pártapparátusba, így ott is volt egy dinamikus, erős embere.

Rákosi lassítani igyekezett Nagy Imre lendületét, ezért alapos és többszörös vizsgálatot kezdeményezett. Nos, a munkásosztály helyzetét elemző csoport élére Apró Antal került, aki 1953. november elején egy hatalmas pofonnal felérő dokumentumot tett le a Politikai Bizottság asztalára a proletárok siralmas helyzetéről. Rákosi különbizottságot kezdeményezett az állapotok orvoslása érdekében a maga vezetésével, mire Nagy Imre behozatta a kormányba elnökhelyettesnek Aprót, nehogy a dicsőséget Rákosi arassa le a saját maga által okozott katasztrófa orvoslásáért. Nagy személyi kérdésekben lassan építkezett, mást nem is tehetett.

Csak egy év múlva állt össze csapata. 1954 októberében hajtotta végre a kormányátalakítást, akkor már volt olyan erős, hogy maga mögé tudta állítani az MDP Központi Vezetőségét.

Számíthatott az agrárszakemberekre, saját klientúrájára, a hiperhajlékony régi agrárpártiakra, ugyanígy a párt- és államapparátus magasabb tisztségét elfoglaló lojális embereire, két-három börtönből szabadult kommunistára és az író- és újságíró-társadalom kijózanodó felére. A magasabb pozíciókban lévők azonban elpártoltak tőle, mihelyst megneszelték, hogy a szovjetek Rákosi felé fordultak. A kevés, valóban hűséges embert eltávolították. Ekkorra azonban Nagy Imre az ország lakosságának nagy többségét már megnyerte.

NÉPFRONT, TANÁCSOK

Nagy tömegbázist épített. Mindenekelőtt a vidékiek bizalmát igyekezett megnyerni, de emberi szót váltott az egyházakkal is. Tudta, hogy e munkában a régi értelmiséggel ugyanúgy számolni kell, mint az újjal, és általában azon igyekezett, hogy minden szaktudást megbecsüljön, ezért száműzte a társadalomból a gyanakvás, ellenségeség légkörét. Megszűnt az éberségi hisztéria, a származás forszírozása és a csengőfrász, és ez végtelenül gyógyító hatással volt a társadalomra.

Eltűnt az ellenségeskedés, a bűnbakkeresés, a szelektálás, a múltban vájkálás, főleg eltűnt a kulákellenesség, a *Ludas Matyi*ből is elmaradoztak a hízott nagyparasztot kifestő karikatúrák és az egyházi személyeket gúnyoló rajzok.

Persze maradtak az amerikai imperialisták, de ők nagyon távolinak tűntek. Az egész társadalmi légkör megváltozott, lassan eltűnőben volt a megosztottság.

A vegyesgazdaság visszaállítása egy másfajta tervgazdaság kigondolása felé indította el a közgazdászokat. Ennek intézményi hátterét az MTA Közgazdaságtudományi Intézet és a *Közgazdasági Szemle* folyóirat létrehozása adta. Ezek az első próbálkozások olyan eredményeket hoztak, amit Péter György, Erdős Péter, Balázsy Sándor, Kornai János írásai fémjeleztek a tervutasításos mechanizmus gyakorlatának és elméletének bírálatáról.

1954 októberére mindez olyan kormányzati előkészítő belső anyagokig jutott, mint a *„Tézisek a gazdaságpolitikai munkaprogram kialakításához”*, amelyben Kopátsy Sándor a pénz- és hitelrendszer visszaszervezését kezdeményezte, szorgalmazta a világpiaci árak, a konvertibilitás felé elmozdulást, vagyis Sztálin tételével szemben a pénz valóságos értékmérő szerepének újbóli megteremtését. Együttal a tervezés átalakítását is megpendítette.

Az emberek Nagy felé fordultak. Érezte ezt, és nagy óvatosan nekilátott a politikai struktúra átalakításának. Nem volt könnyű megtalálni, hol lehet ezt elkezdeni, de az 1954-es esztendő és a tanácsi választások kapóra jöttek neki. A szűk rést a második tanácstörvény megalkotásában és a Hazafias Népfront megteremtésében vélte fedezni.

Szerény kezdet volt ez, de ne becsüljük le a jelentőségét. Persze kompromisszumokra kényszerült. A párt mereven őrködött hatalma felett. A magán- és a szövetkezeti kereskedelem mellett ez a két lépés mégis kikezdte a centralizált államhatalmi irányítás mindenhatóságába vetett vak bizalmat, létrehozott egy, a pártnál szélesebb politikai mozgalmat. Lássuk ez utóbbit.

Többpártrendszerű népfrontot lehetetlen lett volna életre hívni, főként, hogy a népfrontban Rákosi a többi párt felszámolásának kérését valósította meg. Valami össznépi szervezetet azonban igen, ahol a másként gondolkodók egy része is mozgásteret kaphatott. Ilyen mintának a tagsággal rendelkező bolgár modell kínálkozott. Az egyéni tagságot ellehetetlenítették, de helyi vezetőségei és lapja – a *Magyar Nemzet* – megmaradt.

Az alakuló kongresszuson Nagy Imre okosan Darvas József szájába adta mindazt, amit ő akart üzeni. Vagyis hogy a népfront az egész nemzet vezető ereje. Tartóoszlopa a munkásosztály és a parasztság testvéri szövetsége, de „mindezen túl a Hazafias Népfront legyen egész népünk hazafias erőinek minden eddiginél szélesebb, hatalmas népi egységmozgalma” – mondta Darvas. Még hozzá „származásra, foglalkozásra, társadalmi helyzetre, vallásra, világnézetre való tekintet nélkül”. Ezért beszédében Nagy Imre sem említette a kommunisták vezető szerepét vagy a munkásság fölényét, ellenkezőleg, az egyenrangúságot hangoztatta.

Tamási Áron azzal indokolta csatlakozását a Hazafias Népfront Országos Tanácsához, hogy úgy látta, a demokratikus eszközökkel megvalósuló szocializmushoz nemzeti munka kerestetik, és ez számára is fontos. Az Országos Tanácsban egy sor katolikus püspök és hívő, Kodály Zoltán-formátumú személyiség sorakozott.

Rákosi győzelme után, 1955-ben a népfrontot a párt rohamcsapatává fokozták le, aztán elhalatták. Jánosi Ferenc főtitkárt és Boldizsár Ivánt, a *Magyar Nemzet* főszerkesztőjét leváltották. Rákosiék megértették, hogy valami számukra veszélyes kezdeményezés indult útjára 1954 őszén.

A tanácsrendszer átalakítása a hatalmas méretekben felszaporodott bürokrácia csökkentésével, vagyis racionalizálással kezdődött 1953-ban, de 1954. május végén, Nagy Imre beszédében az MDP III. kongresszusán már összekapcsolódott a decentralizálással, az állam

szélsőséges központosításának bírálatával, és kilátásba helyezte a helyi tanácsok szerepének gyökeres átgondolását.

Nagy Imre az 1945-ös népi szervek mintáját hozta fel példaként, ami megint csak a proletárdiktatúra sztálini változatának felváltását jelentette volna a helyi demokrácia felé mozdulással. Társadalmi vitát kezdeményeztek a törvénytervezetről, de hiába álltak mellé a volt parasztpártiak és néhány fiatal, Rákosiék megint csak rossz kompromisszumra kényszerítették. A megmaradt korszerűsítés végrehajtását aztán 1955-ben meg is akadályozták. Sem az ipari irányítás decentralizálása, sem az önálló beruházási keretre és költségvetésre vonatkozó szándékok nem valósultak meg. Persze így a létszámcsökkenésből sem lett jóformán semmi.

DILEMMÁK

Nagy Imre nem populista, hanem plebejus politikus volt. 1945–1948 között a kisegzisztenciák társadalmát teremtették meg a félféudális-polgári világgal szemben. Nem akart visszafelé haladni innen, gyűlölte a nagytőkés, földesúri horthysta közeget. Kommunistasága abban állt, hogy hitt abban, hogy kisegzisztenciákra épülő társadalmat is lehet nagyvá tenni, lehet modernizálni úgy, hogy azt a nép a magáénak érezze.

Ne legyenek kizsákmányolók, legfeljebb 1-2 alkalmazottat foglalkoztató kisvállalkozók. De milyen tervgazdaság felel meg ennek? Túllépett a mindenható tervek doktrínáján az ismeretlen felé. Egy kormányfő azonban nem várhat az elméleti kérdések kikristályosodására. Próbálkozott, és amikor látta, hogy bajok vannak, feltette a kérdést az elmélet számára: hogyan lehet vegyesgazdaságot igazgatni? Senki sem tudta a választ. Ellenfelekkel, sőt ellenségekkel körülvéve ment előre.

A mezőgazdaság volt az a szakterület, amiben otthon volt, ott ki próbálhatta elgondolásait a gyakorlatban. Felismerte, hogy Magyarország agrárnagyhatalom lehet, de ehhez komoly beruházásokra és nagy szellemi potenciálra van szükség. A nagy- és kisüzem piaci összefogása vezethet el ehhez a ponthoz. A parasztság rehabilitálására és segítésére kell átszervezni a gazdaságot, nincs szükség nagy mére-

tű nehéziparra, hanem olyan iparra, amely kiszolgálja a lakosságot, a vidéki Magyarországot. De hogyan lehet az ipart átszervezni és működtetni? Erre a kérdésre már nem maradt ideje felelni.

Nagy Imre plebejus politikus volt abban az értelemben is, hogy a szocializmust úgy képzelte, mint ami egyre jobb életet teremt a népnek. A szocializmus alaptörvényét a termelés maximális növeléseként és ennek alapján az életszínvonal szakadatlan emeléseként gondolta el, és keményen bírálta az ipari öncélúságot.

Ezt a meggyőződését 1956. november 3-án, az újabb kormányalakítás napján sem adta fel. Az 1945-ös többpárti koalíció feltámasztására, a népi szervezetekre és a munkástanácsokra építve képzelte el a demokratikus szocializmus megvalósítását. Nem példa, nem aktualizálható, de történelmi jelentőségét sem szabad lekicsinyelni, eltagadni. (2021)

1956: MÍTOSZKÉPZÉS, DEMISZTIFIKÁLÁS

Két diametrálisan ellentétes, egyben fontos alkotásról szeretnék írni. Az egyik Andy Vajna filmje, a *Szabadság, szerelem*, a másik Papp András és Térey János drámája *Kazamaták* címmel, amelyet a Kato-
na József Színház mutatott be, illetve kitérek még egy alkotásra, a Kaposvári Csiky Gergely Színház *56 06 örült lélek vert hadak* című színdarabjára is.

A MEGELEVENEDŐ MÍTOSZ VAJNA FILMJÉBEN

Miért tartom ezt a filmet figyelemreméltóbbnak a számos 1956-os témájú film közül? Ez az első film ugyanis, ahol a történelmi hűség szándékával jelennek meg a forradalom tankönyvekből, kézikönyvekből jól ismert eseményei, a MEFESZ-gyűlés, az október 23-i felvonulás, a Bem tér, majd a Kossuth tér és Nagy Imre megjelenése a Parlament erkélyén, a rádió ostroma, a szovjet fegyveres beavatkozás és a fegyveres harc, az október 25-i vérengzés a Parlament előtt. Egy-egy villanás vagy rövid jelenet erejéig látjuk a faluról feljövő és élelmet hozó parasztot, gyerekek részvételét és halálát, a harckocsikkal szembeni Molotov-koktélos kézitusát. Megelevenedik a Budapest elleni november 4-i szovjet katonai invázió. Mindez eredeti helyszínekkel, dokumentarista hűségre törekvő ábrázolással, helyenként a mai televíziós híradó-tudósításokra hajazó naturalizmussal.

Az amerikai filmkészítésre leginkább jellemző erős látványelemek teszik jól befogadhatóvá az ilyen filmnyelvhez szokott mai közönség számára az alkotást. Akciók, rendkívül erős hangeffektusok, a háború premier plánban, leszakadt végtagok, mellbevágó képsorok, mellbevágó közelségből filmezett vízilabdacsata stb. ragad magával.

Mint a legtöbb populáris filmben, a szereplők két csoportra oszlanak, pozitív és negatív hősökre. Nézzük a pozitív hősöket. A helyszínekkel, a körülményekkel és eseményekkel szemben a pozitív hősök nem a forradalom történelmi alakjai. Nagy Imre még csak nem is mellékszereplő, a nagy nevek legfeljebb csak a rádióból hangzanak el. A filmben nem a hezitáló kisember, nem a kíváncsi, a belesodródó, nem a személyes okok miatt revánsot vevő személyek kerülnek előtérbe, mint mondjuk a *Számárkőbűgés* című filmben. Az egyik főhős történelmi értelemben a névtelen felkelő, de nem a „pesti srác”, hanem az egyetemista, egy értelmiségi forradalmár. Egy nő, akinek családját a zsarnokság elpusztította, őt megbecstelenítette. Hogy miként került mégis egyetemre, ez történelmi értelemben persze legfeljebb csak akkor érthető, ha a szüleit rehabilitálták. Ez azonban a filmből nem derül ki. A másik főhős, a válogatott sztárvízilabdázó, a rendszer kegyeltje. Természetesen szerelmi történetet látunk, ahol azonban a két fiataalt nem egy semleges környezet, hanem a forradalmi események hozzák össze. Ennek megfelelően a film főszereplői a forradalom eseményeinek helyszínén járnak, mintegy személyes sorsukon keresztül elevenednek meg a fontos történések. Ott látjuk őket a Műegyetemen, a felvonuláson, a Kossuth téri tüntetésen, a rádió ostrománál, másnapról részt vesznek az oroszok és az ÁVH-sok elleni fegyveres küzdelemben, menekülnek a Parlament előtti golyózáporban, ott látjuk őket az egyetemi felkelőközpontban, majd a belső városrészekben folyó harcokban. Ez a történelmi film klasszikus helyzete, ilyen értelemben akár Várkonyi Zoltán követőjének is tekinthetjük Vajnat.

Ha a filmet nézői, befogadói oldalról tekintjük, akkor működésbe lép a történelmi film hatásmechanizmusa. A forradalom stációi és a pozitív alakok sorsa és érzései közötti erős kapcsolat a társadalomlélektani helyzet megértését segíti, egyszerre azonosul a néző a két emberrel és ügyükkel, vagyis a forradalommal. A helyzetek egyértelműen és tisztán átélhetők: a filmben a néző együtt ujjonghat a forradalom felszabadító és felemelő élményének örülő tüntetőikkel, de megérintheti az önfeláldozás, a szabadságküzdelem nagyszerűsége is, az igaz és gonosz összecsapása, egyben a nemzeti összefogás, egyesülés, a nemzeti közösség érzése. Ezt tovább erősíti a filmben a jelképek, toposzok használata, a szimbólumalkotás. A vörös csillag lehull és darabokra törik. A zenei háttérben megjelennek Beetho-

ven *Egmont-nyitányának* akkordjai, az előtérben többször felcsendül a közösen énekelt himnusz. Ehhez társulnak a nemzeti jelképekkel kapcsolatos akciók: a zászlóhordozás, a zászló közepének kivágása, a Kossuth-címer felfestése. A film hatásmechanizmusát jól megjegyezhető leegyszerűsített politikai jelszóhasználat segíti, ami lényegében a „Ruszkik haza! Ávósok zsarnoksága pusztuljon! Szabad választásokat, szabad világot!” könnyen beazonosítható tartalmakra egyszerűsödik. Ebből a szempontból helyenként a történelmi hitelességre szigorúan adó film csúsztatással él, amikor október 23-án a MEFESZ-gyűlésről szóló jelenetben csak jóval később megfogalmazódó követeléseket hallunk.

Az érzelmi hatás erősítését szolgálja az ellenoldal ábrázolása. Amíg a tudósok azon töprengtek, hogy milyen is volt ez a megdöntött hatalom, erős, avagy gyenge, meghasonlott, avagy gátlástalan és magabiztos, széteső vagy megújulás felé haladó, reformok felé elinduló, avagy azokat akadályozó, hogy volt-e hatalmi válság, és ha igen, mikortól, milyen volt e válság természete, milyen volt október 23-án, képes volt-e reagálni, mennyire volt megosztott stb. stb., addig a film szempontjából ez teljesen közömbös, a hatalom gonosz, ördögtől való, ÁVH-s természetű, erkölcstelen, Feri bácsi – alias Haumann Péter – alakjában a zsarnokság velejéig aljas és kegyetlen megtestesítője lép elénk. Összességében ezek az emberek kíméletet nem érdemlő, elpusztítandó figurák. A filmben a két tábor között nemcsak gyilkos, kiegyezés, békés megoldás nélküli háború folyik, de párbeszédnek sincs értelme. Ezt mutatja a Földművelésügyi Minisztérium udvarán játszódó jelenet, a középén álló és fegyverletételt ajánló pap halála.

(Egyáltalán nem volt meglepő, hogy a moziban az ezt követő jelenetnél, a meglincselt és lábuknál fogva felakasztott ÁVH-sok képénél, miközben a hullák szájába papírt gyömöszölnek [pénzt vagy más], a moziban mögöttem ülő 16 éves kamasz lányok ujjonganak örömben, hiszen a szörny halálát élik meg, akár bármely más amerikai filmben, ahol a jó oldal végre megsemmisíti az aktuális gonoszt, legyen az vietkong, arab terrorista, szovjet kommunista vagy az emberiség elpusztítására törő földönkívüli.)

A filmmel azonosulni tudó nézőben mindezek eredményeként megteremtődik az érzelmi emlékezés élménye, és ez új jelentést kölcsönözhet viszonyának az 1956-os forradalom és szabadságharchoz.

Ezt nem gyengíti, ellenkezőleg, felerősíti az utolsó rész, a magárahagyatottság és elbukás, végül a kegyetlen megtorlás, és ezen belül az áldozatvállalás stációjának ábrázolása. Ez megrendítő képsorokban tárul elénk, ahol a főhős halálának, egyben a forradalom vereségének tragédiáját a vízilabdacsapat szovjetekkel folytatott csatája, majd olimpiai győzelme ellenpontozza, ami egyben a magyarság és a forradalom szimbolikus győzelme a nemzeti elnyomás és a zsarnokság felett. Itt már mintegy a történelem előrevetített igazságszolgáltatása jelenik meg, ez egyben 1989–1990 előérzete, itt kerül a történet összefüggésbe a magyarság sorsával, a világtörténelemmel. Itt válik a film végleg patetikussá, reprezentatívvá, és 1956 alapító eseménnyé, mítosszá. Ez a nyíltan vállalt cél is: 1956 hazafias és forradalmi történelmi hagyományként való átélhetőségének megteremtése.

Ez a kánon valójában semmi újat nem ad, de a film révén tömegkulturális megformálásban részesült. Ne feledjük, hogy a nézettség mára megközelítette az 500 ezret, ami kiemelkedő eredmény nem csak a 2006-os magyar filmek között. Ezt a nézettséget nem mestersegesen hozták létre. Hozzá kell tenni, hogy a film a nézők között jelentős érzelmi hatást vált ki, kevesen vannak, akik megrendültség, egyfajta katarzis nélkül távoznának a moziból.

Az 1956-os forradalomról való tájékozottság a felmérések szerint igen alacsony fokú a fiatalok körében. De hát honnan is szerezhetnének megkötődő élményt róla? Talán a politikusi beszédekből vagy valamilyen szépirodalmi műből? Esetleg az ünnepek szolgálnak erre? A *Szabadság, szerelem* az első, ami erre tényleges lehetőséget teremt. A film – akár a korábbi reprezentatív történelmi filmalkotások – messze nagyobb szerepet fog játszani az 1956-ról kialakuló kép formálásában, mint akár több tucat könyv vagy más ilyen témájú film. Mindaddig, amíg nem születik alternatívája. De addig alig kétséges, hogy ez a sematikus értelmezési modell szerepet kap az elkövetkezendő évek megemlékezései, iskolai ünnepei forgatókönyveiben, a populáris 1956-kép alakulásában. Pillanatnyilag nincs más, az eseményekkel személyes és átélhető viszonyt kialakítani képes olyan kulturális produktum, amely ilyen sok emberre hatni tud. A televízióban az 50. és tartok tőle, hogy a további évfordulókon is csak a dühöngés különböző változatait láthatja a nagyközönség. Ezért azt mondom, hogy ennek a filmnek nem befejeződött, hanem csak most indul a karrierje.

1956 MERŐBEN MÁS SZEMSZÖGBŐL

Amíg Vajna filmje tiszta és világos, és a maga módján szép mesét tár elénk az 1956-os forradalomról, addig a *Kazamaták*, a Köztársaság téri pártház ostromáról készült dráma utolsó szavai – a már halott szóvivő hangján – azzal fejezik be a darabot, hogy: „Az egyetlen történet szertehull /1956 darabra.” Úgy hiszem, igaza van Margócsy Istvánnak, amikor e maximát nem úgy értelmezi, hogy 1956-nak több, akár 1956-féle autentikus értelmezése is lehet, hogy mindenki a maga módján érvényesen elmondhatja a maga igazságát.¹ Itt másról van szó. Ezzel kapcsolatban azonban két értelmezés is megjelent a színműről kibontakozó vita során. (Közbevetném, hogy a dráma bemutatása volt a leginkább reflexiót, sőt polémiát kiváltó kulturális esemény az 50. évfordulón.) Az egyik azt mondja, hogy 1956 történetének e mocskos, szinte démonikus, a szép és tiszta forradalomról alkotott képbe nem illeszkedő jelenetsorának felelevenítése, az ostromlók, az ostromlottak és a történetek minden köntörfalazás nélküli nyers bemutatása az egész, a mítosz deheroizálását célozza. A másik – Szilágyi Ákostól származó – értelmezés (uo.) szerint itt a sok közül az egyik igazság világigazságként való megjelenése érhető tetten, amely nem pusztán 1956-ról, hanem a történelemről mint borzadályról, vagy a történelemről mint káoszról értekezik.

Radnóti Sándor, aki a dráma megjelenésével együtt tanulmányt írt róla, viszont nem rugaszkodik el az értelmezésben 1956-tól.² Az ő véleménye szerint itt egy új nemzedék mintegy a nulla pontról, elfogultságtól mentes rátekintésének termékével állunk szemben, akik visszaléptek a forradalom minden eddigi értelmezése mögé, és onnan, eredeti módon közelítenek az eseményekhez. Ebben az értelemben az nem más, mint egymásnak feszülő erőik tragikus zűrzavara, amelyben minden másképp történhetne, maguk az erővonalak is felborulhatnak, megsokszorozódhatnak és újrarendeződhetnek. Radnóti szerint ez egyben távolodás is, amelynek révén

¹ Margócsy István: Papp András–Térey János: *Kazamaták*. 2000, 2006, november.

² Radnóti Sándor: 1956 merőben más szemszögből. A sokaság drámája. *Holmi*, 2006. március.

olyan drámai nézőpontra helyezkednek a szerzők, amely egyetlen szereplőnek sem a nézőpontja. Mindennek következtében a darabnak nincsenek hősei, személyek vannak, de hiányoznak a drámai személyiségek. Az eseményeket a Köztársaság téren senki sem irányítja, nincsenek determinációk, csak kontingenciák, az egész egy országúti tömegszerencsétlenségre emlékeztet, avagy Godard *Vikend* című filmjét idézi elénk. Az egyetlen rejtélyes, egyben fiktív és az ostrom végére céltalan cselekvésbe torkolló összekötő elem a tér alatt feltételezett kazamatarendszer, amely a darabban megjelenő egyének sorsát mégiscsak metaforikusan egybeköti egy megfejtetlen, a kollektív és egyéni tudat, illetve a történelem mélyén lappangó, de ismeretlen összefüggéshálóban. Azért egy előzménye mégis van 1956 ilyen értelmezésének. Idézném Örkény István egyik groteszk emléktöredékét: „Mentünk is előre. Az első halott – egy alezredes teste – ott feküdt a Puskin utca kövein. Mint a vasat a vas, úgy vonzotta ez a nem élő test a sok tízezernyi élő. Mentünk, mentünk, míg el nem dördültek az első sortüzek. Mondják, hogy a jó katonaló nem lép holttestekre. Mi rosszabbak voltunk a lovagnál: futtunkban rátapostunk saját halottainkra. De ugyanakkor egy ismeretlen, aki majdnem föllökött a rohanásban, visszaszólt: 'Pardon, bocsánat'. A Múzeum-kertben a menekülők kikerülték a virágágyakat, de az utcára érve felgyújtottak két autót. Ezeket jól összeszidtuk; mert még egyikünk sem tudta, hogy már felkelők vagyunk.”³ A szokatlan újraértelmezés figyelhető meg Kaposvárott Mohácsi István és Mohácsi János *56 06 őriült lélek vert hadak* című nemrég bemutatott színpadi játékában is, amelyben a mára felmagasztosult hős, Tóth Ilona egy San Just-i következetes és kíméletlen forradalmárként az önfeláldozás szenvedést okozó, már-már önsanyargató szerepét veszi fel, és követeli ezt másoktól is. Így mihelyst szerelméről kiderül, hogy ÁVH-s spicli, nem sokat habozik, halálra ítéli, és véres kegyetlenséggel, brutálisan meggyilkolja. Mi ez, ha nem a forradalom, minden forradalom újraértelmezett arcának felmutatása és leleplezése?

³ Örkény István: Noteszlapok 1956-ból. *Holmi*, 1991. október.

ÉS EGY SZATIRIKUS ÉRTELMEZÉS

Merőben újszerűen, zavarbaejtően és meghökkentően közelít ez a darab Nagy Imréhez, a forradalom vezérének és legendás mártírjának mítoszához is a Kaposvári Csiky Gergely Színház előadásában. Nagy Imre a nemzet egy lehetséges, de elveszített apafigurája. A darab azzal foglalkozik, hogyan menekülhetett volna meg a kivégzéstől, ami egy rendkívül bizarr, infantilis gyázmunka meglevenítésében ölt testet, ami mindenféle, helyenként ostobának mondható képzelgésben nyilvánul meg. Az első esetben Kádár János jelenik meg a börtönben, és maga hozza el Hruscsov saját kézzel írt kegyelmi levelét, a másodikban egy fekete női James Bond szabadítja ki a rabot, majd Monte Christo grófja biztatja alagútásásra, aztán Sztálin szelleme korholja, fenyegeti és bocsát meg neki bűnei miatt, később a magyar származásúnak bizonyuló Neil Armstrong viszi magával a Holdra, és mondatja el maga helyett a híres mondatot: „Kis lépés ez egy embernek, de nagy lépés ez az emberiségnek.” Megjelenik Széchenyi alakja is, aki a „tettesd bolondnak magad” jól bevált receptjét ajánlja Nagy Imrének egészen kivégzése pillanatáig. Aztán úttörők ünneplik, és az úttörő-egyenruhából lép ki unokája, hogy magával vigye esküvőjére a boldog nagypapát. Sajátos, hogy az egész furá, zavarosnak tűnő játékban Nagy Imre inkább csak egyik ámulatból a másikba esik ahelyett, hogy aktív részese lenne az eseményeknek. Ebben a hol szándékoltan nevetséges, hol már-már idétlen jelenetsorban egyfajta feldolgozatlan és kóros nemzeti apahiány kifigurázásának lehetünk tanúi. Csodálkozhatunk-e azon, hogy a fiatal alkotó értelmiség új generációja, amely 1956-ot a rendszerváltás utáni ünnep- és emlékezés-kísérletekből, illetve ezek totális csődjéből ismeri, merőben más utakat keres? Csodálkozhatunk-e azon, hogy az 50. évforduló után '56 mint egyfajta káosz képzeete erősödik meg? Meg tudjuk-e magyarázni, melyek azok a társadalomtörténeti és lélektani okok, amelyek 1956-ban és most válságba és egy alig elviselhető pszichés állapotba sodorták az országot? Mostanság, az az érzésem, hogy tudományos rendteremtő törekvéseink jó része maga is alá volt rendelve a társadalom és politika különböző mítosz-, ideológia- és magyarázatigényeinek. Nem árt tanulni a fiataloktól. (2007)

KIÉ 1956?

Száttöredezett társadalomban élünk, száttöredezett a politika, az eszmék világa. Az elmúlt időszak arról tanúskodik, hogy 1956-ról sem tud a magyar társadalom még csak megközelítően sem egységes képet kialakítani. És itt nem arról van szó, hogy van, aki számára az októberi–novemberi napok ma is ellenforradalmat jelentenek. A vita ma már a forradalom felfogása körül csúcsosodik ki.

Az 1956. október 23-i események résztvevőinek száján spontán módon született fogalom – forradalom – a frissen létrejött szervezetek – forradalmi bizottságok, tanácsok stb. – nevében vált először hivatalos elnevezéssé. Több évtizeddel később, 1990. május 2-án a Magyar Országgyűlés forradalom és szabadságharc szóösszetételben iktatta az 1956. október 23-át követő 13 nap történelmi jelentőségét törvénybe. Ez ma tehát a korabeli eseményeknek a jog által hivatalossá emelt és védett megjelölése. De hogy milyen forradalom volt 1956-ban Magyarországon, azzal kapcsolatban megoszlottak és megoszlanak a vélemények.

Egyes baloldali, anarchista, szindikalista irányzatok számára 1956 volt az első valódi proletárforradalom, a munkások spontán fölkelése a sztálinista bürokratikus diktatúra ellen, amelyben a forradalmi szervek, különösképpen a munkástanácsok olyan testületekként jelentek meg, amelyek képesek lettek volna a gazdaság vezetésére és a hatalom gyakorlására. E felfogás képviselői számára az elsőrendű szempont a munkásság hatalmának megteremtése, ami mellett második helyre szorulnak a polgári szabadságjogok, a politikai reformok és a szovjetek elleni szabadsághárcok.

Más baloldali nézetek, Bibó István nyomán, 1956-ot az első radikális (plebejus) demokratikus forradalomnak tekintik, amely rövidre mért ideje alatt egy lehetséges nem szovjet típusú szocializmus összes

alapkérdését felvetette. Létrehozta saját, új és eredeti intézményét, amelyek között éppúgy szerepeltek a munkástanácsok, a forradalmi bizottságok, mint a hagyományos politikai pártok.

Egyes szociáldemokrata szerzők szerint – bár a korabeli SZDP nem játszott döntő szerepet az események alakulásában – a forradalmi intézmények céljai között, a tömegek akaratában megjelenő kollektivistá-egalitárius szemlélet egy szociáldemokrata társadalmi és politikai alternatíva előtt nyitott kaput. E felfogás szerint a folyamatok középpontjába fokozatosan a szociáldemokrácia értékrendje került.

A liberális irányzatok az 1956-os eseményekben vagy a polgári demokratikus viszonyok megteremtésének tendenciáját látják, vagy még általánosabban úgy fogalmazzák, hogy a forradalom antikomunista egységében lényegében a polgári forradalmak szabadságvágya jelent meg, azaz egyfajta visszatérési törekvés az európai fejlődés liberális pályájára. Ebből a szempontból 1956 mint politikai vállalkozás válik kitüntetetten fontossá. E felfogás hívei dicsérik a munkástanácsok tevékenységét, azonban csak addig, amíg azok politikai szerepet vállaltak. Az öngazgatás intézményeit életképtelennek tekintik.

A jobboldali nacionalista konzervativizmus alapállását Mindszenty József ismert beszédének az a mondata szabja meg, amelyben kijelentette: „Tudja meg mindenki az országban, hogy a lefojt harc nem forradalom volt, hanem szabadságharc.” A nacionalista konzervativizmus mai képviselői 1956-ban elsősorban szabadságharcot látnak és csak másodsorban forradalmat. A felkelés ebben a felfogásban mindenekelőtt egy idegen hatalom magyarságra kényszerített államfilozófiája, társadalmi mintái ellen robbant ki. Az irányzat egyes képviselői ehhez hozzáteszik: 1956 a magyarság történetfilozófiáivá emelt sorshelyzetének megtestesülése, amely szerint a nemzet története lényegében létharc a magyarságot körbefogó és azt fojtogató idegen hatalmak gyűrűjében.

A nacionalista szélsőjobboldali radikalizmus 1956 erőszakmozzanatait kiemelve, az események középpontjába az utcai harcokat, a fegyveres felkelőket állítja. Élesen szembehelyezkedik azokkal az interpretációkkal, amelyek a Nagy Imre-kormány, a pártok és más intézmények szerepét hangsúlyozzák. Az 1956-os forradalom és szabadságharc lényege ebből a nézőpontból a kommunista diktatúra elleni fegyveres felkelés és fegyveres felszabadító harc.

A szélsőjobboldal ma is forradalomról álmodik – persze nem 1956 folytatásáról, hiszen annak céljai rég túl vannak teljesítve. Az ő forradalmuk inkább a leszámolás radikalizmusához hasonlítható. A fegyverek heroizmusát hirdetik, mintha az októberi napokat kizárólag a terror és ellenterror váltakozása jellemezte volna. Ennek a forradalom mítosznak a központi fogalma a rombolás magasrendűsége, Robespierre szörnyű mondata arról, hogy a „terror nem egyéb, mint a gyors, szigorú, engesztelhetetlen igazság, következésképpen az erény emancipációja”. Ezt akarják folytatni, persze a „jogállam eszközeivel”. Ez az ő szalonképes jobboldali jakobinizmusuk krédója.

A „hivatalos” felfogás manapság az utóbbi két gondolatkör vegyítéséből áll, a szabadságküzdelmet állítja a felkelés és a fegyveres harc középpontjába, a forradalom előrelendítője a fegyveres felkelő, a pesti srác. Fő tartalma a magyar szuverenitásért folytatott harc a szovjet megszállók, az idegen berendezkedés és azok hazai kiszolgálói ellen.

Milyen volt hát ez a néhány nap? Azt hiszem, hihetetlenül sokszínű. Aki keresi, megtalálhatja magát benne. E sokarcú, rövid pár nap története minden tisztességes tradíciókeresés előtt nyitva áll. A baloldal előtt is, akik számára 1956 emléke más, mint amit a szélsőség a közvélemény elé tár. A jobboldal legtöbbet temetőekben, az öldöklés, a harcok, a fegyveres erőszak csomópontjain ünnepel, a baloldalnak más emlékhelyeik is lehetnének, ha rászánánk magunkat az 1956-tal való szembenézésre. Gondoljunk arra, mennyi minden született szinte órák alatt a régi helyén. Munkástanácsok, forradalmi bizottságok, diákbizottságok, az öngazgatás megannyi intézménye. Gyárőrségek, nemzetőrség, új honvédség – mind-mind az erőszak megfékezésének, a nemzet és a nemzeti értékek védelmének megtestesítője. Aztán jöttek a pártok, talpra álltak a betiltott társadalmi szervezetek – a fél ország egymásra talált. S máris építéshez kezdtek: polgári szabadságjogokat és társadalmi-gazdasági demokráciát akartak, munkára, az élet normalizálására szólítottak fel. Tudták, hogy mielőbb le kell zárni a fegyveres erőszak napjait, az önkény helyett új törvényességre van szükség: választásokra, demokratikus parlamentre és kormányra egy szabadabb társadalom megteremtése érdekében. Nemzeti önrendelkezésre és ennek érdekében semlegességre. Tildy Zoltán, Németh László, Nagy Imre és mások erre törekedtek. Az események egyik sajátossága éppen az volt, hogy október 28. után maguk a forradalmi

erők voltak azok, amelyek néhány nap alatt fokozatosan úrrá tudtak lenni saját szélsőségeiken, és a békés átmenet irányába kormányozták az országot.

Ez a törekvés az állami főhatalom, a forradalmi szervek – közöttük elsősorban az értelmiség, a diákság szervezetei – és a nemzetőrség egymásra találásában öltött testet. Ez a szövetség volt a nemzeti egység magva és a siker záloga. Ma is vita folyik arról, hogy ami október 30-áig történt, annak megőrzéséhez és óvatos továbbfejlesztéséhez megvoltak-e a nemzetközi feltételek. Annyi biztos, hogy aki a szélsőséges eszközök további alkalmazása mellett tört lándzsát – mint Dudás József –, az híján volt a politikai realitásérzék minimumának. 1956 jakobinusai ugyanúgy az elért eredményeket tették kockára, mint XVIII. századi francia elődeik. 1956 nagyszerűsége – velük és a sztálinista fanatikussal szemben – abban van, hogy az új hatalom intézményei nem engedtek a polgárháborús indulatokat tápláló kisebbségek erőszakának. Ebben szerepe volt annak, hogy október végétől olyan személyiségek álltak az ország élére, akik szinte élő megtestesítői voltak a magyar demokratikus hagyományoknak és irányzatoknak, akik 1945–1948-at leszámítva börtönben, esetleg háttérbe szorított vagy illegális körülmények között is következetes képviselői maradtak elveiknek. Ez az erkölcsi tisztaság és politikai meggyőződés sugárzott szét az országban, és vitte a nemzetet egy demokratikusabb Magyarország felé. Ők október legfontosabb szereplői, és nem a felkelők, nem a lázadás hősei. Mert ne feledjük, különbség van forradalom és lázadás között.

Nem szabad azonban megfeledkezni a forradalom befejezetlenségéről sem, és arról, hogy a szereplők súlya nem lehetett egyenlő. Példaként 1956. november 3-át, az utolsó napot emelném ki.

Harmadika egyik főszereplője vitathatatlanul Mindszenty József, aki a politika színpadára lépve a már említett megszólalásában ellenzéki gondolatokat fogalmazott meg a keresztény konzervativizmus jegyében. A másik főszereplő Nagy Imre, a kormány elnöke és természetesen maga a koalíciós kormány, amelyben lényegében egyenlő súllyal van jelen az 1945–1948 közötti koalíció négy pártja, a kisgazdák, parasztpártiak, szociáldemokraták és – most már – a reformkommunisták. S ott volt a kormány mögött a hadsereg, a rendőrség, a nemzetőrség fegyveres ereje, a forradalmi szervek, az értelmiség és a

sajtó jó része, a munkástanácsok, az ifjúság – összegezve: a megmozdult Magyarország meghatározó fele.

Kormányprogram megfogalmazására és parlamenti megvitatására nem volt idő. Mégsem tapogatózunk a sötétben, ha arra az alapvető jelentőségű kérdésre keressük a választ, hogy mit akart a koalíció, milyen politika mellett kötelezte el magát? November 3-án délután 5 órakor nemzetközi sajtótájékoztatóra gyűltek össze az újságírók a parlamentben. A kormány első és utolsó nemzetközi sajtótájékoztatójára. A szovjet támadástól már csak órák választottak el. Tildy Zoltán és Losonczy Géza válaszolt a kérdésekre. Úgy 7 óra felé járt az idő, amikor a találkozó befejezéseként Losonczy Géza még egy kis időt kért a jelenlevőktől. A következőket mondta: „Egy-két fontos kérdésben szeretném még a kormány álláspontját ismertetni. Az országban véleményünk szerint jelenleg meglehetősen elevenek az ellenforradalmi erők. A kormány teljes egységben kijelenti, hogy az elmúlt tizenkét esztendő pozitív vívmányaiból semmit sem kíván feladni: így a földreformból, a gyárak és üzemek államosításából és a szociális vívmányokból. Ugyanígy a legteljesebb mértékben ragaszkodik ahhoz, hogy a most lezajlott forradalom vívmányai a maguk teljes egészében fennmaradjanak. Így a nemzeti függetlenség, az egyenjogúság és a szocializmus építése nem diktatúra, hanem demokrácia alapján.

A kormány el van szánva arra, – teljesen egységesen – hogy semmiféle körülmények között nem fogja túrni a kapitalizmus visszaállítását Magyarországon.

Egy másik kérdésre egészen röviden. A jelenlegi rendkívül súlyos helyzetben – amiről Tildy Zoltán kollégám beszélt – hangsúlyozni kívánom azt, hogy a magyar kormány minden erővel és minden eszközzel tárgyalások útján akarja rendezni a vitás kérdéseket a Szovjetunió és a Magyar Népköztársaság között. Semmiképpen sem óhajtjuk kiélezni a helyzetet.

Ezt nemcsak azért tesszük szívesen, mivel hasonlíthatatlanul kisebb ország vagyunk, mint a Szovjetunió, hanem azért is, mert változatlanul fenn akarjuk tartani, sőt el akarjuk mélyíteni az egyenjogúság alapján álló jó viszonyt a Szovjetunióval és a szocializmust építő országokkal.”

Íme a program, a koalíciós kormány – később Kéthly Anna és Bibó István által is hitelesített – arca és egyben a demokratikus szocia-

lizmus hagyománya. Nem példa, nem aktualizálható, csak történelmi értéke van.

Konszolidálódhatott volna a koalíciós hatalom? Nem tudjuk, átmenetileg biztos, de erre már sohasem fogunk válaszolni. November 4-én reggel a nagy történelmi kísérletnek vége szakadt. *1956 magyar forradalmát demokratikus szocialista szakaszában verték le.* A néhány napig-hétig talpon maradt intézmények is ezt a szándékot fogalmazták meg.

A magyar demokratikus baloldal tragédiája, hogy rövid egymásutánban kétszer, 1948 után és 1956-ban is a sztálinista-diktatúra balról szenvedett vereséget. Képviselői közül sokakat politikai perekben elítéltek, kivégeztek. Ez a végletes és kíméletlen szembefordulás 1956-tal az ezt követő 33 évben meghatározó szerepet játszott abban, hogy a baloldaliságról másként gondolkodók kitörési kísérletei rendre kudarcot vallottak, hogy az MSZMP-t meg kellett tagadni, és meg kellett szüntetni annak érdekében, hogy megmaradhasson az újjászülés reménye.

Tragédiáról és veszteségről beszéltem eddig, de szerencséről is szólni kell. Mert a korszerű baloldal újjászervezéséhez nemcsak a vereségek tanulsága és katarzisa járulhatott hozzá, de az a ma sokak fülének fájó tény, hogy az államszocialista béklyóból való szabadulásnak a baloldali mozgalomban is megteremtődtek a képviselői, hősei, mártírjai.

Közülük kiemelkedik Nagy Imre, aki vitathatatlanul jelképes személyisége történelmünknek. Azoknak a tragikus életű államférfiaknak a sorában áll, akik – mint Batthyány Lajos vagy Teleki Pál – nem akarták politikai eszméiket elválasztani a haza sorsától. Közülük legközelebb ő áll hozzánk.

Mártírtársai az 1956 után kivégezettek, de sorstársa a sztálinizmus valamennyi áldozata, meghurcoltja.

Nagy Imre ugyanakkor példa is. Emléke előtt a világ legnagyobb tudósainak, politikusainak, közéleti személyiségeinek sora adózott és adózik szerte a földön. Életének és halálának rendkívüli hatását talán András Sándor egyszerű verse fejezi ki legjobban:

„Utolsó kívánsága az akasztás előtt
hogy fenntarthassa szemüvegét.
Amikor összerándult a teste
és előrezökkent a halálba
a fémkeretes könnyű üveg
betonra hullott és megrepedt.
Ha látni akarsz, vedd föl,
tedd föl és tekints
a repedt világba.”

(1999)

PARÁZS, HAMU ALATT

Néhány nappal 1956. október 23-a első évfordulója előtt a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának titkársága szűkszá-vú határozatot hozott. Kállai Gyulát és Münnich Ferencet egy-egy vezércikk megírására kötelezte, döntött továbbá arról, hogy 30-án a Köztársaság téri párház elé nagygyűlést szervez. Kádár János nem tartotta szükségesnek a Politikai Bizottság vagy más irányító szerv öss-zsehívását, pártállásfoglalás vagy valamilyen országos pártintézkedési terv kidolgozását. Szerény, de biztos győzelemre számított anonim el-lenfeleivel szemben. A szűkebb politikai vezetés magabiztosnak tűnt.

KÖZBIZTONSÁGI ŐRIZET

Volt is oka rá. A gazdaság talpra állt, a munkásság reálbére 14 szá-zalékkal volt magasabb az előző évinél, a parasztság zaklatása alább-hagyott. A politikai ellenállás lehetősége végleg megszűnt. Akik ezt irányíthatták volna, azok vagy elmenekültek, vagy bebörtönözték őket. A megtorló gépezet egyre hatékonyabban működött. 1957 ok-tóberére a politikai cselekményekért elítéltek száma megközelítette a tízezret, további 3500 személy ügyében folyamatban volt a bün-tetőeljárás. A 180 halálos ítéletből 110-et végrehajtottak. A statárium egyéves évfordulója felé közeledett.

Ezzel azonban még nem merült ki a Kádár-rezsim „konszolidá-ciót” előmozdító eszköztárának teljes készlete. Igen hasznosnak bi-zonyult a közbiztonsági őrizet intézménye, amelynek révén szinte minden további nélkül le lehetett tartóztatni és hónapokig fogva tar-tani embereket. Hivatalos adatok szerint az év folyamán ily módon őrizetbe vett 7016 főből még november 18-án is 2396 fő volt internál-

va. További eszköz volt a lakóhelyről való kitiltás – amivel ugyancsak hivatalos adatok szerint 334 alkalommal éltek –, valamint a rendőri felügyelet alá helyezés. (Ez 4063 főt érintett.) S ha ezek után még maradt valaki, akitől tartani kellett – mint ahogy maradt –, azt az „ünnepi események” közeledtével két napra úgynevezett preventív, azaz megelőző őrizet alá lehetett helyezni.

Kádárék joggal bíztak az október végi, november eleji napok sikerében. A 880 ezer embert érintő időközi tanácstagi választás részvételi százaléka már elérte a 94%-ot. Nagy csinnadrattával újjászervezték a Hazafias Népfrontot, „egészséges” tisztoogatást hajtottak végre az országgyűlési képviselők között. De a legnagyobb siker az írók tiltakozása volt az ENSZ úgynevezett ötös bizottsági jelentésének közgyűlési tárgyalása ellen. E dokumentum alatt kétszáz aláírás díszelgett: a megszüntetett Magyar Írószövetség tagjainak döntő többsége.

Kádár és a politikai apparátus mégis félt. Lappangó, de apró jelekből jól érezhető ellenállás hangulata járta be a városokat, primitív röplapok terjedtek, falakon és járdákon firkálmányok tűntek fel, suttogva, szájról szájra adott hírek kerengtek arról, hogy készülnek az emberek október 23. egyéves évfordulójának megünneplésére. Fenyegető hangok is felröppentek, de legtöbbször a passzív ellenállás valamilyen formájával vagy egy gesztussal kívánták kinyilvánítani érzéseiket, meggyőződésüket. Itt is, ott is szervezkedtek mindenféle irányítás, utasítás nélkül. Fekete karszalagok készültek, előkerültek a Kossuth-címerek, gyászlobogók, kokárdák, és írták – kézzel – a Nagy Imrét éltető, a kommunistákat és a szovjet megszállókat ostromozó „röpcsiket”. Az apparátus pedig egyre elégedetlenebb volt a vezetőkkel: miért olyan engedékenyek az ellenességgel szemben, miért engedtek ki annyi embert az internálótáborokból, amikor ott lenne a helyük?

A vezetők tudatára ébredtek saját kockázataiknak. Ha nem tudnak sikert produkálni október 23-án, ha nem tudják bizonyítani, hogy szilárd a belbiztonság, hogy ezt az országot kézben tudják tartani, akkor megrendül irántuk a bizalom saját táborukban ugyanúgy, mint külső szövetségeseik között. És akkor legjobb esetben kezdhetnek mindent előlről. Még egy szovjet beavatkozás – és vehetik a kalapjukat. Közben befutottak hírek nyílt ellenállási kísérletekről diákok, de munkások köréből is. Kádárék tehát a végsőkre is elszánták magukat.

A HATALOM FELKÉSZÜLT

Először is ott volt a munkásőrség. Hadtestnyi erő, bár harcértéke gyenge. Mindenesetre fokozott készenlétbe helyezték. A második jól bevált módszer volt a preventív őrizetbe vétel. Ennek meg kellett növelni a hatékonyságát, ami annyit jelentett, hogy nem két, hanem húsz napra vitték be az embereket. (Országos adattal egyelőre nem rendelkezünk, de egyedül Győr-Sopron megyében 476 főt érintett ez az intézkedés.)

A legfontosabb eszköz azonban az alaposan átrostált, megbízható vezetői állománnyal rendelkező fegyveres erő volt. Münnich Ferenc és társai elsősorban ezekbe az intézményekbe vetették reményeiket. A belügyminiszter külön napiparancsban szabályozta a tennivalókat. Az operatív állományt fokozott felderítőmunkára utasította, az objektumok őrzését megerősítette, tartalékokat képeztetett. A cél az volt, hogy a lakosság lássa: a hatalom kezében az erő. Még egy WC-falfelíráshoz is két civil ruhás rendőr szállt ki helyszíni vizsgálatra.

Talán ennél is fontosabb volt a hadsereg és a határőrség. A döntő feladat baj esetén rájuk hárult. Az intézkedések így mindenre kiterjedtek. A városi telefonközpontokban szolgálatot szerveztek, amely előre elkészített terv szerint mind előfizetőket, mind területeket kapcsolhatott a hálózathoz. A helyőrségparancsnokok utasítást kaptak arra, hogy a parancsnokok első elöljárójuknak a megyei pártbizottságokat tekintsék. A nyugati és a déli határterületen lévő katonai helyőrségek parancsnokai feladatuk kapták a határőrség támogatását, a határnak, ha szükséges, hermetikus lezárását. A határőrséget honvédségi páncélos és gyalogos tartalékosokkal látták el az esetleges provokációk visszaverésére, illetve felszámolására, felderítő tisztekkel erősítették meg a forgalmi ellenőrző pontokat, csökkentették a külföldi országok gépjárműveinek bejövetelét, szabályozták a turistaforgalmat, és erre az időre megszüntették az osztrák vasutasok átjárását.

A budapesti helyőrségben állomásozó magyar katonai alakulatok részére október 22-től november 8-ig 25–50 százalékos összetartást rendeltek el. Az összetartás idején a honvédelmi miniszter első helyetese és a vezérkari főnök egymást váltva folyamatos ügyeletet tartott. A Honvédelmi Minisztériumban, az épületet biztosító erőkön túl, az ott dolgozó tisztekből 500 fős tiszti karhatalmi zászlóaljat szerveztek,

amelynek elsődleges feladata az egyetemeken és főiskolákon az esetleges rendzavarók szétverése lett volna. Külön terv alapján megerősítették a fegyver- és lőszerraktárak őrzését. A műszaki parancsnok azt a feladatot kapta, hogy Budapest belső és külső főútvonalait adott esetben műszaki zárral lezárja. Aknavetős egységeket helyeztek készenlétbe esetleges rögtönzött barikádok vagy „ellenforradalmi fészkek” szétrombolására. Végül a honvédelmi miniszter a magasabb egységek parancsnokaival személyesen közölte, hogy ha bárminemű ellenséges cselekményt tapasztalnak, vagy ilyenről hírt szereznek, kötelességük azonnal, felsőbb parancs nélkül kíméletlenül fellépni ellene. Aki pedig ezt nem hajlandó végrehajtani, vagy a parancs végrehajtását akadályozza, azt a szabályzat szerint a helyszínen agyon kell lőni.

MEGFÉLEMLÍTVE

A kormány tehát a polgárháborúra is felkészült. Az ország lakossága erről persze mit sem tudott, azzal azonban sokan tisztában voltak, hogy bármit tesznek a fennálló hatalommal szemben, nem számíthatnak irgalomra. A csend, a magabiztosság, a látszólagos nyugalom mögött pattanásig feszültek az idegek.

Eljött 1957. október 23., és nem történt semmi jóvátehetetlen. Ahogy a nyugati demokráciák kormányai, a magyar szellemi élet kiválóságai is tudták, hogy amit elérhetnek, az most se nem több, se nem kevesebb, mint a terror enyhítése, a törvénysértések, a kivégzések sorozatának legalábbis lassítása. Inkább érezzék magukat győztesnek, legyen övék ez az október, de adjanak amnesztiát az ártatlanoknak. Inkább aláírták sokan az ENSZ-ellenes memorandumot, csak ne öl-jék meg Déry Tibort, Háy Gyulát, Zelk Zoltánt, Tardos Tibort.

Az angol rádió nyugalomra intő szavai természetesen nem juthatnak el mindenhová, nem győzhettek meg mindenkit. Nem győzte meg a Madách Gimnázium, a Klapka György Gimnázium, a Dob Utcai Általános Iskola és még számos iskola diákjait, nem győzte meg azokat az ismeretleneket, akik ha titokban is, de rászánták magukat egy felírat, néhány röplap elkészítésére. Voltak azonban olyanok, akik nyíltan vállalták tetteiket. Álljon itt két név úgy, ahogy a katonai jelentés megőrizte őket. „Letartóztatták Pancsek Mihályné VII. ker.,

Lencse u. 3/B. alatti lakost, mert ablakába fehér virágot tett és körülkötötte nemzetiszínű szalaggal.” – „A kőbányai Fonógyár bölcsődéjében dolgozó Simon Imréné a gyerekek ruháira kokárdát tűzött. Amikor felelősségre vonták, azt mondta: »Hadd ünnepeljenek a kicsik is.« Letartóztatták.”

Október 23. (szerda) félelemteli, de nyugodt nap volt, ahogy mondani szokás, az élet normálisan folyt. Aki tehetett, betegen is bement dolgozni, elment az iskolába, mert nem volt tanácsos otthon maradni. A vállalati pártszervezetek sok helyen még a teljesítmények növekedéséről is be tudtak számolni feletteseiknek. Másnapra valamelyest oldódott a feszültség. Illyés Gyula – aki kiválóan érezte a pillanat hatalmát – Kádár János előtt a nemzetközi elszigetelődés oldódásának mézesmadzagját elhúzza, újra szóba hozta az amnesztia ügyét. Az első titkár azonban elutasító volt. Még fel sem ocsúdott első csodálkozásából afelett, hogy 23. ilyen némán múlhatott el. „Hát csak ennyit tudtak kitalálni ellenfeleink? Ennyi futotta erejükből?” – vetette oda a Központi Bizottságnak a választ is magában foglaló kérdéseket. Most látta csak igazán igazolva önmagát és politikáját.

Fellélegzett az apparátus is. Eltelt egy hét, és október 30-án száz-ezer ember ment el a Köztársaság térre, hogy meghallgassa Marosán György dühödt, indulatokat korbácsoló beszédét. Ettől a naptól kezdve a hatalom egy fokkal kevésbé félt a tömegektől, 1956. október 23. megismétlődésétől. Magabiztosan látott hozzá a megtorlás újabb szakaszának lebonyolításához. A november 1-jei KB-ülésem Kádár kereken elutasította az amnesztia bármilyen lehetőségét, és november 13-án a Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsa súlyos börtönbüntetésre ítélte Déry Tibort és társait. Aztán jöttek újabb perek – Nagy Imréék kivégzéséig, sőt tovább. A megtorlással fenyegettek köre azonban megváltozott. A mindenkire kiterjedő, tömeges intézkedések lehetőségét már nem tartották szükségesnek a hatalom birtokosai. 1957. november 3-án az Elnöki Tanács a 62/1957. számú törvényerejű rendelettel megszüntette a rögtönbíráskodás intézményét. Az egyéves évforduló kényszerű és fájdalmas hallgatása mégsem volt teljesen hiábavaló. (1990)

KI DÖNTÖTT A NAGY IMRE-PERBEN?

1956. október 31-én Moszkvában nemcsak a magyarországi szovjet katonai beavatkozás előkészítése vált véglegessé, hanem az is, hogy ezt Nagy Imre és a magyar kormány értesítése nélkül, velük szembeszögülve, új magyar politikai vezetők segédletével hajtják végre. Miközben Szuszlov és Mikojan, az SZKP két vezető személyisége Budapesten jóváhagyta a miniszterelnök döntését előbb a tömegmegmozdulások demokratikus és nemzeti jellege nyilvános elismeréséről, utóbb a többpártrendszer bevezetéséről, addig Hruscsov és társai a szovjet fővárosban Nagy Imrét a kommunizmus árulójának minősítették, és félreállításáról határoztak. Perről, kivégzésről azonban még nem volt szó, ellenkezőleg, mind a szovjet, mind a jugoszláv vezetők bíztak abban, hogy a kommunista Nagy Imre szerepet vállal elképzelésük kivitelezésében, amennyiben Tito felkérésére önként lemond hatalmáról. A forgatókönyv szerint a magyar miniszterelnök szerepe az lett volna, hogy elismeri, hogy nem tudott úrrá lenni a helyzeten, az ellenforradalom előretörését nem volt képes megállítani, ezért nem alkalmas az ország irányítására, és aláír egy néhány soros lemondónyilatkozatot.

Nagy Imre azonban már nem olyan kommunista volt, mint azt Moszkvában vagy Belgrádban feltételezték. November 4-én hajnalban a „szíves invitálásra” társaival politikai menedékjogot kért a jugoszláv nagykövetségen. Már várta őket Tito felszólítása a lemondásra, Nagy Imre azonban megtagadta az aláírást, és ehhez a rá nehezedő politikai nyomás ellenére az elkövetkezendő napokban is ragaszkodott. Sokan úgy vélik, ezzel pecsételte meg a sorsát. Nem járnak messze az igazságtól. A történelemben néha egyetlen aláírásnak is rendkívüli erkölcsi súlya, szimbolikus jelentősége lehet. Mint ahogy Horthy Miklós, majd Lakatos Géza miniszterelnök lemondást

aláíró kézjegye tízezreket tartott meg Szálasi Ferenc országglásának szolgálatában, úgy tartotta életben a politikai és erkölcsi ellenállást a munkások és az értelmiségiek, a munkástanácsok és a forradalmi szervek között Nagy Imre helytállása. 1956 novemberének, decemberének sztrájkjai, demonstrációi a Nagy Imre-kormány visszaállítása követelésének jegyében zajlottak.

Kádár János és társai is tárgyalóasztalhoz kényszerültek, a huzavona azonban csak néhány hétig tartott. Nagy Imrét és társait a szovjetek 1956. november 22-én erőszakkal Romániába evakuálták. Perről, kivégzésről azonban még mindig nem volt szó. Kádár János nemcsak a jugoszláv diplomatáknak, de november 23-án az MSZMP szűkebb vezető testülete előtt is kijelentette, hogy nem akar büntetőeljárást, „...hogymiféle örök száműzetésről nincs szó, de amikor Mindszenty, Kéthly és a Szabad Európa rádió, a Budapesti Munkástanács követeli Nagy Imre kormányát, akkor az ország helyzete megköveteli ezt a megoldást. Nem örökérvényű ez a száműzetés, eltelik 3 hónap, más körülmények között fogunk dolgozni, akkor itt lehetnek Budapesten”.

ELVTÁRSBÓL ÁRULÓ

Nem kellett sokat várni azonban, hogy Nagy Imre politikai megítélése megváltozzon a magyar párt vezetői között. December elején már nem egyszerűen kormánya „tehetetlenségét”, állandó jobbra tolódását rótták fel neki, hanem az október 23-át megelőző ellenzéki magatartásának stílusát, pontosabban nyíltságát is, amely úgymond „felbátorította a reakció erőit és jelentős mértékben hozzájárult az ellenforradalom kirobbanásához”. 1957. november végén a szovjetek is elkezdtek gyűjteni Nagy Imre ellen a „kompromittáló” dokumentumokat. December 5-én – szovjet nyomásra – az MSZMP Központi Bizottsága határozatába bekerült a Nagy–Losonczy-csoport felelőssége a forradalom kirobbantásában. Ez csak politikai verdikt volt, de a leg súlyosabb.

Az igazi hangnemváltás azonban január elején következett be. A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1957. január 6-ai nyilatkozata a Nagy Imre-kormányt egyszerűen csak árulónak bélyegezte, az úgy-

nevezett ellenforradalmi erők célját pedig már nem a kapitalizmus, hanem egy, a nemzetközi imperialista nagytőkétől függő fasiszta-földesúri állam megteremtésében jelölte meg.

A nyilatkozat hangneme a közvéleményben megütközést keltett. Az elvtársból váratlanul áruló lett? Mi történt? Mi a magyarázata a változásnak? Néhány éve még csak a kormánynyilatkozat tervezeteit és december végi vitáit ismertük. Ezekben szó sem volt ilyen minősítésekről. A szöveg véglegesítése azután félbemaradt. 1957. január 1-jén Budapestre érkeztek a csehszlovák, a bolgár, a román és a szovjet párt vezetői. A találkozó dokumentációját sem az orosz, sem a magyar levéltárakban nem találtuk. Még egy rövid feljegyzést sem. Először Rainer M. János Nagy Imre-életrajzában van szó csehszlovák és román töredékes feljegyzésekről, aztán Békés Csaba a 2019-ben megjelent *Enyhülés és emancipáció* című könyvében tesz említést ezekre az anyagokra, és rekonstruálja a találkozón megvitatott kérdések többségét. A téma egyrészt a Kádár-kormány nyilatkozattervezete, másrészt a Nagy Imre-csoport jövője volt. Mindketten úgy ítélik meg, hogy a közös döntés a bírósági eljárás, a csoport elítélése és Nagy Imre kivégzése volt. A közös közlemény ennek következtében keményen fogalmazott, mint ahogy az azzal együtt megjelent kormánynyilatkozat is. Még rejtély, hogy a szöveget ki véglegesítette. A kormány biztosan nem, a tárgyalások miatt minisztertanácsi ülésre ugyanis nem került sor. Sajátos esete ez a magyar történelemnek: úgy születik egy programatikus kormánydokumentum, hogy a kibocsátó testület meg sem tárgyalja.

MAGYAR DÖNTÉS A PERRŐL

1956. november végét követően eltelt néhány hónap, és az MSZMP vezetői valóban más körülmények között politizáltak: Nagy Imrét 1957. április 14-én letartóztatták, társaival együtt titokban a budapesti Gyorskocsi utcai börtönbe szállították, és megkezdték a kihallgatását.

Hogyan jutottak a dolgok idáig? A kormánynyilatkozat megjelenése után az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága Romániába küldte Kállai Gyulát, hogy tisztázza, ki az, aki hajlandó valamilyen formá-

ban együttműködni, és ki az, aki továbbra is szemben áll a párttal. A többség az utóbbit választotta. Hazatérve Kállai azonnal felvetette a bírósági felelősségrevonás gondolatát, január végén és februárban azonban még csak a csoport elleni tényanyag összegyűjtéséről határozott a vezetés.

Az óvatosság két okra vezethető vissza. Először is nem volt meggyőző koncepció, és ennek megfelelően kellő mennyiségű terhelő anyag Nagy Imre és társai ellen a jogi felelősségre vonáshoz. Ezeket azonban a szorgalmas belügyi tisztek és az ideológusok fokozatosan és igen „hatékonyan” pótolták. Az újabb és újabb „tények és összefüggések” hatással voltak a párt vezetőire. Mindinkább meggyőződésükké vált, hogy Nagy Imre és mások főbenjáró bűnöket követtek el. A másik okra Borisz Ponomarjov egyik titkos jelentése világít rá. A Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága osztályvezetője számára a Kállai Gyulával való 1957. március eleji bukaresti beszélgetés során kiderült, hogy „az MSZMP Intéző Bizottsága még nem döntött arról, hogy Naggyal szemben lefolytatják-e a bírósági tárgyalást, bár az Intéző Bizottság tagjainak többsége (Kádár, Marosán, Münnich és Kállai elvtárs) megállapodott Nagy és csoportja bírósági eljárásának megszervezésében. Kállai elvtárs ezt a szükségyszerűséggel magyarázza, hogy fokozatosan készítsék elő az Intéző Bizottságot, majd a KB-t a döntés elfogadására.” Ez azt is jelentette, hogy a januári csúcstalálkozó döntését Nagy Imre és társairól még a szűkebb vezető testület előtt sem merték bevallani.

Ponomarjov Moszkvába küldött jelentése egy további fontos mozzanatot is tartalmaz. A románokkal egyetértésben javasolta, hogy a Nagy Imre elleni vizsgálatba szovjet KGB-tanácsadókat vonjanak be. Moszkva tehát továbbra is pert szeretett volna. Ezt követően Kádár János 1957. március 20–28. között a szovjet–magyar csúcstalálkozón – taktikai okokból is – ő maga kezdeményezte Nagy Imre jogi felelősségre vonását, amivel Hruscsovék természetesen egyetértettek. Most már csak az volt a kérdés, mikor és milyen ítélettel végződik a tárgyalás.

MOSZKVA–BUDAPEST ÖSSZJÁTÉK

A magyar küldöttség hazatérése után az Ideiglenes Intéző Bizottság április 9-én véglegesítette a vádirat koncepcióját, amely szerint Nagy Imre és társai opportunistákból revizionistákká, majd árulókká váltak, akik az imperialistákkal együttműködve tudatosan és tervszerűen készítették elő és irányították a rendszer megdöntését. Néhány nap múlva mindezt Kállai Gyula tudományos igényű előadásként részletezte az MSZMP Politikai Akadémiáján. Ezzel párhuzamosan tovább folyt és nyár végére be is fejeződött a rendőrségi vizsgálat.

Biszkú Béla úgy tájékoztatta Andropovot, hogy a Politikai Bizottság 1957. szeptemberben akarja lebonyolítani a zárt körű tárgyalást. A vádirat tervezetét megküldték Moszkvának, az ítéletre azonban nem tettek javaslatot. Miután azonban kiderült, hogy a per megkezdhetetlenül előtérbe állítaná Jugoszlávia felelősségét a magyarországi eseményekben, Hruscsovék leállították az előkészületeket. A szputnyik fellövéséből, a Szovjetunió katonai fölényéből adódó lehetőségek kihasználása, a nyugati hatalmak tárgyalóasztalhoz kényszerítése érdekében az SZKP óriási méretű békeoffenzívába kezdett, amelynek sikerét nem kívánta semmilyen „helyi incidenssel” lefékezni. Ugyanez megismétlődött az olaszországi választások előestéjén, 1958. február elején is, amikor pedig a per első két tárgyalási napja már lezajlott. Kádár János és társainak világpolitikai tájékozottsága erős kívánnivalókat hagyott maga után.

A per időpontja körüli huzavona ékes példája annak, hogy a nemzetközi viszonyokat érintő kérdésekben Moszkva kézi vezérlettel irányította Budapestet. Jellemző, hogy a perről a végső formális döntés nem a Központi Bizottság „meggyűrése”, hanem a kommunista pártok közösségének találkozója után, Kádár János előterjesztésében 1957. december 21-én született meg az MSZMP KB ülésén. A KB elé került a második halasztás is 1958. február 14-én, majd a per folytatása június 6-án. Kádár János a lényegyet illetően megosztotta a felelősséget a párt szélesebb vezető gárdájával.

1958 nyarán a per újraindítására az engedély természetesen megint Moszkvából érkezett, és most már nem vonták vissza. A részletekről sem a KB, sem a PB hivatalosan nem tárgyalt. Az ismert formula így hangzott: „szabad folyást kell engedni a törvényes eljárásnak...”

Nem lehet kétségünk azonban afelől, hogy az ítéletet 1958. június 16-án a szovjet és magyar vezetők jóváhagyásával hirdették ki és hajtották végre. Moszkva és Budapest összjátékát mégsem koronázta siker. Kádár János meglepetésére a nemzetközi felháborodás óriási volt, Magyarország diplomáciai bezártsága több évre halasztódott, a magyar ügyet jó ideig képtelenség volt levenni az ENSZ napirendjéről. Moszkvát persze ez nem zavarta, a békeoffenzíva rég összeomlott, nem is ártott egy kis feszültséggel szorosabbra zárni a szocialista tábor sorait. A sokszoros vesztes Magyarország volt. A mérhetetlen erkölcsi kár mellett, azt kell mondanunk, hogy az MSZMP vezetői maguk emeltek falat egyik legfőbb céljuk, hazai és nemzetközi elismertségük megvalósítása elé. (1993)

Másik huszadik század

SZÓRA BÍRNI A TÖRTÉNELMET

Az 1983-as alkotmány ünnepe alkalmával először bemutatott *István, a király* című rockoperáról megjelent kritikák számos minősítése közül a *Magyar Ifjúság* cikkének egyik megállapítása volt a legmeghökkenőbb számomra. Fábri Péter ugyanis nem kevesebbet állít a darabról, mint hogy az „a magyarság európai néppé formálódásának színházi formában – rituálisan – előadott mítosza”.

Mintha kissé túlzó lenne ez a megállapítás. Mivel történelem és mítosz szinte elválaszthatatlanul újjászülető kapcsolata azonban nagyon jól ismert hagyománya szellemi életünknek, nem érdektelen utánanézni, valóban tetten érhető-e egy modern mítosz megteremtésének kísérlete, vagy mindez csak látszat, és nincs másról szó, mint egy történelmi esemény művészi eszközökkel való megformálásáról.

A válaszhoz óhatatlanul vissza kell nyúlnunk a rockopera szerzői, különösen Bródy János tevékenységének korábbi szakaszaihoz, történelemről és nemzetről való felfogásának átalakulásához.

1. Elsőként néhány ismeretelméleti megállapítást kell emlékeztünkbe idézni, különösen a darab óriási közönségsikere miatt. Hisz a kérdés úgy is felvethető: mi a titka ennek az „első pillantásra megszülető szerelemnek” darab és közönség között? Talán valóban a „mítosz igényében” találkozott megfogalmazatlanul is szerző és közönség?

A hiedelmek elsősorban a mindennapi tudat szabályozórendszerének részei, a mítoszok pedig e hiedelmek egy részére épülve teremtik meg azt az „ünnepnapit”, amely kiegészítőjeként szerves kapcsolatban marad az emberek hétköznapi kultúrájával. A popularizálódott mítoszok a modern folklór szerves részét képezik. Nem spontán teremtdésük révén válnak a populáris kultúra részévé, hanem azáltal, hogy igazzá, hitelessé válva az emberek előtt, befolyá-

solják gondolkodásukat, értékítéleteiket. A mítosz ezért ha vissza is szorul a tudományból, nem tűnik el a szellemi életből, hanem annak népszerűbb formáiba húzódva indul újra támadásba más szellemi régiók és a közgondolkodás „bevételére”. Így van ez a történelmi mítoszokkal is, amelyek közül néhány az utóbbi időben a filmművészet, az irodalom, a publicisztika területén jelentkezik. (Az ’50-es évek mítosza, a nemzeti katasztrófák mítosza.)

2. Külön meg kell emlékeznünk a nemzedéki mítoszok közül a beatéről. A magyarországi beatmozgalom halálát a hatvanas évek végére, a hetvenes évek elejére szokták tenni. Az Illés-rajongók a korszakhatárt a zenekar felbomlásával kapcsolják össze. Bármilyen időpontot jelölünk is meg, egy biztos: ahogy tudatosodott az, hogy egy korszak befejeződött, úgy erősödött fel a mítoszeremtés igénye. A beat halálával megszülető beatmítoszt aztán az új titánok gyűlölködő elutasítással vagy eszményként vállalva, de nem felejtették el kihasználni. Nem a slágermúzeumok sikereiről, nem a Hungária együtről, egyszerűen nem a nosztalgiairól van szó. Nem is a könnyűzene egy korszakának túlértékeléséről. Hanem Hankiss Ágnes szavaival egyfajta nemzedéki „én-ontológia” ez, az életútmagyarázat pedig azért tudott megerősödni, mert az újbóloldal ideológiájának hanyatlása ellenére a mozgalom élménye kipusztíthatatlan nyomokat hagyott a résztvevőkben. Mi ez az élmény? Theodore Roszak véleményével: „egy mélységesen perszonalista jellegű közösségi érzés”.

A mítoszban ugyanakkor megismétlődik a mozgalom ellentmondása: többnek és másnak hiszi magát, mint ami valójában volt. A mítosz hatásától még azok sem tudnak igazán szabadulni, akik pedig megkísérlik a reális szembenézést korábbi énjükkel. Itt jutunk vissza a Bródy-jelenséghez.

3. Bródyék helyzetének megértéséhez érdemes néhány szempontból párhuzamot vonnunk Bereményi Géza és Cseh Tamás művészetével. Az 1960-as, 1970-es évekhez való viszonyuk hasonló: egyszerre utasítják el korábbi illúzióikat, és próbálják megőrizni élményeiket olyan helyzetben, amikor az eszmények realizálása szinte kilátástalanná válik számukra: lehetetlen a nélkülözhetetlen történelemformáló cselekvés. Bródyék 1970-es évekbeli lemezeiken egy-

szerre nosztalgikusak és nosztalgiagúnyolók, válsághangulatúak és reménykedők. Bereményiék viszont sokkal mélyebben „járják meg a poklot”, lemondásaik, legyintéseik, beismeréseik mögött csak alig sejthetően van ott a „de mégis” gesztusa. Bródyék a beat apostolai, és a hetvenes években is a műfajban maradva próbálnak újítani. Döntésüket nem egzisztenciális kényszer magyarázza, hanem az, hogy egyszerűen nem olyan bonyolult az, amit ki akarnak fejezni, hogy szakítaniuk kellene a bevett formákkal. Ars poeticájuk a '78-as lemez címe: *Útközben*. Sem fenn, sem lenn. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk: nagyon is radikális szabadságeszmény ez. S ha a szöveget jobban megfigyeljük, valóban olyan állapot, amitől igyekezni kell megszabadulni, ami „nem elég”, amin túljutva „... jó lenne, ha érezném, hogy / túlél engem néhány dal”. Átmenet tehát valami megfoghatatlan, de biztos mérce felé.

A töprengések bonyolultabb formát öltenek, amikor követve Bereményiék, 1980-ban megjelentetik egyéni lemezeiket. Döntés helyett azonban csak a döntésképtelenség helyzetének ábrázolása válik finomabbá. A lemez után vissza a színpadhoz: a *Koncert* pódiumán és filmkockáin megidézik a beat mítoszát. A megújulásra való képtelenség veszélye fenyeget. Elsősorban azért, mert Bródy saját paradoxonainak a feloldására sem képes, ezért szövegei állandó ingamozgást írnak le, amelynek egyik végpontja az értékfelmutatás, a nem feladni dacával, ahol a hőskor váteszs szerepe munkál, a másik végpont az értékpusztulás és jövőtlenség, a váteszs szerep lehetetlenségének érzékeltetésével. Ellentmondásos, de mégis vállalt érték például a közönséghez való hűség, ami két követelményt jelent: fontosat mondani, és azt lehetőleg el is fogadtatni a hallgatósággal. E kettő együttes teljesítése óhatatlanul az inga ide vagy oda való kilengéséhez kell vezessen.

4. Bródy dalszövegei egy nemzedék tapasztalatának szinte modellszerű sűrítményei, amit valóban csak belülről lehetett megalkotni, de csak egy nemzedék történetében gondolkodva, csak önmagunkkal foglalkozva meghaladni nem lehet. Tételei örök érvényűvé válnak, miközben a harmadik X-üket taposók felnőttként megélt tapasztalataikkal új törvényeket fogalmaznak magukban az életről. A dalokba csontosodott múlthoz tapadó jelen szakrális igazságai azután önnön alátámasztásukra megteremthetik mítoszait. Bródyék

azonban megpróbálták a kitörést már első színpadi művükkel, a *Kőműves Kelemennel*. A történelemre támaszkodva pedig az *István, a király* című rockoperával. A történelemnek mint eszköznek a felhasználása azonban nem előzmény nélküli az alkotók tevékenységében.

Kezdjük az elején, valahol 1968 körül, a *Régi dal*nál. Itt fogalmazódik meg először a történelemről való elvont tudás (egy láncolat része vagyok) és a történelem titokzatosságának (nem olvashatom ki belőle sorsom) paradoxona. Ez az alaptétel később állandóan visszatér, mint látni fogjuk, megtalálható a rockoperában is.

Vázlatosan haladva, évekkel később a következő szakasz a nemzedéktörténet felvázolása. Jelzik ezt a címek is, csak kettőt említve: 1964, 1978. Tartalmuk leegyszerűsítve: az önelvesztés, eszmény és realitás szakadékanak létrejötte és egyre hatalmasabbá növekedése. Később már konkrétabb történelmi helyzetekben gondolkodva visszatér a *Régi dal* paradoxona. Az úttévesztett nemzedék megpróbálja elfoglalni helyét a történelem tágabb intervallumában, a XX. században. Megszületik a *Menetrend* című nagylemez, két meglepően korhű századeleji pillanatokat és akkori, illetve mai hangulatokat idéző dallal, a *Vurstli*val és az *Ameriká*val. Ehhez illeszkedik a lemez mondanóját közvetlenül megfogalmazó két szám: a *Különvonalak* és az *Elmúlt az első nyolcvan év*.

A XX. század kiszámíthatatlan kegyetlenséggel töri ketté az emberek életét, nincs kímélet, bárhol is álljanak. De ami talán még ennél is fontosabb, hogy a háborús nemzedékek mögé felsorakozik a második világháború után születő is, mintegy egykorúakká válva a korábbiakkal. A XX. század végén szinte feltorlódnak a nemzedékek, mindannyian e kíméletlen század gyermekei, az életről szerzett alapvető tapasztalataik szerint egyidősek. Egymáshoz öregedtek.

„Elszállt az első nyolcvan év / felnőtt sok elszánt nemzedék / A téren a padon üldögél / a bölcsen lemondó szenvedély / A vágyak bújócskát játszanak / elszállt az első nyolcvan év” – éneklí Koncz Zsuzsa a lemez befejező számában. De mielőtt valami véglegesen peszsimisztikus világot sejténénk e dalokat hallgatva, jusson eszünkbe az a néhány halványan kiszüremkedő reménysugár (például a „*Szólj, kedvesem*”-ben), amely helyreállítja a *Régi dal* történelmének rejtélyességét. De míg ott az, amit nem tudhatunk: nyugtalanító, itt a remény egyetlen forrása. Az inga ezúttal az értékpusztulás és jövőtlenség irá-

nyába lendül ki, saját tehetetlenségénél fogva azonban át is lendül a másik oldalra. Megérkeztünk az *István, a király*hoz.

5. A rockopera befejező jelenetsora, István koronázási apoteózisa a *Menetrend* „sötét fényeiből”, úgy tűnhet, csillogó tűzijátékot varázsolva nem hagy semmit. A szöges ellentét azonban csak látszólagos.

A kritikák legtöbbször világosan ráértett arra, hogy Koppány és István alakja nem jó és rossz ellentétéként van megfestve. Két egyenlő értékű ember áll egymással szemben. Koppány egyfajta konzervatív hazafiság megtestesítője, amiben nemcsak a hagyományokhoz való hűség az érték, hanem a személyiség szabadságát tisztelő humánus, ennek rendelve alá a politikát, a cselekvést. Koppány felveszi Bizánc jelét, de nem hitét, megkeresztelkedik, de őrzi pogányságát. István másfajta hazafiság képviselője, aki viszont az egyetemes haladáshoz való felzárkózásban látja népe jövőjét, még akkor is, ha ez népe számára szenvedéssel jár. István álláspontját cél és eszköz ellentéte erősebben feszíti. Neki ugyanis nem jó és rossz között kell választania, hanem a kisebbik rosszat keresi. A darabban István a gyötrődőbb, töprengőbb, de nem gyengébb. A nép érdekében, a nép ellenében. A mérlegeles örök bizonytalansága őrli. István tehát tudja, hogy bűnt kell magára vennie, de a nagy kérdés az, közelebb jut-e, vagy távolabb sodródik céljából. István modern uralkodó, a politikai „köteltáncos” archetípusa. Erkölcsi fenntartásoktól mentes politikát csinál egy erkölcsi szempontokat nem nélkülöző végcél érdekében. Tudja, hogy a keresztény világ előbb-utóbb elnyeli a „nemzetet”. Míg Koppány az élet-halál harcban reménykedik, István egyetlen megoldást lát: be kell ugrani a sárkány kitátott száján.

Mindkettő tragikus hős, Koppány vereségében, István győzelmében. Küzdelmük ugyanis testvérharc, amelyben a magyarság ma magát pusztítja. Koppány ezért ugyanúgy felelős, mint István. A vereség azonban más sorsot mér rá. Magára kell vennie ellenfele bűneit is, kivégzése szakrális jellegét a rendezés külön hangsúlyozza. Az áldozat tehát nem István – mint ahogy azt a *Magyar Ifjúság* kritikusa gondolja –, hanem Koppány. Ez azonban csak növeli a király helyzetének tragikumát, hisz bűnétől nem tisztul meg igazán, be sem vallhatja. Feloldozást nem bűnhődés útján nyer. Nincs valódi igazságszolgáltatás. Koppány felnégyelésének és István megkoronázásának – az előadás szerint – egybefüggő

szertartása a nagybetűs történelem ítéletét és nem valami világi, emberi ítélőszék ítéletét szimbolizálja. A darabnak ez a része rendkívül fontos feladatot tölt be. Nem győzelmi ünnep ez. A győzelem öröme az udvar szűk, kicsinyes keretein belül marad, nem homályosítva el a testvérháború szörnyű tragédiáját. A szerzők számára nem a csata kimenetele a döntő, hanem a pusztítás borzalma, a „nemzet” mérhetetlen fájdalma, az elfogadhatatlan és megbocsáthatatlan csapás. A gyász pillanataiban érezzük újra a *Menetrend* világát, de a szerzők is látják, hogy ez nem elég ezer év történelmének magyarázatához. Ezért van szükség a befejezésre, amely valamilyen módon túlelem az emberi léptékkal elviselhetetlen. A pogány emberáldozatot és a keresztény koronázási szertartást eggyé kovácsoló finálé egészen más értelmezési síkra helyezi a történeteket. A történelem ítélete jelenik meg, de ez az ítélet nem valami magasabb rendű értelem megtestesülése, nem egy transzcendens világ hatalmának megnyilatkozása. A történelemnek itt éppen hogy nincs értelme, az ember azonban, hogy megszabaduljon ennek elviselhetetlen tudásától, hogy saját sorsa urának tudja magát, hogy megteremthesse embertársaival a közösséget, értelmet ad neki, hisz benne. Ancsel Éva szavaival, a történelem hallgat: „emberi mértékű igazságainkhoz és tisztességeinkhez, vagy azokról alkotott képzeleteinkhez nem viszonyítható a történelem”. Nem megérthető abban az értelemben, mint egy matematikai művelet végeredménye, mert magában hordja a végtelent, az észszerűtlent, a kiszámíthatatlant. A szerzők számára nem is a történelem logikájának feltárása a fontos, hanem tágabban az ember és a maga teremtette világ viszonya: hogyan képes az ember saját embertelenségét és önmaga feletti tehetetlenségét látva visszatérni önnön világához, hogyan talál újra közösséget, nemzetet, a harc után békét. Ehhez pedig kevés a józan ész: hit kell. A történelem ítélete is az ember tudásában és hitében él, változó tehát, de mégis létező. A történelemről való tudás és nem tudás paradoxona tér vissza ebben az apokrif sorsfogalomban. Apokrif, mert még az emberfeletti is az emberi világ terméke.

Ebben az új koordináta-rendszerben oldják fel a szerzők egy sor korábbi paradoxonukat. A közösséget például a közösség tudata teremti és tartja fenn. Ugyanígy a nemzet esetében. Tordai Zádor eszmefuttatása juthat eszünkbe, mely szerint a nemzetet elsődlegesen a szubjektumokban élő öndefiníció és ezzel adekvát cselekvés adja. „Tudatként rendező valóság ez, amelyben közös voltukat, mint nemzetet úgy vállalják, hogy

azt épp ezáltal határozzák meg. A tudatnak ebben a közösségformában minden ismert másnál nagyobb szerepe van: mert az egyén és a közös között (mely általános) az a viszony közvetlen, amelyben a közösségi azonosságukat (egyéni identitásuk alapján létrehozó) azonosulással megteremtik.” (*Mozgó Világ*, 1983. 6. sz. 7.) Ebből a felfogásból érthető meg Bródy János egyéni lemeze címadó dalának, a „*Hungarian Blues*”-nak a mondanivalója, hogy a nemzettudat hiánya, a nemzettel való azonosulás igényének és lehetetlenségének együttese is teremthet egy torz nemzettudatot. És innen érthető az a kísérlet is, hogy a rockoperát egyik nemzeti ünnepünkkel kapcsolják össze, mégpedig a szó szoros értelmében. (Tehát, hogy az előadás ünneplésbe csapjon át.) Mindez egyébként hasonlóságot mutat a neoavantgárd keretei között jelentkező realizmus egyes képviselőinek felfogásával. Ide idézhető az amerikai John de Andrea néhány gondolata, amit egy nemrég hazánkban is látott – egy élőhöz megszólalásig hasonló – női szobor interpretációjaként mondott: „A szobor természetesen illúzió, technikai lelemény. A realitás nem mindig egyezik meg a róla alkotott elképzelésekkel. De a szobor és a szemlélő kapcsolatából kialakuló tapasztalat – realitás”. Miért ne lehetne egy meghatározott helyzetben egy szimbólum felmutatásával (például a nemzeti színű zászlóval) realitást (a nemzet reális közösségét) megteremteni? Egyébként a dolog bizonyos mértékig be is jött. A közönség reagált a lobogó végighordozására, az ünnep kelékeire, a himnuszra. Persze mindenki a maga módján. Volt, aki értetlenséggel vagy dühödten, volt, aki sírva a meghatottságtól. Mindezzel együtt a befejezés nem tekinthető ízléstelenségnek, mint ahogy az *Élet és Irodalom* kritikusa vélte. Egyszerűen csak hibás.

Miért? Mert a színház varázslatát, hogy valóban megteremtődik valami hasonló a közönségben, mint ami a színpadon születik – egy kis csalással érték el. Az ugyanis, hogy az ünnep leköltözött a közönség közé, hogy a közönség ezáltal eggyé vált dramaturgiailag a színpadi „néppel”, éppen azt a távolságot tüntette el, amely látni engedhette volna, hogy a történelem a hitbe kapaszkodó emberek által nem tárta fel titkát, hogy nem élhető meg közvetlenül a társadalom nagy közösségéhez való tartozás, mert az mindig más és több, mint ami az egyén számára érzékelhető. A befejezés jól befogadhatóvá, tankönyvszerűvé, egyszerre tudhatóvá és hihetővé degradálta mindazt, ami nem tanítható és igazán nem tudható. A darab jóval

kiegyensúlyozottabb a *Menetrend* nagylemeznél, az előadás viszont épp a fentiek miatt megbontja ezt az egyensúlyt, az inga a váteszszerrep újravállalása felé lendül ki. Bródyék fentebb vázolt pályafutására visszapillantva azonban mű és darab ellentmondása egyáltalán nem látszik meglepőnek.

6. A darab belső ellentmondásának tisztázása után már megkísérelhetünk választ adni a kérdésre: mítoszteremtés-e Szörényi Levente és Bródy János rockoperája?

Mivel az „István-sztori” csak illusztrációja, megjelenítője egy történetfilozófiai paradoxonnak, nem tekinthető a szó szoros értelmében vett történeti gondolkodás termékének. Bródyék számára az állandóságban van a lényeg, a nemzeti történelem bármely szakaszát választhatták volna. Szemléletük regionálisan, nemzetileg, a haza és haladás dilemmájának centrumba állításában behatárolt. Alapgondolatuk ezért éppen az, hogy a térségben, Magyarországon a nemzeti közösség megteremtődése és újjászületése jóval erősebben alá volt és van rendelve a történelem erőinek, mint máshol, ezért az itt élő emberek számára erős hittel való összetartozásra, nemzeti összefogásra van szükség, ami persze újratermeli védtelenségüket is a külvilággal szemben. A mű tehát saját állításainak finom ellenpontozásával elkerüli bármelyik oldal mitikussá növekedésének veszélyét. Nem így az előadás. Ebben a nemzeti egység szükségességét már nem konkrét helyzetek indokolják, hanem egyetemesnek vélt történelmi parancs. A rendező interpretációjában mintha a haza szempontja elnyomná a haladás szempontját. A film bemutatása után fogunk biztosat tudni arról, hogy a szerzők valóban a magyarság európai nemzetté válásának mítosztát élesztgetik, vagy korábbi útjukon haladva, egy reális önismeret jegyében próbálják szóra bírni a történelmet.¹ (1983)

¹ Az 1984-ben készült film az előbbi megoldást választotta, viszont az 1985-ben Kerényi Imre rendezésében bemutatott előadás a Nemzeti Színházban inkább az utóbbira hajaz. A darab végén felcsendülő apoteózisban egy szőnyegből kiguruló gyermek, Imre képe jelzi István tragédiáját. Vö. Koltai Tamás: Történelem kontra Magyarország. *Élet és Irodalom*, 1985. augusztus 23.

TÖRTÉNELMI SZÉLÁRNYÉKBAN

Megjegyzések Csengey Dénes és Szőnyi György Endre
„nemzedéktörténetéhez”

Az 1970-es évek végén induló prózaírók ugyanúgy generációs regényeket, novellákat, esszéket kezdtek írni, mint a hatvanas–hetvenes évek fordulójának „beatirodalmárai”, vagy tán még inkább. Elsőnek talán Békés Pál: *Darvakja* (Szépirodalmi, 1979) juthatna eszünkbe, de ezt az „inkábbat” az utóbbi egy év három új kötete is: Csengey Dénes: „...és mi most itt vagyunk” című esszéje, Szőnyi György Endre: *Lengyel történet* és Horváth Péter: *Szabad vegyértékek* című regényei. Annál inkább, mert sem Csengeynek, sem Horváthnak nem ez az első ilyen témájú műve.

Alanyi és nemzedéki próza, önéletrajzi és kortársi emlékezés, közösségi fogantatású élményeket sejtetve. De ezeknek az élményeknek nincs jelenvalóságuk. Légvárakra, hazugságokra épülő kapcsolatokban céltévesztett, meghasonlott, rezignált hősökként lép eléink a húszas–harmincas éveinek fordulója körül járó koravén fiatalság. Vagy ahogy Csengey írja: míg a hatvanas évek beatkorosztálya öntudatlanul, ha félrecsúszott önmagából kifordulva is, ha jellegadó vonásait elveszítve is, valamikor generáció volt; a hetvenes évek ifjainak tömegei az ifjúság cselekvő társadalmi magatartása helyett csak egy felcícomázott, összkomfortos, légkondicionált vészkijárat: a diszkó felé haladtak. A hatvanasoknak legalább volt mit elveszíteniük. Talán ez magyarázza az érdeklődést, mi több, kimondatlan sóvárgást az alig egy évtizeddel idősebb évjárat élettörténete iránt Szőnyi és Horváth regényeiben is. Valamikor mindenki falkában vagy magányosan vándorló csavargó és az amatőrizmusra felesküdt rocker volt, végül megállapodott családfenntartó, vagy a társadalom peremére szorult öngyilkosjelölt lett.

Tíz-tizenöt évvel ezelőtti modellek napjaink történeteiben. Mint ha a szülők és nagyszülők helyett ez a nemzedék „történelmi” tapaszt-

talatokért nővéreihez, unokabátyjaihoz fordulna. Érdekes keveredése ez hagyományrombolásnak és epigonizmusnak. Kérdés persze, mit ígérnek számunkra ezek a legutóbbi huszonöt-harminc év törvényszerűségei felé tapogatódzó szubjektív töprengések? Többet vagy kevesebbet annál, amit eddig tudtunk „legöregebb fiataljainkról”?

Helyezzük nagyító alá ezúttal Szőnyi György Endre és Csengey Dénes köteteit. Ami róluk az alábbiakban következik, nem műelemzés, nem is műkritika igazán. Csupán néhány megjegyzés a bennük megjelenő gondolkodásmódról, eszmefuttatásaik egyik-másik konklúziójáról.

Szőnyi György Endre *„Lengyel története”* hosszú, hangulatos levéllel ajándékoz meg bennünket. A levélíró, azaz a főhős egy helyen a következőket írja a címzettnek, hajdanvolt amerikai kedvesének, „Bev”-nek: „Tudod, Bev, az utazás minden pillanata mélyen ivódik az utazó tudatába, egész személyiségébe, sokszor a legkisebb, látszólag jelentéktelen részlet is nagy fontossággal bír később, az utazó otthon töltött mindennapjaiba is beépül.” Példaként előkerül egy kék trikó, amelybe szinte transzcendens erő költözött, mert az évek során újabb élményekhez társulva, pusztán létevel képes emlékeket felidézni, és nemcsak felidézni, de újrarendezni. Eredetileg összefüggésmentes események kerülnek az emlékezet alkotóvárázásában új kontextusokba, kapcsolatba egymással. Majd újabb s újabb példán követhetjük a múltban csapongó fantázia impresszív, egyszeri és megismételhetetlen élményt teremtő erejét.

Mielőtt azonban a fantázia életképességét vizsgálánánk, prózaibb dolgokat vegyünk szemügyre. Szőnyi György Endre alkotói módszerét, amelynek a fenti részlet jellemző, árulkodó momentuma. Lukács György írja *Az esztétikum sajátosságában* a tudományos és művészi visszatükrözés egyik különbségére utalva, hogy míg az előbbi először az egyedit kioldja közvetlen elszigeteltségéből általános összefüggésekbe helyezve, majd megkeresi az utat, amely az egyediség helyes megértéséhez vezet vissza, addig az esztétikai visszatükrözés az egyediség közvetlenségét úgy szünteti meg, hogy azt egyúttal beilleszti egy új, tudatosan megteremtett közvetlenségbe. Vagy definíciószerűen: „...a műalkotásokban ábrázolt tipikusság specifikus meghatározása a különösség”. Szőnyi György Endre nem így építkezik. A fenti részlet – ahogy előlegzi az illusztrált tételt – láthatóvá teszi a mű egé-

szének legfontosabb módszertani sajátosságát: az interpretáló és leíró részek merev, egymást kiegészítő mellérendelését. Az irodalmiatlan építkezést a levél műfajának alanyiséga viszont némileg oldja. Semmi bántót nem érzünk abban, ahogy az író olykor elmagyarázza, elvont fejtegetésekkel megérteti nemcsak az olvasóval, hanem főhősével is a korábban vagy később elmesélt történeteket. A főhős nevében Szőnyi egy-két helyen elnézést is kér a „címzettől” a szokatlan filozofikus eszmefuttatásokért. Furcsa hullámzásként vonul végig a könyvön az irodalmi részletek felől az esszé felé való elrugaszkodás többszöri ismétlődése.

Mindez nem lenne több pusztá érdekességnél, ha csak formaproblémáról lenne szó. Az ábrázolás módszere azonban tartalmi szempontból is meghatározó erejű. Vegyük szemügyre az örökkön magamagát magyarázó, csapongó fantáziájú főhőst, a levélíró.

Nemzedéki figura, 1952-es születésű, tehát '56-os élmény nélküli. Azaz mégsem, hisz gondolatvitelében oly kitüntetett szerepe van az élmények megőrzésének és újraátélésének, hogy még 1956-ról is akad mesélnivalója. „Életem legcsodálatosabb, kalandos vándorlása-ként emlékszem arra az ötven méterre, amit négyévesen tettem meg fővárosunknak az Újvilágról elnevezett utcájában, mígnem kiértem a Mexikói út sarkára, 1956 ősze volt, s a széles úton méltóságteljesen dübörögtek a szovjet tankok a Belváros felé.” Az életrajz különben tipikus. Néhány „hasonló” élmény után – amelyek közül nem hiányzik egy Beatles-lemez lejátszása legelső lemezjátszóján – a hetvenes évek elején polbeat ihletésű amatőr zenészként látjuk viszont hősünket, amint egy *Petőfi Rock* címet viselő produkció közreműködőjeként a hatvanas évek euforikus hangulatát éli át. Később, ahogy a világ változik, egy free-jazzt játszó sikeres amatőr együttes bőgőse lesz, külföldi – lengyel – turnékkal, „magánemberként” is hosszú utazásokkal, nagy szerelmi fellángolásokkal. Közben – melleleg – diplomát szerez. A világ úgy '78 körül azonban újra nagyot fordul, az illúziók lassú eróziója gyorsan véget vet az együttesnek, mire hősünk fogja magát, és egy kisváros utazási irodájának vezetőhelyetteseként helyezkedik el. Drága garzonját angolórák tartásával tartja fenn, bőgőjét és nemes veretű terveit ezért jobbnak látja a szülői háznál hagyni. Új élményekben bízva viszont úgy dönt, hogy megnősül. Erősen foglalkoztatják azonban nemzedéke nagy kérdései, vagyis, hogyan őrizhetne meg

valamit régi énjéből így, konformistaként. Módszere különleges lelki és szellemi gyakorlatok sorozata. A múlt megidézése „...ami pedig már közel jár a teremtéshez, hiszen legalábbis újrateremtés. Újratementeni önmagam – mondja – ahogy az isten is meghirdette a maga programját annak idején: *teremtsünk embert a mi képiünkre és hasonlatosságunkra*”. Maga a valódi élmény is elveszti kitüntetett fontosságát. „Végül is az élményszerzés célja a jövőre irányul, hogy egyszer majd múlttá válva emlékként felidézhezzük.” A múlt megidézésének jelentősége azonban nemcsak az újraátélés érzelmeket teremtő hatásában van. A teremtés megértés is, „...a visszagondolás, a rekonstrukció az a kulcs, amely megadja a dolgok valóságosságát és értékét. Magunkban világokat építünk, *segédegyenesekkel* szerkesztünk, amelyek azután *tör-lendők*. És végül ottmarad, amit a lényeknek tarthatunk”. A lelki gyakorlatok itt már világlátássá transzformálódnak, amelyben a legfőbb érték maga az élmény. A tartalmától megfosztott intenzitása szerint mért élmény. Külön elnevezést is kap, a hatvanas évek nemzedéki szubkultúrája jellemző toposzát, az utazást. Az utazás vagy vándorlás Szőnyi főhőse szerint ugyanis egy olyan élethelyzet, amelyben teljes koncentrációra, a személyiség teljes összpontosítására van szükség, mert az egyénnek rövid idő alatt a legtöbbet kell befogadnia és a legtöbbet kell adnia. Intenzív élmény tehát és fordítva: minden élmény utazásként élhető át. Fizikailag útra sem kell kelni, egy nagy kaland lehet az ember élete, ha van fantáziája.

Mivel az élmény tartalma lényegtelen, minden azonos szintre kerül: a free-jazz, a happening, a szerelmi kapcsolat, a baráti, testvéri gesztus vagy a házasság.

Felidézhetők tehát a valaha átélt felfokozott pillanatok? Megte-mrethetők az egyszeri csodák? Nem, emlék és valóság sosem válhat azonosossá, és erre a főhős a mű végén maga is rájön. Kudarcc ez, amit háromszorosan él át. Először abban, hogy korábbi sokoldalú és intenzív élményeket nyújtó életét nem tudta tartóssá tenni, másodszor, hogy ugyanez történt nemzedéke közösségével, harmadszor, hogy ébren álmódóként sem tudott semmit megőrizni múltjából. Az érzelmek, hangulatok és a kristályos logikájú értelem küzdelme az utóbbi javára dőlt el. Az átélés kísérleteit újra és újra megtöri a nyomasztó emlék, hogy mindez már akkor is múlt és pillanatnyi volt. A főhős gondolkodásában így szakad ketté szükségszerűen egyedi és általá-

nos, saját és nemzedéke sorsában teljesen egyazon módon. A ráció, a törvény, vagyis saját maga és társai helyzetének illuzórikussága kibékíthetetlen ellentétbe kerül „jó pillanataik” mindennél fontosabb értékével.

Szőnyi György Endre a helyzet jellemzésére itt is nemzedéki szubkulturális toposzt használ: amatőrség és profiság ellentétét. Mi a különbség a kettő között? „Nem a színvonal, nem a technika, nem a beinvesztált hit és lelkesedés. Hanem a külső körülmények, amelyek a profit újra és újra munkára sarkallják.” A profi folyamatosan meg tudja teremteni azt, ami termékeny és élő, a kalandot és az egymásra találást. Az ünnepet. Nem veszti el belső és külső megújulási készségét. Önmaga reprodukciója elől képes mindig új terepnumra vándorolni. „De hát nem elég-e a kalandok lenyomata, nem segít-e a viszszaigazolás, a tárgy rekonstrukciója a segédegyenesek törlése után?” – szegezi szembe a profizmussal kérdését a főhős. Néhány oldallal odébb azonban ő maga kényszerül tagadó választ adni.

Befejezésként végre tudomást vesz arról, amiről hallani sem akart. Lelki gyakorlataival saját magának állított csapdát. És ez az a pillanat, ahol úgy tűnik, helyreáll az egyensúly értelem és érzelem, egyedi és általános között. Igen, az kiderül, hogy a nagy értelmezési kísérlet olcsó önbecsapás volt. Ez azonban csak érvényteleníti az addig leírtakat. Nem teszi újraolvashatóvá a könyvet, mert abban csak a végén hamissá nyilvánított változat van. Másrészt – és ez még fontosabb – az, hogy a szövegben egy hamis tudat lenyomatát kapjuk, nem jelenti, hogy minden szó, minden megállapítás téves. Inkább bizonytalan-ná válik érvényük. Nem úgy igazak, ahogy a főhős gondolja, de azért van bennük valami. Hisz a mű végén a cáfolat csak általánosságban hangzik el: konformista, és nincs nonkonformista megoldás sem. Vagyis valami mégis igaz abból, hogy a nemzedék ifjúkori mozgalmisága illúziókra épült. De a tételeket nem hitelesíti semmi, mert nem tartoznak immanensen a történetekhez. Kommentárok. A befejező, végső tanulság ezért ugyanolyan bizonytalan-ná válik, mint az összes többi.

Milyen most már ez a nemzedék és ennek története Szőnyi György Endre látószögéből? Látszólag aktív, cselekvő részese, valójában pusztá elszenvedője környezete változásainak. Hősrünk is mintha egy darabig a szabadság birodalmában élne, aztán rádöbben, meny-

nyire képtelen befolyásolni a sorsát. Ennél többet azonban, ha megfeszülünk sem tudhatunk meg.

Mi az oka ennek a helyzetnek? Milyen az igazi arca a szabadság álarcát magára öltő világnak? Melyek azok a kézzelfogható, konkrét kényszerek, amelyek észrevétlenül taszítják előre a nemzedéket? Hol húzódnak ennek a látszólag „körülmenyesmentes létnek” a határai? Miért érzékelhetetlenek, megismerhetetlenek a bennünket körülvevő üvegfalak? Szőnyi teljesítménye e kérdésfeltevések előtt zárul, mintegy előhangként az igazi irodalmi műhöz, amely az általánosító tipikustól eljut a bennünket igazán izgató esztétikai különösségig. Amely az elvont „körülmenyekről”, társadalmi légkörtől kézzelfogható, szociológiai keménységű kényszerekig hatol, felmutatva végre életünkben a törvényt.

*

Hasonló problémákkal küszködve egy fokkal messzebbre jut Csengey Dénesnek Cseh Tamást és Bereményi Gézárt középpontba állító esszéje, amely nyíltan vállalkozik a nemzedéktörténeti vázlat körvonalazására. A nemzedék persze itt nem egy jól definiált réteg, nem szociológiai fogalom, hanem a harminc-negyvenedik életéve között járó „történelmi szélárnyékban nevelkedett” korosztály azonos élményeinek, életproblémáinak, magatartásbeli sajátosságainak időbeli szerveződése. Az azonosító tekintet inkább gyengéje, mint ereje az írásnak, bár amikor nemzedéknek tudta magát, ez az évjárat maga semigen érzékelte a különbségeket önmagán belül. E differencialatlanság miatt a mű többször hangoztatott szándéka ellenére sem képes számottevően tágitani a nemzedékek közötti konfliktus látóterén, nem képes az 1956 után történelmi örökségként jelen levő különböző társadalmi réteg-érdekek, politikai és kulturális törekvések feszültségeinek mélyére pillantani. A figyelem azonban nem is erre összpontosul, hanem a hazai beatmozgalom jól ismert útjának, virágzásának hanyatlásának más meghatározóira. És itt Gothár Péter *Megáll az idő*jével nagyon összecsengő megállapításokra bukkanhatunk. A mára szinte teljesen uralkodóvá vált nemzedéki mítoszokkal és mítoszteremtőkkel szemben ugyanis Csengey nem próbálja felmenteni a történetek alól a mozgalmat sem.

Sebők János *Magya-rock* című irdatlan tényanyagot egymásra lapátoló könyvével ellentétben, nem a konzervatív bürokratikus hatalmi és könnyűzenei szakapparátus mindent pusztasággá változtató önérdékének tobzódásaként mutatja be a történeteket. A kudarc legfontosabb tényezője szerint az, hogy a hatvanasokat „erősebben tartották fogva neveletésükből eredő szemléleti és ízlésbeli korlátai, mint amekkora lendületet a kultúrateremtés igényét keltő – s lehetőségét sugalló – kihívás adott”. A kudarc okát tehát már szocializációjában magában hordta a nemzedék, az ötvenes évek romantikus világlátását örökölve, egy kétpólusú – a jó és rossz fogalmával operáló – értékrend bűvkörébe kerülve. „Ez a gondolkodásmód sugallta a szellemében nevelkedett ifjaknak, hogy az új viselet megválthat egy társadalmat (s a nyakkendő meg az öltöny haladásellenes rekvizitum), egy négy akkordra írott dallam megsemmisíthet egy zongoraversenyt, néhány politikai vicc kielégítő módon jellemzi világunkat, terjesztésük pedig gyökeres társadalomkritika.”

Szinte visszaköszön Gothár Péter filmjének meghasonlott, a múlttól elszakadni alig tudó, zavarát lassan, kínlódva legyűrő felnőttjeinek és az ebből kirekesztve is benne élő gyermekhőseinek meddő küzdelme. A felnőtt illúzióvilág, az '56-os nosztalgiák, világmegváltó víziók, ravasz gyávaságok, tehetetlenséget palástoló hazug hitek, amibe menekülve zuhannak a fiatalok. Ez az az örökség, amit megtagadva is át kell venniük.

Csengey ugyanakkor a társadalmi és politikai intézményrendszer, az értelmiségi közgondolkodás fogadókészségét, toleranciáját sem eszményíti, hanem mélyen ellentmondásosnak látja. Ezzel kapcsolatban jegyzi meg, hogy például a szociológiai kutatás eredményei sem ártatlanok a divat szerepének mennybemenesztésében, és ily módon a beat hibás integrálása feltételeinek megteremtésében. A hetvenes évek eleji másodvirágzás szupergruppjait már a jó reklámmal gerjesztett fizetőképes kereslet tartotta felszínén. A korszak dalainak igazi gazdái ezért nem ők, hanem Cseh Tamás és Bereményi Géza. Nem tévedés, Csengey szerint korszakos dalokról van szó, amelyek „nem pusztán a nemzedék, de a hetvenes évtized lappangó géniuszát ragadták meg, fejezték ki”. Hogy mi nála a kor géniusza? Egy generációs eredetű, de egyre általánosabbá váló rossz közérzet, a tehetetlenség életerzése, amely elzár minden cselekvő magatartásmin-

tától, vagy utópiáktól terhelten emeli az egyéni törekvéseket a nagy politika szintjére, ami miatt ott csak kudarcot lehet vallani, „illetve a televízió előtt morgolódo ellenkibicé válni, a cselekvés lehetőségéig tehát el sem jutni, s mindezt részben tévesen, de teljes – noha néma – meggyőződéssel az intézményesült forradalmat hibáztatni”. Az ember esetleg *képzelheti* továbbra is, hogy cselekvő viszonyban van a valósággal, pesszimista helyett optimista előjelű hamis tudat védelme alá húzódva. Szőnyi György Endréhez hasonlóan Csengey szerint a nemzedék is csak ilyen alternatívák között választhatott. Az első a beilleszkedő típus, aki lassan elfelejti élete pótlék voltát, a másik a kívül maradó – a valóságban egy vékony értelmiségi réteg –, aki a társadalmi gyakorlat megváltoztatására képtelenül szintén pótcselekvések közé kényszerül, de legalább nem felejt el helyzete abszurditását. És milyen a közben ifjává cseperedő új generáció? Olyan, mint a régi, csak mindazt – társadalmunk összes megoldatlanságát –, amit a hatvanasok *magukban* hordtak, az újak *maguk körül* érzékelnek, ami mozgalom helyett korosztályi passzivitást, tökéletes fogyasztói orientációt eredményezett. Kohéziós erő nincs, belső különbségek, ellentétek keletkeztek, „vagyis saját és sajátos társadalmi gyakorlatukat... még a hatvanasoknál is egy szinttel tovább helyezték a zajló társadalmi folyamattól”. Tulajdonképpen érthetetlen, hogy ezek után miért nem mondja ki Csengey azt, hogy a hetvenesek számára a társadalmi feszültség-halmazon belül a szórakozásformává degradálódott és korszakosult „ifjúsági szubkultúrával” való találkozás tette másként elviselhetetlenné az őket körülvevő világot. Válaszaik is ezért végletesebbek: punk vagy diszkó.

A kép azonban még további pontosításra szorul, mert igaz, hogy a fiatalok egy része belső megosztottságát kizárólag divatirányzatokhoz kapcsolódó, eltérő ízlésű táborokként fogja fel, más része azonban nagyon is tudatosan társít ezekhez szociális paramétereket, sőt politikai vélekedéseket. Több figyelmet érdemelt volna itt a könnyűzenének azok a punkon inneni vagy túli irányzatai és képviselői, amelyek ezt a szemnyitogató szerepet – jól, rosszul, de – eljátszák. Más-más csoportokat megcélozva, elérve a Bizottságtól, a Hobo Blues Banden át egészen Bródy *Kőműves Kelemen*jéig, *István, a király*ig, sok példa sorolható ide. Nem mintha mindez Csengey Dénes végső konklúzióját befolyásolhatta volna, hisz ezek az együttesek

saját útjuktól is meghatározottan és attól függően, kikhez állnak közel, eltérő módon, de majdnem ugyanazt mondják, mint Csegey, vagyis, hogy az eddigi „nemzedéktörténet” teljességgel folytathatatlan. Ordítóan hiányzik ugyanis az elfeledett, az igazi emberi, erkölcsi teljességet nyújtó nélkülözhetetlen történelemformáló cselekvés lehetőség. Az emberek történelmi szélárnyékba húzódnak, sodródnak. Ami viszont van: az hamis magatartásformák kavalkádja, legyen az ellenzéki vagy kormányhű, nihilista vagy konformista. Az egyetlen lehetőség: visszaszerezni a – 60-as, 70-es nemzedék számára persze sosem létező – történelemformáló cselekvés jogát.

A kérdés most már az, mi ennek az útja, vagy másként fogalmazva: kitől? A „fényes szelek” nemzedékétől, amely – Csegey szerint – maga is elvesztette azt? Kinek a kezében van tehát a régen keresett nemzedéki stafétatob? Hol vannak a történelemalakító nemzedékek vagy akár csak csoportok? Választ azonban ezúttal sem kapunk. Maga a történelem veszett el saját útvesztőjében? Dobai Péter történelmi regényei vagy az *Amerikai anxi* című filmalkotás juthat eszünkbe. Mintha egy egész nép emigrációból próbálna beavatkozni sikertelenül saját országa sorsába.

Ebben a dilemmában azonban nemcsak a valóság, hanem Csegey nemzedéktörténetének ellentmondásossága is tükröződik. Mert követve az érvényesnek mondott cselekvés elvesztésének útját, egyre inkább belefeledkezve a pótcselekvések egymást gerjesztő és újratermelő circulus vitiosusába, észrevétlenül távolodik a nemzedék életproblémáiban szerinte már meg sem fogalmazódó alapkérdéstől, nevezetesen: mi történik tulajdonképpen a fejek fölött lebegő történelemben, milyen *nem tudott, de tett* dolgok visznek minket a kiismerhetetlen jövő felé, mi az a megállíthatatlanság, ami félbemaradottságba, félúton való megállásra vagy tévutakra kényszeríti az embereket?

De álljunk meg egy pillanatra! Miért baj az, ha valaki csak a kérdésfeltevésig jut el egy írásban – mondhatnánk mentségként? A baj az, hogy amit feltárt, véleményem szerint *irányát tekintve* alig segíti a válaszkeresést, inkább egy átláthatatlan világ fönmaradásának szükségszerűségét erősíti. A szándék nem ez, de az eredmény igen. Csegey „galaxisigényű vállalkozása” olyan csillagrendszerbe kalauzol, ahol az értékek őrzése is kétséges, nemhogy az értékek realizálása. Ahol az anyagi életfolyamatok és az értékvilág *antinomikusan* válik

ketté, mintegy „fizikai” alaptörvénnyé emelve a társadalmi anyag formálhatatlanságát, maga alá vetve azt a szűk literátori réteget is, amelyre olykor-olykor Csengey apellálni próbál. Mert vajon kitörhet-e egy ilyen vilárendszerből bárki is, írástudóként vagy másképp? Nyilvánvalóan nem! Egy másik, korábban megjelent, de talán később írt esszéjében (*Mozgó Világ*, 1983. 3. szám) az író mégis igennel válaszol. Ezzel ugyan nem oldja fel ellentmondásait, számomra ennek ellenére biztató ez az igen, ez a végső kétség a maga teremtette, börtönné váló „igazzal” szemben. Egy tehetséges író őszinte belső vívódásának lehetünk tanúi, aki nemcsak messze jut, de nem felejt el visszatekinteni, ha kell, visszafordulni. Én ezt a nehezen kimondott „igent” az antinómiák galaxisától egy *dialektizálható világ* felé fordulás kezdemozdulatának tekintem, annak tudását érzékelve benne, hogy a társadalmi valóság legstatikusabb állapotaiban is magában hordja jövője rezdüléseit, egy, az ember számára kedvezőbb világ lehetséges feltételeit. A nemzedék gondolkodásának kritikája is csak ezen a nyomon válhat igazi történelemlátássá, mert ezen a talajon bontakozhat ki a szubjektum árnyaltabb, differenciáltabb megértése, amely a kívülálló és a konformista típusai között felfedezi a dialektizáló embert, aki olykor kívülállóként, olykor konformistaként vagy mindkettőként egyszerre, sziszifuszi megátalkodottsággal próbálkozik a lehetetlennel, a világ sorsába való beleszólással. Lehet, hogy hétköznapi emberként, lehet, hogy „nehéz emberként”, de egy antinomikus korban sem feledve, hogy a történelem végül is nem antinomikus szerkezetű. Meggyőződésem, hogy Csengey Dénes nemzedékében-nemzedékemben is fel fogja fedezni ezt a – ma még csak formálódó – típust, hisz mint ember és felelősséget ismerő írástudó, közülünk talán ő áll a legközelebb hozzá. (1984)

KÉPES SZINTÉZIS A RÖVID XX. SZÁZADRÓL¹

Ha az ember beleolvas vagy egyáltalán belelapoz ebbe a könyvbe, nyomban tapasztalja, hogy nem szokványos képeskönyvet vagy tankönyvet és nem is csak egy szokványos szintézist vett a kezébe. Mi a műfaja Pritz Pál gondosan megmunkált és választékosan kivitelezett, Magyarország XX. századát bemutató alkotásának? Miért lép ki a szerző a megszokott akadémiai keretből, és kever bele művébe esz-széisztikus részeket, bontja fel minduntalan a kronologikus rendet, csempész bele a vallottan politikatörténeti megközelítésbe irodalmi, művészeti, társadalomtörténeti eszmefuttatásokat? Nem is biztos, hogy kerek magyarázatot tudok adni e kérdésekre, mindenesetre nézzük a részleteket.

A magyar történetírás újabban hemzseg az egyoldalúságoktól, a hamis beállításoktól, a szubjektív megítélésektől, az érzelmi fűtöttségtől, a legendagyártástól, a mítosz- és bűnbakképzéstől, sőt egyenesen a gyűlöletkeltéstől. Különösen a politikatörténet van kitéve ilyen hatásoknak, nem mentesen a politikum közvetlen és közvetett szerepétől. Így aztán időről időre szükség van arra, hogy valaki korrigálja Magyarország történetét. Pritz Pál tökéletesen tisztában van ezzel. A fő cezúrát a rendszerváltás jelentette, amely az 1989 előtti lassú és óvatos történetírási „múltrehabilitációval” és az 1945 utáni évek hamis történelemláttatásával szemben gyökeres váltást eredményezett, mi több, néhány év múltán egyfajta két-, sőt hárompólusú történetírást eredményezett különösen a XX. század megítélésében. Az elmúlt mintegy 20 évben a jobboldali konzervatív beállítódás meg-

¹ Pritz Pál: *100 év. A trianoni Magyarország képes története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2020, 301.

jelenésének és felerősödésének lehattünk szemtanúi, amely igen sok esetben a hatalom múltpolitikai szándékainak is megfelelt.

Nagyon is indokolt tehát egy olyan szókimondó szintézis elkészítése, amely a trianoni Magyarország korszakát úgy tárgyalja, hogy szétszálazza a korabeli és a későbbi, a tévesnek bizonyult és újra előkerülő látásmódokat, a legendákat és a tényeket, egyszóval kritikai hangot üt meg. Amely tehát nem egyszerűen egy pozitivistá tényközlő történetírással kerüli meg a ma is eleven tévedéseket és vitákat, hanem rámutat ezek jelenlétére, forrására, és tévhiteket oszlat, illetve maga is vitába száll bizonyos kérdésekben. Pritz Pál izgalmas könyve pontosan ezt teszi.

Nem úgy azonban, hogy ez is, az is igaz, lehet ezt így is és úgy is látni, a történész szubjektumán múlik, hogy ezt vagy azt hogyan magyarázza. „Jelen sorok írója szenvedélyes ellenfele minden olyan – egyébként messze nem szokatlan – törekvésnek, amely a múltat relativizálja. Ám azt nagyon is fontosnak tartja, hogy annak sokarcúsága ne sikkadjon el a történelemkönyvek lapjain” – írja a 116. oldalon. Kiáll amellett, hogy a történelmi tény igenis létezik, és nem csak annak verbalitása, „diskurzusa”, avagy „narratívája”, vagyis a valóság feltárásának tisztelete sugárzik a könyv lapjairól. Ez a szerző egyik alapállása, amit korábban a posztmodern felfogással szembeni polémia során részletesen kifejtett. Magam messzemenően egyetértek felfogásával.

Saját véleményét és meggyőződését a szokásos kánonista stílussal ellentétben őszintén és nyíltan vállalja azzal a szigorú és következetes megkötéssel, hogy a történészi szakma követelményei szerint tekint a századra. Különösen érdekes és üdítő, hogy a múlt tanulságai alapján nem rejt véka alá a jövő reményéről kialakult véleményét, hanem mindjárt a (Kleiót, a történetírás múzsáját szólító) invokációban leszögezi, hogy a világkapitalizmus egyszer majd a valódi népi demokratikus fejlődés útjára tér. A túl általános, már-már semmitmondó demokráciafogalmat pedig így jellemzi: „messze több és mélyebb a parlamenti, képvisleti választási demokráciát igénylők felfogásánál” (27. o.). Olyan normarendszer, amely a nép életére, mindennapjainak alakulására, érdekeire nem csupán szavakban, hanem ténylegesen is tekintettel van. Ennek felel meg az a politikatörténetben ritka fontos követelmény, hogy nemcsak a fent lévők, a politikacsinálók cselekedeteinek, hanem a lent lévők, a politikum elszenvedőinek tör-

ténetét is vizsgálja. Ezek az őszirózsás forradalomról szóló rész elején található gondolatok jelölik ki, hogy milyen normarendszert vall a szerző az időszak megítélésében. Le kell szögezнем, hogy e tekintetben is hasonlóképpen gondolkodom.

Éppen ezért a „rövid” XX. század nem Trianon-történet, és nem is szenvedéstörténet.² A kötet e szemléletet követve mindenekelőtt azt vizsgálja, mit tettek az ország vezetői, hogy ennek a népnek élhető és demokratikus világot teremtsenek, valamint ezt hogyan befolyásolta a nemzetközi és a nagyhatalmi környezet. Elismeréssel szól a két nagy háború utáni talpra állásról, a békés évtizedek erejéről. A szerző Ady Endre látnoki versét (*Az ütések alatt*) idézi a jajgatás ellen. Nem is beszélve régióink, Kelet-Közép-Európa országainak, a két malomkö között őrlődő népek nagyon is hasonló sorsáról.

Már a könyv elején siet tisztázni, hogy a nemzet fogalmának tartalmát a hatalmat gyakorlók szabják meg, vagyis nagyon változékony kategória. Ezúttal csak azt a messzemenően helyes megállapítást emelném ki, hogy „a kriminális esetektől eltekintve [...] nincsenek, nem voltak és nem lesznek a jövőben sem hazaárulók. A kérdés »csupán« annyi: az illető jól vagy rosszul képviselte/képviseli a nemzet érdekét” (17. o.).

Pritz Pál szinte mindenütt jelzi a történetírásban régen és ma lezajlott vagy folyó vitakérdéseket is. Az egyik példa az Erdei Ferenc által megfogalmazott alapszöveghez, Magyarország úgynevezett kettőtársadalom-szerkezetéhez való viszony. Egyetért Erdeivel, de a fő töréspont a „fenn” és a „lenn”. A kettős struktúra véleménye szerint nemcsak a két háború közötti országra, hanem mind a mai napig érvényes.

Egyedi az idő, vagyis az időrend felbontása, a visszatekintő vagy az előretekintő szerkezet. Mindjárt ezzel kezdődik a „*Hosszú avagy „rövid” volt-e a 20. század?*” című első fejezet, amely a trianoni békeszerződés aláírásának pillanatával indul, majd párhuzamot von a nemzeti nagyzási mánia példaként említett XIX. századi budai várbeli és az Országház birodalmi nagyságrendű építkezései között. Az „időfelbontás” jól kipróbált módszer, amit Pritz Pál több írásában is alkal-

² Lásd Szakály Sándor recenzióját a *Magyar Napló* 2020. decemberi számában.

mazott, mint ahogy stílusa választékos megoldásait már az 1991-es *A Bárdossy-per* című könyve óta csodálhatjuk.

A szerző elsőként alkalmazza összefoglaló könyvében az internetkultúra következményeit is. Például gyér a lábjegyzetelés, ám már nemcsak a fiatalok, de a hatvan év felettiek jó része is használja az egyre bővülő forrásanyagot, ami az internet segítségével elérhető. Irodalomjegyzék helyett ezért történészi névsort kapunk, az ő műveiket kell keresni a világhálón és a könyvtárakban.

Tekintsük át vázlatosan az egyes fejezeteket, kiemelve az érdekesebb, hangsúlyos részeket, hiszen maga a könyv is ilyen logikával íródott.

A kronologikus fejezetek nem Trianonnal, hanem az első világháború végével kezdődnek, vagyis a nagy vízválasztó a háborús vereség, vagy, ahogy a fejezetcím érzékelteti: az összeomlás. Ami az 1918-as polgári demokratikus forradalmat illeti, Pritz Pál joggal jegyzi meg, hogy az utána következő rezsimek nemigen bajlódtak tárgyilagos bemutatásával, leszámítva Hajdu Tibor összefoglalóját. Ehhez ugyanakkor hozzátenném az 1946-os politikai közbeszédet, Károlyi Mihály törvény előtti rehabilitációjának időszakát, amikor a Nemzetgyűlés több vitanapján bőségesen szóltak 1918-ról, és a kommunisták is visszafogottan bírálták a történeteket. Itt tér ki Pritz Pál a bűnbakképzésre. Az egymást követő rendszerváltások nyomán egy mai napig tartó váltógazdálkodás kialakulásáról beszél. Károlyi portréja mellé – írja kommentárként – nagyszerű lett volna, ha mostanság a Parlament mellett Károlyi szobrával szemben Tisza István szobrát helyezték volna el. (Reméljük, erre a távolabbi jövőben még sor kerül, mintegy szimbolikusan is kifejezve a bűnbakképzés lezárásának szándékát.) Hangsúlyosan beszél a továbbiakban a parasztság háború alatti szenvedéseiről, nyomoráról, és ennek következtében a „vidék forradalmáról”, illetve a földosztásról. Rámutat arra, hogy a polgári demokratikus rendszer bukását nem belpolitikai tényezők okozták, hanem a súlyosan hibás – később „átkozottként” jellemzett – Vix-jegyzék (48. o.) magyarázza.

A nem magyar, hanem magyarországi Tanácsköztársaság történetének bemutatásakor Pritz Pál a következő vitakérdésekre összpontosít. Volt-e tömegbázisa a proletárdiktatúrának? Volt. A zsidóság műve volt-e a Tanácsköztársaság? Erre három ellenérvet is sorol: a

vidéki vezetők között az állítás semmiképpen nem igaz, világnézetük nem tükrözte származásukat, és végül a hazai zsidóság túlnyomó hányada jobboldali mentalitású volt. Volt-e felelőssége a tanácshatalomnak Trianonért? Itt azt a korábban a történészek között meglévő konszenzuális álláspontot foglalja el, hogy Burgenland kivételével a békekonferencia döntését nem befolyásolta Kunék politikája. Ami a szellemi eliteire való hatást illeti, sajátos módon József Farkas, vagyis egy történész hatvanas években kiadott négykötetes antológiáját hozza fel példaként az elit értelmiség pozitív szerepére, és ezt megtoldva Goszthony Mária, Szekfű Gyula, Bartók Béla, Szabó Dezső és leginkább Babits Mihály példáját említi. A politikai berendezkedés kétségtelenül orosz bolsevik mintát követett, de az oroszországi infernó nélkül. Végso soron a Tanácsköztársaság bukását nemzetközi tényezőknél tulajdonítja.

A könyvet itt egy rövid gondolatmenet töri meg a Szovjetunió világtörténelmi szerepéről, majd a szerző belevág a keresztény nemzeti kurzus 1920 júniusáig tartó időszakának ismertetésébe. Elsőként a terror emlékezetpolitikai viták középpontjában álló kérdését említi. A számadatok szerint amíg a vörösteror áldozatainak száma a 400 főt közelítette, addig a fehérterroré mintegy 1200 embert pusztított el. Ebből a megszálló román hadsereg is kivette a részét. Ezért tekinthető gyalázatosnak az 1945-ben ledöntött Nemzeti Vértanúk emlékművének 2019-es visszaállítása úgy, hogy az csak a vörösteror áldozatainak állít emléket. Az új berendezkedés jellegéről szólva aláhúzza, hogy Horthyék katonai diktatúrát akartak, de az antant nem, és szerencsénkre az utóbbinak volt döntő szava.

A konszolidációval indítja a szerző a „konzervatív-liberális” jelzővel illetett Bethlen-korszakot. Elsőként a korszak társadalompolitikáját szimbolizáló, az „értelmiségi túltermelés korlátozását célzó” numerus clausus törvényt említi. Thienemann Tivadartól (1890–1985) hoz egy 1984-es idézetet, amelyben a húszas évek elején az antiszemita nézeteket vallókat menti fel a későbbi tömeggyilkosságok felelőssége alól. A magyar történetírás egyik fontos vitája, hogy az 1920. évi XXV. törvénytől létezik-e folyamatosság a későbbi zsidótörvényekig. Két szempontból szerintem bizonyosan. Egyrészt az egyes társadalmi – ezen belül értelmiségi – csoportokban jelen lévő és kinyilvánított antiszemitizmus, másrészt Teleki Pál személye miatt, aki 1939 áprili-

sában a felsőházban elmondott szemérmetlenül antiszemita beszédében maga jelentette ki, hogy a faj és a vér ideológiáját húsz éve vallja. A szöveg a szép szavakba öltöztetett embertelenség máig ható kordokumentuma. A Teleki felmentésével kapcsolatos viták szempontjából a beszéd bőséges idézésének ma is nagy az értéke.

A kötetben ezt követően érdekes beszúrás következik az erotikus irodalom megjelenéséről (77–78.), ennek magyarázatát azonban mintegy megfajtagondó feladvánnyként hagyja a szerző az olvasóra. A magam részéről sem gondolnám, hogy ennek okát tudnám adni.

A konszolidáció másik két tényezőjét, a Nagyatádi-féle földreformot és az 1921-es rendtörvényt indokoltan bírálja Pritz Pál. Ugyancsak élesen bírálja Horthyék helyzetfelismerő képességének korlátozottságát mutató bűnbakképző reflexeit. A konszolidáció tényezői közül hármat taglal részletesebben: a Bethlen–Peyer-paktumot, vagyis a szociáldemokraták és a szakszervezetek integrálását, a földreformot, pontosabban a Nagyatádi Szabó István-féle kiscgazdapárt szétverését, és a választójogi reformot, pontosabban Bethlen taktikázásait, amelynek segítségével hatalmát végképp megszilárdította. A külpolitikai rész gondosan kimunkált. A gazdasági világválság problémáját és Bethlen István lemondását követően a könyv képből villantja fel a Hajós Alfréd Sportuszodát, képből és szövegben Korniss Dezső és Aba-Novák Vilmos alakját és Matuska Szilveszter biatorbágyi vasútrobantását. A fejezet végén a két művégtagos rokkant katona fotója véleményem szerint mintegy szimbolikus kifejezése a Bethlen-éra összteljesítményének.

A Gömbös-kormány külön fejezetet kap. Hogy Gömbös nagyszabású reformtervei meglehetősen megkérdőjeleztek a közvéleményt, azt az Új Szellemi Front íróinak kiábrándulásán is érezni lehet, miközben a szerző a tervek irrealitása mellett rámutat a négyéves regnálás gazdasági és politikai eredményeire is. A külpolitikára térve Pritz Pál jórészt beemeli a történész-ideológus Hóman Bálint nézeteiről megírt korábbi véleményét a könyvbe.³ Ez egyben a legterjedelmesebb szövegrész is, aminek nemcsak az a jelentősége, hogy állást foglal a korábbi évek

³ Pritz Pál: *A relativizálás elfogadhatatlan. Hazánk és a nagyvilág*. Újabb tanulmányok. Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, Budapest, 2016. 209–223. Pritz Pál nagy jelentőséget tulajdonít Hóman Bálint *Külpolitikai irányok a magyar történetben* című könyvének.

totális Hóman-rehabilitációjával szemben, hanem főként az, hogy meggyőzően mutat rá egy fontos szereplő nézetein keresztül a magyar külpolitikai gondolkodás végzetes tévedéseire. A külpolitikának ugyanis hangsúlyos, rendszerkonzerváló szerepe volt. Rámutat arra is, hogy a csehszlovák és a román kormányok viszontzárkózó, bizalmatlan, türelmetlen magatartása miatt a határok légiesítése szándékának nem volt realitása, vagyis a revíziós politikának nem volt valós alternatívája (117. o.). Végül is Gömbös belpolitikai, majd a Berlin–Róma-tengellyel külpolitikai törekvései egyaránt zátonyra futottak. A német térnyerés itthonról megállíthatatlan volt, ráadásul a hazai németek politikája alájátszott Hitlerék törekvéseinek.

Az 1936–1941 közötti évekről, a Darányi-, Imrédy-, Teleki-kormányról megint csak részletes külpolitikai képet kapunk. Pritz Pál a területi gyarapodások okán a német függés erősödését, különösen a második bécsi döntés elfogadását kifogásolja. Az egyik legrövidebb összefoglalót a Bárdossy-kormány kapja, noha a szerző munkásságának egy jelentős része épp ezzel az időszakkal foglalkozik. Ám ezt részben az indokolja, hogy megint csak az időrend felbontásának technikáját alkalmazza.

Ezt követően a magyar hatalmi elit áthághatatlan korlátait Kállay Miklós kudarcos kísérleteiben követhetjük nyomon. A demokratikus háborúellenes ellenzék próbálkozásai közül bő terjedelemben, idézetekkel ismerteti a Független Kisgazdapárt 1943. júliusi memorandumát, és elemzi a memorandum szerzőjének, Bajcsy-Zsilinszky Endrének a személyiségét. A szárszói Németh László–Erdei Ferenc-dichotómia is helyet kap a könyvben, de mindez azzal a nem jelentéktelen megjegyzéssel, hogy 1943-ban a háború gyors és viszonylag kíméletes befejezése csalfa reménynek bizonyult; Hitler nem kapitulált.

A német megszállást követő időszak történetében első helyen a magyar holokauszt és Horthy Miklós felelősségének kérdése áll. Indokoltan szögezi le a könyv, hogy Horthy tudott a magyar zsidóságra váró tömeges halálról, mégis engedte a vidékiek deportálását. Megértem, hogy a szerző szerint Lakatos Géza miniszterelnöki kinevezésénél többre nem futotta a kormányzó erejéből, a kérdés azonban az, hogy megtett-e mindent a Lakatos-kormány a kiugrás előkészítésére.

A nyilas diktatúra rövid jellemzése a következő: „gyakorlatilag nem jelentett mást, mint a németek jóváhagyása melletti szabadrab-

lást és a polgári lakosság fegyveres terrorizálását”. Hozzátenném a tömeggyilkosság kifejezést is. Szálasiék bűne a sok-sok gazemberség mellett továbbá az volt, hogy az ország nemzetközi tekintélyét minden elképzelhető mélységbe süllyesztették, és ez az „utolsó csatlós” megőrző ítéletben a háború után is sokáig hatott. Nem kapunk teljes képet az ellenállásról és a háborúról, a szerző ezzel szemben két mozzanatot emel ki a sokból: Bajcsy-Zsilinszky Endre sorsát és a szovjet hadsereg kegyetlen viselkedését a magyar lakossággal szemben. A fejezet zárógondolata az ország veszteséglistája.

A koalíciós évek legpontosabb összefoglalását a következő mély gondolatokban kapjuk meg a Horthy-rendszer polgári modernizációját akaró politikusokra utalva: „Elbuktak, mert 1945. év ezer esztendőtt lezáró óriási, egyetemes történeti léptékű fordulata az addigi hazai politikai, társadalmi, gazdasági elit túlnyomó hányada akarata ellenére történt. Elbuktak, mert az új világot kezdettől külső nagyhatalom nyomása, majd monopolizáló befolyása alatt építették. Elbuktak, mert az új eliten belül eltérő erők versengését az első perctől torzította az országot felszabadítva megszálló nagyhatalom beavatkozása. Mert a beavatkozók még a támogatott erők önállóságát sem tűrték el. Elbuktak, mert az általuk is működtetett modell – történelmi mércén mérve – nem bizonyult tartósnak.” A felelősség és a felelősségre vonás okán mesterien szerkesztette egymás után Bárdossy László utolsó szó jogán elmondott beszédét és Veres Péter egy 1946-os írásának egy részletét. Szintén kiválóan választotta ki a Károlyi Mihály rehabilitációjáról és az arisztokrácia letűnéséről idézett és írott sorokat.

A kötet teljes joggal emeli alfejezetbe a második világháború utáni nemzetek közötti indulatokat, bosszúhadjáratokat, gyilkosságokat. Ezek a háború befejezése után szerte Európában jellemzők voltak. A párizsi békeszerződés kapcsán ugyanezt a jelenséget a nemzetek egymásnak feszüléseként mutatja be. (A kitelepítésekkel kapcsolatban azonban meg kell említenem, hogy véleményem szerint a potsdami értekezlet igenis kötelezte Magyarországot a németek eltávolítására.⁴) Joggal állapítja meg azonban a szerző, hogy a háborút

⁴ *Teherán, Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény.* (Szerk: Réz Miklósné.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969. 400.

követő kegyetlen és igazságtalan eljárások történelmi jóvátétele mind a mai napig tart.

Az 1945 utáni éveket a demokráciaviták és a posztháborús állapotnak nevezhető kegyetlenkedések egyaránt jellemezték. Ennek érzékeltetésére nem Bibó István igen gyakran felemlített munkásságából idéz, hanem Jászi Oszkár 1947 októberében, a Martinovics Páholyban elmondott beszédét közli teljes egészében a szerző.

Az ötvenes évek első fele, amelyet „Rákosi Mátyás terrorrendszer” fejezetcímmel lát el Pritz Pál, nemcsak az 1953-ig tartó éveket, hanem a Nagy Imre névvel fémjelezhető enyhülés időszakát is tartalmazza, bár a „Sztálin halála után” alfejezettel választja el a militáns országépítéstől. A Nagy Imre-időszaknak – Rákosi személyével együtt – minden bizonnyal majd csak akkor látjuk a valódi jelentőségét, ha megjelenik és alapos feldolgozásra kerül a kormány jegyzőkönyveinek valamennyi kötete. Ebben a fejezetben a fordulatot előidéző 1953. júniusi szovjet–magyar tárgyalást vesézi ki alaposabban a könyv, majd egy máig nyúló érdekes eszmefuttatás következik a sport és politika viszonyáról, amelyet a Népstadion avatásán készült fényképpel illusztrál.

Az SZKP XX. kongresszusát egy képaláírásban jelentős történelmi fordultnak nevezi a szerző, és mintegy ezt érzékeltetve következik az 1956-os forradalomról és szabadságharcról szóló fejezet. Az október 25-i, Parlament előtti véres sortűz okozójának a könyv egyértelműen a szovjet vezetést tartja. Szerinte az, hogy a Földművelésügyi Minisztérium tetejéről lőttek, kiirthatatlan legenda. A legfrissebb kutatások azonban megerősítik azt a feltételezést, hogy a lövések a minisztériumból, majd minden irányból érkeztek. A számadatok pedig pontatlanok, a civil halottak száma 88 fő, a hivatásos állomány vesztesége 4 fő, a szovjet hadsereg vesztesége ismeretlen. A sebesültek száma hozzávetőlegesen 170–200 főre tehető. Ezt azonban még nem ismerhette a szerző, miután a friss kutatás eredményei 2021-ben jelentek meg.⁵ Az október 25-i vérengzés kiemelése valóban indokolt, mert ez magyarázza a fővárosban az átmeneti megnyugvás után megerősödő fegyveres felkelést, az indulatok elszabadulását, a politikai meg-

⁵ *Az első lövés. Kossuth tér 1956. október 25.* (Szerk: Feitl Írisz – Németh Csaba.) Országgház Könyvkiadó, Budapest, 2021.

oldás lehetetlenségét. Ez a rövid fejezet sem nélkülözi az idézeteket, amelyek közül Németh László visszaemlékezése viszi el a pálmát egy dunántúli község eseményeinek felidézésével. Bizonyos mértékig ellenpontozzák ezt Mindszenty József 1956. november 3-i rádiószózatának részletei, befejezésül pedig John Foster Dulles beszédéből vett idézetek teszik világossá, hogy az amerikaiak nem kockáztattak világháborút Magyarorszáért. 1956-ot példaként idézve a szerző emlékeztet a bipoláris jaltai világrend fennállásának évtizedeire is.

A Kádár-rendszerről szóló fejezet az eredetet és a véget összekötő kérdéssel, a forradalom megítélésének vitájával indul. Hosszan idézi Glatz Ferenc a *Históriában* 1988 végén megjelent írását, amelyben Glatz mellett érvelt, hogy 1956-ban sem forradalom, sem ellenforradalom, hanem népfelkelés volt.⁶ Pritz Pál ma is ezzel a megállapítással ért egyet, ám akkor mégis miért használja a forradalom fogalmat? Válasza: „A történész tehát a tömegesen tönkrement életek iránti empátia okán használja – messze nem kizárólagosan – a forradalom kifejezést. Mert a sebek még mindig sajognak” (220.). Kádár belpolitikáját 1963-ig alapvetően a megtorlással jellemzi a könyv, amelynek – Révai Józsefre utalva – 1957-ben a moszkvai emigráció képében baloldali, vagyis rosszabb alternatívája is volt. Nagy Imre kivégzésében Kádár János és közvetlen környezete felelőssége a döntő. Azért itt meg kell jegyezni, hogy az 1957. januári budapesti csúcstalálkozó közös döntése lehetett a meghatározó tényező.

Ezt követően egy hosszas gondolatmenet következik, amely a népi írókkal szembeni 1958-as párthatározattal, pontosabban pártállásfoglalással indul. Az alkotás lehetőségét megkapták, a szerveződés bármilyen formáját azonban tiltották számukra. Párthatározat nélkül ugyanez vonatkozik az urbánusokra is. Folytatódik Németh László és Hatvany Lajos kibékülésével, tágabban a népi és urbánus mozgalom közötti feszültség enyhülésével. A rendszerváltás után ez az ellenségesség ismét fellángolt, és emögött a kettős társadalmi struktúra újbóli felerősödése rejlik mintegy okként a demokrácia hiányára, aminek jelentőségét Szücs Jenő szavaival így jellemzi a könyv: „amelyben nem a hatalom megosztása (vagy éppenséggel, ami még rosszabb; a hatalomból való »részesedés«) a legfőbb áhított cél, hanem a ha-

⁶ Glatz Ferenc: Kérdőjelek 1956-ról. *História*, 1988/6. 3.

talom minden oldalú, módszeres reformmunkálatokkal kidolgozott, intézményes ellenőrzése”.

Eközben kis „adagokban” képet kapunk a Kádár-rendszer konszolidációjának lépcsőiről. Itt tér ki a szerző a katolikus egyház és állam viszonyára az évszázad első felétől egészen Magyarország és a Szentszék közötti 1964-es – szerinte nagy jelentőségű – részleges megállapodásig.

Ami a Brezsnyev-doktrínát illeti, annak születését 1965-re, megszűnését 1988 decemberére teszi Pritz Pál. A belpolitikai enyhülést a magánélet depolitizálásában, az életkörülmények javulásában, a mozgásszabadság erősödésében látta. „A diktátor mindeközben lassan a reálpolitikus Kádárrá változik” – írja. A hatvanas évektől kissé bővebb beszámolót kapunk a társadalomban és a kultúrában végbe ment változásokról (vita a fridzsiderszocializmusról, népességfogyás, ízelítő Nagy László és Pilinszky János költészetéből, végül a politikai kabaré). A hetvenes évektől ismét a külpolitika viszi a prímét; Kádárék nyugati sikerei egyrészt, a román, illetve csehszlovák magyarellen-es lépésekkel szembeni erőtlen fellépés másrészt.

Arendszerváltás-fejezetet idézetek uralják. Mégpedig fontos, sokatmondó, helyenként alig ismert idézetek. Az urbánus ellenzék története mellett ilyen a népnemzeti ellenzék eredetére utaló „Válasz Herdernek és Adynak” című Illyés Gyula-esszé részlete. De kevésbé ismert Berend T. Iván 1997-es visszaemlékezése is, vagy Szücs Jenő 1988. november 5-én az Új Márciusi Front rendezvényén elmondott beszéde, továbbá Grósz Károly fehérterrorral fenyegető beszédének teljes közlése. Kommentárral látja el a szerző Kádár 1989. április 12-i utolsó felszólalását. Nem úgy Orbán Viktor 1989. június 16-án Nagy Imre és társainak újratemetése alkalmából mondott beszédének teljes közlését, valamint Nyers Rezső Kádár János temetésén elmondott gyászbeszéde részleteit.

A kronologikus fejezetek az 1990-es évtized külpolitikájának jobb- és baloldali közös irányával zárul optimista felhanggal. A befejező részben két rövid fejezet illeszkedik a főszöveghez. Az egyik „Személyiség és történelem” címmel tizenkét politikus tevékenységét értékeli abból a szempontból, hogy képesek voltak-e felismerni és kihasználni a regionális és világpolitikai helyzet adta lehetőségeket. Hangsúlyozom, nem a teljes politikusi magatartás értékelése a szempont. Államférfivá Tisza István, Bethlen István, Teleki Pál és Ká-

dár János emelkedik, történelmi nagyság illeti meg Bajcsy-Zsilinszky Endrét és Nagy Imrét. E szöveget Pritz Pál eredetileg Izsák Lajos születésnapjára emlékkönyvébe írta,⁷ célja az volt, hogy felhívja a személyiség szerepére a figyelmet, továbbá arra, hogy kétféle torzítás és elfogódottság figyelhető meg a történetírásban. Nem teljesen azonos azonban a két szöveg, például az a nyomaték, ami Kádár Jánost a XX. századi államférfiak sorába illeszti.

A könyv visszatérő alfejezetei az „Európa és Magyarország” címet viselik. Ezek nem kimondottan összefoglalók, inkább kitekintések a világfolyamatokra. Az első például a hitlerizmus–sztálinizmus azonoságának okán az angolszász hatalmak választásának józanságára emlékeztet, később a jólétiség kiterjedésére, mint a két világrendszer versenyfutásának színterére hívja fel a figyelmet. A második 1937-ben a német–magyar viszony terheiről ír. Erre Thomas Mann budapesti látogatása és József Attila üdvözlőverse felolvasásának megtiltása mutat rá.

A harmadik az 1938–1941 közötti kényszerpályás történet közepette villantja fel Magyarország mozgásterét és az elszalasztott lehetőségeket. A negyediket a Kádár-korszak végére helyezi el a szerző, és arról ír, hogy Magyarország, zártsága ellenére, tartotta kapcsolatát a Nyugattal. Az ötödik olyan XXI. századi világproblémákra irányítja a figyelmet, mint a túlnépesedés, a globális egyenlőtlenségek erősödése, a régmúlt és a mai népvándorlás vagy bevándorlás kérdése, a klímakatasztrófa. Mindezeknek Európát és hazánkat egyaránt foglalkoztatnia kellene. A jelenben élő és a jövőért aggódó történész esszé-iztikus megszólalása ez. Korszakonként tehát más és más kérdések merülnek fel Európát és Magyarországot kapcsolatában.

Az epilógus összefoglalja a XX. századi magyar történelem legfontosabb összefüggéseit, kártételeit és a magyarság urinak vakságát, ami időről időre a történetpolitikában is torzulásokat eredményezett. Joggal fordul vissza a szerző a jelenből a könyv végén Jászi Oszkár igaz erkölcsiségre figyelmeztető végrendelezéséhez.

Befejezésül néhány szót szólnék az illusztrációkról. Nem egyszerűen fotók, hanem térképek, festmények és rajzok, karikatúrák,

⁷ Pritz Pál: *A relativizálás elfogadhatatlansága*. Nemzetközi Magyarágkutató Társaság, Budapest, 2016. 150–160.

könyvek, folyóiratok címlapjai, hanglezborító, táblázat, ábrák, jól olvasható iratképek, könyvekből, folyóiratokból származó oldalak, sőt egy falvédő is található közöttük. A képek helyenként érdekes szimbiózisban élnek a szöveggel. Van, ahol a szöveg tesz hozzá a képhez, van, ahol a kép illeszkedik a szöveghez, mintegy folytatása annak. Néhol az elhelyezés is gondosan kapcsolódik a szövegfolyamhoz. A képek túlnyomó része nem a megszokott, tucatszor látott illusztráció, hanem ritkaság.

Nem szokatlan a modern kori történelmi, jelesül a politikatörténeti műveket képzőművészeti alkotásokkal gazdagítani. A képek nagy része így vagy úgy kötődik a korhoz, esetleg közvetlenül illusztrál jelenségeket, eseményeket. Ilyen például Mednyánszky László (*Szerbia*) és Derkovits Gyula (*Híd alatt*) első világháborúhoz elhelyezett festménye, vagy Feszty Árpád körképe. Révész Imre *Panemje*, a paraszti elégedetlenséget kifejező művének elhelyezésére magyarázatot is kapunk a képaláírásban. Korniss Dezső *Vörös csendélete* az újtó, bartóki művész magatartását villantja fel. A század egészéről Kondor Béla címlapra választott festménye telitalálat. Talányos azonban a másik zseniális Kondor-kép, a *Plébikrisztus* elhelyezése egy Goethe-idézzettel. Véleményem szerint Kondort leginkább az 1960-as évek atmoszféráját megértő nagy alkotóként reprezentálja a mű.

Pritz Pál könyve olyan, mintha egyetemi szemináriumán ülnénk. Például képzelhetjük azt, hogy a főszöveg a kötelezően tudott tananyagot tartalmazza, azt egészíti ki és bővíti a kommentárok ismeretanyaga, valamint a forráselemzések, amelyek hozzájárulnak a hallgatóság valóságismeretéhez, az összefüggések megértéséhez. Ide kapcsolódnak a képek és a műalkotások, az érdekes történetek és a színes epizódok. Természetesen a hallgatók/olvasók megismerkednek a fontosnak ítélt szereplők életével is.

A kötet egészére tekintve egy mondatot idéznék a bevezetőből: „Mert az elmondottak hitelességét fél évszázad történetírói munkásságom szavatolja.” Valóban, a szerző sok-sok írásban tekintett a XX. század magyar és nemzetközi politikájára, részben szaktanulmányok, de részben áttekintő, átfogó írások formájában, és nemritkán a XXI. századba nyúlóan. Így aztán azt mondhatjuk, hogy ez a könyv az életmű szintézise, és még több is annál. (2022)

FEHÉRTERORR

Szokatlan, hogy egy magyar történész magyar témájú monográfiáját angolból kell magyarra fordítani, hogy (hála a Napvilág Kiadónak és Konok Péter fordítónak) idehaza is megjelenhessen.¹ Igaz, hogy Bodó Béla esetében egy idegenbe szakadt hazánkfíáról van szó, aki Kanadában és Németországban tanít, és akinek könyve 2021-ben elnyerte a Hungarian Studies Association nagydíját.

Azért is érdekes ez a mű, mert emlékezetpolitikai szerepet is betölt, szembehelyezkedik a mai kormányzat és ricsajos jobboldali ellenzéke nézeteivel. Pontosabban azzal a múltlátással, amely a vörösterorrral szemben töröltetni kívánja a fehérterorrt, és amelynek szimbolikus megtestesülése a Vértanúk terén (volt Ságvári Endre tén) felállított és feliratozott emlékmű. Egy olyan emlékmű, amely kiáltóan mutatja a mai kurzus hazug felfogását a XX. század első feléről.

A könyv a mai idegengyűlölő világunkban azzal szembesít, hogy milyen világ volt szép hazánkban száz évvel korábban, hogy hova vezetett a szélsőjobboldali érzület fennmaradása, sőt táplálása egy későbbi időpontban ebben az országban. Hogy milyen ordas eszméknek ágyaz meg nap mint nap a jobboldal mai önkritikára képtelen, a valóságtól tudomást nem vevő örökségkonstruálása. Ajánlom mindenkinek, akik a XX. századi háborúk rettenetes természetét és a háborúk legalább annyira szörnyű utóéletét valamelyest meg akarják érteni, és mindazoknak a közjogi és más méltóságoknak, akik a Vértanúk terére szervezett hivatalos állami ünnepségen 2019. október 31-én részt vettek.

Félreértés ne essék, a szerző nem egyszerűen krónikaszerű leírást ad az eseményekről, hanem külön foglalkozik egyrészt az erőszak

¹ Bodó Béla: *Fehérterror – Antiszemita és politikai erőszak Magyarországon 1919–1921*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2022.

szociálpszichológiai vonatkozásaival, másrészt nemzetközi párhuzamokat vázol fel. Részletes képet kapunk a különítmények szociológiai összetételéről is. Ha szakfolyóirat számára készülné a recenzió, bizonytalán értékelném az erőszakutatásban végzett munkát, a terror megvalósítóinak lélektani motivációjára vonatkozó elemzéseket, az antiszemitizmus, a xenofóbia és az antikommunizmus összekapcsolódása mintázatainak sokoldalú bemutatását. Ezúttal azonban nem a történész elemzéseinek mélysége, hanem sokoldalúsága az érdekes.

EGY TÖRTÉNET

Esetleírásokban gazdag a könyv. Mindjárt egy fonyódi történettel indul, ahol egy jómódú diplomás hivatalnokot, egy jószágigazgatót és még egy embert fogtak el a Prónay-különítmény tisztjei, majd a szóbeszédre alapozva falugyűlésen lázító beszédben alaptalanul megvádolták őket, ahol a szerencsétlenek jelen sem voltak, végül három parasztot arra kényszerítettek, hogy nyilvánosan megverjék és akasszák fel mind a három zsidó származású embert.

A történet külön érdekessége az, hogy a törvénytelenséget maga Horthy is megtiltotta, az antant nyomására utólag pedig vizsgálatot rendelt el, ennek ellenére sem a hóhéroknak, sem a különítményeknek nem esett bántódásuk. A kormányzó természetesen tagadta a fehérterror tényét, állítása szerint a néhány atrocitást olyan dühös parasztok követték el, akik revansot vettek a vörösterroiban velük szemben elkövetett cselekményekért. A kormánypárti sajtó megállás nélkül bizonygatta, hogy Horthynak semmi köze sem volt a „néhány atrocitáshoz”, miközben a vörösterro mértékét a tatárjárás, a török megszállás pusztításához mérték.

1921. november 3-án aztán Horthy amnesztiát hirdetett minden különítményesnek és bűntársaiknak, akik az előző években úgy-mond „hazafias felbuzdulásaikban” bűncselekményeket követtek el. A helyiek mind a mai napig semmilyen módon nem emlékeznek meg az aljas büntényről.

A fehér- és a vörösterro áldozatainak számának megbecsülése körül több mint száz éve folyik áldatlan vita. Legutóbb Pritz Pál összegezte ennek állását a *100 év. A trianoni Magyarország története* című könyv-

ében. Szerinte amíg a vörösteror áldozatainak száma a 400 főt közelítette, addig a fehérterroré mintegy 1200 embert pusztított el. Bodó Béla becslése a következő: a Tanácsköztársaság négy hónapja alatt az áldozatok száma 350–1000 fő volt, míg az utána következő terror, ami 1919 augusztusától 1920 márciusáig tartott, 1500–3000 áldozatot követelt. Ráadásul az öldöklés és az üldözés egészen 1924 elejéig húzódott. A mérvadó történészek valamennyien a fehérterror kiterjedtségét ítélik nagyobbaknak.

ELŐZMÉNYEK

A kötet számos hazai és idegen nyelvű előzményre hivatkozva emlékeztet arra, amit ma már az iskolákban is nagy hangsúllyal kellene tanítani, nevezetesen az első világháború mérhetetlen kegyetlenségére, az erőszak világméretű technicizálódására és eszkalálódására, a gátlástalanság természetessé válására, továbbá arra, hogy a háború befejeződésével ez korántsem múlt el.

„A hosszú háború elvadította a lakosságot, militarizálta a politikai életet, és az erőszakos módszereket helyezte előtérbe a társadalmi és a politikai problémák megoldásában.” Az erőszak természetes eszköze lett a pártoknak, felfegyverzett pártmilíciák csaptak össze, gyakorivá váltak a puccsok, merényletek, nem is beszélve a polgárháborús helyzetekről. Valamennyi politikai párt és mozgalom közül a nacionalisták, különösen pedig a fasiszták sajátították el az első világháború borzalmas tapasztalatait. A fasisztákról joggal állapíthatjuk meg, hogy „a békében a háború alapelveit alkalmazták”, és „a háborút folytatták más eszközökkel” – írja a szerző.

A háború befejező szakaszában idehaza is szaporodtak a lakosság civil lázadási formái, a sztrájkok mellett az éhséglázadások, fosztogatások, antiszemita atrocitások, de a katonalázadásoknak, dezertálásoknak sem lehetett elejét venni. Az erőszakhullám az őszirózsás forradalom után is jellemző volt az országra, amit népőrség és különféle paramilitáns csoportok szervezésével igyekeztek kordában tartani. Ezek jelentették az ellenforradalmi tisztí különítmények előfutárait.

Bodó Béla nyomatóékkal hozzáteszi, hogy „1918 őszén és telén Magyarország megélte vagy inkább elsenvedte, a XX. század utolsó és leg-

nagyobb parasztlázadását”. Másutt is hangsúlyozza a paraszti lázadás rendkívüli méretét, amely a modern magyar történelemben egyedülálló volt. A fosztogatásban, gyűlölködésben több mint százezer ember vett részt, az áldozatok száma is több százra tehető. Ezzel olyan eseményekre irányítja figyelmünket, amelynek részletes feldolgozása és alapos átgondolása mind a mai napig hiányzik, és ami a posztháborús helyzetek elemzése szempontjából egyáltalán nem érdektelen.

A TERROR SAJÁTOSSÁGA

Alapos összehasonlító elemzést kapunk a vörös- és fehérterroristák és vezérek cselekedeteiről, valamint a milíciák magatartásáról, összetételéről, mentalitásáról, működési területükről, áldozataik társadalmi, felekezeti összetételéről, kegyetlenkedéseiről.

A tiszti különítmények akcióit Friedrich István miniszterelnök 1919. augusztus 19-i hírhedt terrorrendelete indította el, amelynek értelmében akiket politikai bűnökkel vádoltak, azok a felállított külön tanácsok előtt rögtönítélő eljárás alá kerültek. A feljelentőket bátorították, aminek meglett a következménye. A letartóztatások tömegessé váltak, és egészen az úgynevezett Bethlen–Peyer-paktumig, 1921. július végéig tartottak. A letartóztatásokat követő kihallgatások brutális kegyetlenséggel folytak, a paramilitáris egységek laktanyákban, szállodák pincéjében „foglalkoztak” a gyanúsítottakkal. Ezek közül rettenetes híre volt a Prónay-zászlóalj által uralt Margit körúti katonai börtönnek. Hasonló híre volt a kelenföldi laktanyának is. A vidéki katonai börtönökben és laktanyákban hasonló kíméletlenséggel folytak a vizsgálatok. Nők ezreit fogták le és tartották hetekig, hónapokig fogva a tiszti csoportok.

Emellett az ellenforradalmi kurzus táborokba zárt embereket, internáltatott sok megbízhatatlannak ítélt személyt, amely közül a hajmáskéri tábor híresült el a kegyetlenkedésről, a gyilkosságokról, olyannyira, hogy nemzetközi bonyodalom is keletkezett belőle. (A brit és olasz jelentések következtében a tábort 1920 júniusában bezáratták.) A szerző becslése szerint 1919 és 1924 nyara között mintegy tízezren fordultak meg ezeken a helyeken, akiknek csak egyharmada volt közönséges bűnöző.

A táborokban olykor embertelen körülmények között, éhezve tartották a foglyokat. Nincs semmilyen adat arról, hogy hányan haltak meg a börtönből a táborba szállítás közben vagy a fogságban. Eseteket azonban ismertet a könyv, például 1920 májusában a Pró-nay-zászlóalj kíséretében utazó 200 emberből 28 sosem érkezett meg Hajmáskérre. A fertőző betegségek is tizedelték a foglyokat. A szerző becslése szerint mindösszesen 1700–2000 ember vesztette életét csak az internáláshoz kötötten.

Az erőszak terei nem pusztán a települések voltak. A tisztí különítmények ellenőrizték a fontosabb vasútvonalakat a Vasutasok Nemzeti Szövetsége támogatásával, és az állomásfőnökök irodáiban rendezték be a vallató- és kínzóhelyiségeiket. A könyv több esetet sorol fel a kegyetlenkedések közül, így például a Budapest–Kecskemét vasútvonalon egy járórcsoport többeket leszállított a vonatról, kezüket szögesdróttal összekötözték, Orgoványra vitték, ahol egy félreeső helyen megkínózták és meggyilkolták őket. Néhányukat élve temették el.

A tisztí különítmények több mint féltucatszor törtek be börtönökbe, rabokat hurcoltak el és gyilkoltak le. Szekszárdon letartóztatták a Tanácsköztársaság 17 helyi vezetőjét. A jogszerű törvénykezést megelőzve, a Pró-nay-csapat 15 fő különítménye lefegyverezte a börtön őreit, öt embert halálra kínzott, az egyiket kardjukkal összekaszabol-ták, és a sebekbe só-t szórtak. Aztán másnap az összeverbuvált tömeg előtt tárgyalási színjátékot rendeztek, és nyolc embert nyomban felakasztottak. A következő napokban a kommunistákkal szimpatizálókkal töltötték meg a börtönt, miközben még egy embert megöltek. A gyilkolás ezzel még nem ért véget. Vasárnap további kilenc embert – köztük egy nőt – lőttek agyon nyilvánosan. A tisztogatás ezt követően kiterjedt a környező falvakra is.

Marcaliban kétszáznál is több embert tartóztattak le, köztük tucatnyi zsidót, akik nem vettek részt a politikai eseményekben. Ide is megérkeztek a különítményesek, antiszemita tüntetést szerveztek, majd betörték a börtönbe, és ütegelték a foglyokat. Negyven letartóztatottat kirángattak az udvarra. Néhányat felakasztottak vagy agyonvertek. Másnap és harmadnap folytatták a kivégzéseket, és titokban az erdőben tömegsírokban földelték el a holttesteket. A hozzátartozók könyörgésére vitték át a temetőbe a halottak egy részét, de fejfát nem állíthattak.

Az egyik hírhedt helyszín a Balaton déli partján feküdt. Akik élve megérkeztek Siófokra, semmi jóra nem számíthattak. A legnagyobb börtönmészárlásra 1919. augusztus 26-án került sor. A csendőrök és tisztek több tucat embert kitereltek az utcára, végigvezették a városon, és egy félreeső helyen botokkal, késsel, bajonettel gyilkolni kezdtek. Egyetlen fogoly menekült meg.

ANTISZEMITIZMUS

A könyvön végigvonul a fehérterror antiszemita karaktere. A paramilitáns csoportok rendre zsidóellenesen léptek fel. A szerző ismerteti az egyetemek, a kabarék, színházak, kávéházak, szerkesztőségek, sportlétesítmények elleni támadásokat, bár ezekben különféle szélsőjobboldali szervezetek is kivették részüket. A legszélsőségesebb esetként ismerteti Harmat László országos bajnok futó elrablását és feltételezhető meggyilkolását, akit egy margitszigeti versenyről vittek el a különítményesek, majd nyomtalanul eltűnt.

A könyv külön foglalkozik a vidéki pogromokkal, amelyek közül az egész falura kiterjedő tapolcai, diszeli, pestújhelyi, sümegi esetet dolgozza fel. Sokszor a feltűzelt, hisztérikus lakosság is részt vett a brutális cselekedetekben. Ez történt például Kiskunmajsán, ahol ismét csak egy Prónay-osztag hívta össze a népgyűlést, és uszította az embereket a zsidók ellen. A falvak és városok tele voltak gyűlöletkel, rémisztő antikommunista, antiszemita röpcédulákkal, plakátokkal, amelyek gyakran az emberek vallási érzéseit mozgósították a „halálos ellenség” ellen. A plakátok letétele ürréget jelentett a zsidók elleni fellépésre. Példa erre Kiskunhalas, ahol 1920 májusában különítményesek ezzel az ürüggyel elfogtak három embert, kettőt megkínoztak, egyet megöltek, és az áldozat holttestét a halastóba dobták. Egy hónap sem telt el, és a tisztek Albertirsán feldúlták a zsinagógát, megverték a rabbit, és a településről elűldözték az egész zsidóságot.

A szerző 5000 és 10 000 közé teszi azokat, akik arra kényszerültek, hogy időlegesen elmeneküljenek. Az 1920. május 7-éről május 8-ára virradó éjszakai abonyi pogromot így írja le Bodó Béla: „Prónay tisztjei a helyi radikálisok társaságában számos zsidó házba és üzletbe betörték. Arcukat bekormozták, hogy ne ismerjék fel őket. Pisz-

tolyokat és ólmosbotokat lóbálva arra kényszerítették az embereket, hogy nyissák ki a széfjeiket, de átkutatták a pincéket és a raktárakat is, a nőktől elvették ékszereiket is. A pogromisták vitték az evőeszközöket, hordószámra a bort és a rumot, a télikabátokat, még az alsóneműket is. Megölték Rechtschaffer Sámuel sameszt (a zsinagóga templomszolgáját), öt gyermek apját; csoportosan megerőszakoltak két tizenéves lányt, akik közül az egyik keresztény házicseléd volt, és féltucat embert súlyosan megsebesítettek. Nem meglepő, hogy az események után sok zsidó család elhagyta a várost.” De ez csak egy példa a könyvből. A helyi pogromok és elűzések 1923-ig tartottak, főleg a nemzeti hadsereg tisztjeinek kezdeményezésére, a helyi lakosok részvételével.

A könyv arra is kitér, hogy az egyetemi milíciák és a szélsőjobboldali diákszervezetek erőszakos fellépése, a sorozatos tüntetések, diákverések, rendszeres igazoltatások, a zsidó hallgatók kiűzése az egyetemekről és a numerus clausus rendelkezés között összefüggés mutatható ki. Nehéz lenne azzal szemben érvelni, hogy „a diákok antiszemitizmusa valójában közvetlen kapcsolatot jelentett az ellenforradalom időszakának paramilitáris terrorja és a késői 1930-as, korai 1940-es évek állami diszkriminációja között”. Már az 1920-as évek elején megfigyelhető a zsidók kiszorítása, a tisztogatás a kereskedő és az értelmiségi állásokból.

A TISZTEK KARAKTERE

Bodó Béla külön fejezetet szentel a szexuális bántalmazásoknak. Ezek a kegyetlenkedések messze felülmúlták a nőkkel szembeni erőszakot, amely az első világháború alatt is gyakori volt. A bántalmazások túlmutattak a nemi erőszakon, és a kínzások része volt, és egyaránt szenvedtek tőle férfiak és nők. A *Horror Kelenföldön* alcímet viseli az a rész, ahol Hamburger Sándorné később Bécsben elmondott szenvedéseit olvashatjuk, amelyben Héjjas Iván szadista kínvallató kegyetlenségéről kapunk láteteletet.

A szerző külön elemez fotókat, köztük Héjjas Ivánról készült portrékat. „Héjjas olyasvalaki volt, aki kényesen ügyelt a megjelenésére. Az ifjú Héjjas egy lázadó képét sugározta: bal kezét többnyire

bőrkabátja zsebébe dugta, ami egyfajta nonkonformitást, dacot, sőt pimaszságot érzékeltetett: csupa olyan jellemvonást, amit tisztársai nagyra tartottak. Ezzel szemben a középkorú Héjjast a frissen mosott és fésült frizurájával, méretre készült zakójával, csíkos nadrágjával akár étteremtulajdonosnak, vidéki színésznek vagy kisvárosi ügyvédnek is nézhetnénk. A fényképész akaratlanul is egy hiú, gátlástalan karrierista képét örököltette meg” – írja a szerző.

Azok a fotók igazán megrendítőek azonban, amelyek az akasztott áldozatokkal örökítik meg a büszke tiszteket, és amelyeket képeslapként, mintegy trófeaként küldtek el családjuknak, ismerőseiknek.

Volt, aki nagyra értékelte a tisztí különítmények működését. Egy szélsőjobboldali politikatudós „értékvezérelt közösségeknek” nevezte őket, a nemzet gyökeres megújításának kísérletét látta bennük: a tisztelet, áldozatvállalás, hazafiság, bátorság és engedelmesség érvényesüléséért léptek fel, szemben a nemzetet megosztó, romboló munkásokkal, és a gyökértelen, kozmopolita zsidó értelmiséggel. Úgy tartotta, akcióik önzetlenségről tettek tanúbizonyságot, céljuk a nemzet megmentése, újraélesztése volt. Ezzel szemben a milíciák viszonya a civil világhoz garázda és kizsákmányoló volt.

Ezek a csoportok erős vonzerőt gyakoroltak a bűnözőkre, az erőszakos emberekre. Sokak itt váltak szakavatott kínzókká és hidegvérű gyilkosokká. Burzsoáellenes burzsoá lázadók (George Moses) voltak, akik élvezettel rúgták fel a polgári társadalom normáit, loptak, raboltak, fosztogattak, tevékenységük erősen emlékeztetett a bűnbandákéra. Nem voltak tekintettel a gyermekekre, a nőkre, az öregekre, a holttestek tiszteletére, sőt esetenként meggyalázták, megcsonkították az emberi testeket. A kínzások változatos, páratlanul kegyetlen formáit alkalmazták. Homo sacerként bántak áldozataikkal (Giorgio Agamben), azaz olyan lényekként, akiket következmények nélkül meg lehet ölni, magukat pedig a nemzeti akarat felkent papjainak tekintették, és másoktól is elvárták, hogy ennek tekintsék őket.

HORTHY

A könyv alcíme: *Antiszemita és politikai erőszak Magyarországon 1919–1921*. Nem véletlenül indul a kötet a fonyódi pogrommal. Az anti-

kommunista és antiszemita gyűlölethadjárat és gyilkosságok rendkívül szorosan összekapcsolódtak, helyenként a zsidóellenesség még erősebb is volt a politikai őrjöngésnél. A szerző sajnos nem foglalkozik a sajtó és a könyvkiadás szerepével, pedig megtehetné. A jobboldali lapok vastagon kivették a részüket a terror alátámasztásából, igazolásából. Jellemző, hogy Tormay Cécile propagandisztikus *Bujdosó könyve* a második világháború kezdetéig öt kiadást ért meg, nem is beszélve az ünnepelt szerző elismertségéről.²

Ennél fontosabb szerepet játszott Horthy Miklós az antiszemita-antikommunista nézetek érdekében cselekvő és azt hirdető személyek elismertetésében és átmentésében a konszolidált rendszerbe, egészen a második világháborúig. Ebben neki van a legfőbb felelőssége.

A könyv ugyan nem foglalkozik Horthy szerepével, egyáltalán nem keres expressis verbis felelősöket, hiszen nyilvánvaló gaztettek sorozatát írja le, egy ponton azonban indirekt módon mégis nyilvánvalóvá teszi ezt. Nem a Somogyi–Bacsó-gyilkosság jóváhagyásával vádolja a kormányzót, ezt fel sem emlegeti. Nem is Cservenka Miklós szociáldemokrata képviselőjelölt eltüntetésében játszott szerepével. Nem az 1919. végi és 1920. januári terrorisztikus „választási kampány”, pontosabban választási hadjárat irányításával, ami lehetetlené tette a szociáldemokraták indulását. Hanem az 1921. november 3-án kelt kegyelmi rendeletével, amely szerint mentesültek a bűnvádi eljárás alól mindazok, aki „a bűnösen felidézett haza- és társadalomellenes forradalmak idején a magyar faj és nemzet eszme ellen elkövetett cselekmények által felkeltett közelkedés és menthető felháborodás hatása alatt vagy abban a téves meggyőződésben, hogy cselekményükkel a magyar faj és nemzet eszme érdekeit szolgálják, bűncselekményt követtek el”.

Ezzel a lépéssel a kormányzó megbocsátott mindazoknak, akik a kínzásokban, mészárlásokban részt vettek, mintegy utólag megerősítve e cselekedetek érthetőségét, és ezeknek a személyeknek a meggyőződését.

² Vö.: Csunderlik Péter: A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. Napvilág Könyvkiadó, Budapest, 2019.

Tetten érhető az ősbűn, ami majd a zsidótörvények szentesítésében és Horthy 1944-es szerepében csúcsosodik ki, és ami az antiszemitizmus folyamatos és erős jelenlétét bizonyítja a középosztály egyes csoportjaiban. A magyar történelemben először rehabilitáltak tömeggyilkosokat tetteikért!

Rettenetes precedenst teremtett Horthy. Ezt is igyekeznek a felejtés leple alá rejteni a mai szoborállító kultusz képviselői. (2022)

EGY EMBER, AKI KÉTSZER TÚNT EL – CSERVENKA MIKLÓS

MÚLTPOLITIKAI ELŐZETES

Az V. kerületi Ságvári teret a rendszerváltást követően Vértanúk terére keresztelték vissza. Eddig rendben lenne, nem mintha Ságvári Endrét nem tekinteném az antifasiszta harc mártírjának. 1996-ban Nagy Imre szobra került az Országház közelében lévő térre, úgy is, mint mártír, úgy is, mint az 1956-os forradalom miniszterelnöke. Az Orbán-kormány aztán – bűnösen – eltávolíttatta a szobrot, és helyébe visszaépítette az 1919-es vörösteror áldozataink emlékművét. Mintegy betetőzéséként a Tanácsköztársaság hivatalos újraértékelésének, aminek a lényege, hogy az nemzetidegen véreskező kommunista-zsidó gazemberek terrorja volt, nem több és nem is kevesebb. A szobormű hivatalos neve Nemzeti Vértanúk emlékműve lett, ami megegyezik a horthysta Magyarországgal. Ezzel szemben a józan, tárgyilagos, történelmi értékelés szerint, ha már az 1919–1920-as évek áldozati emlékművét akarjuk felállítani, ki kell egészíteni a fehérterror áldozataival.

De nem. A fehérterrort a mai jobboldali, szélsőjobboldali felfogás egyenesen kiradírozza a múltból, és képviselőit magasztalja. Ebben a helyzetben a Politikatörténeti Intézetre hárult a teher, hogy ezt az álláspontot a maga szerény eszközeivel igyekezzen ellensúlyozni. Így került sor egy műhelybeszélgetésre 2020 februárjában, és koszorúzásra Somogyi Bélának, a *Népszava* korabeli felelős szerkesztőjének és védelmezőjének, Bacsó Bélának a sírjánál a *Népszava*-val és a Józsefvárosi Önkormányzattal közösen. Segítséget kaptunk a *Mérvétől* is. Azóta szerény keretek között minden esztendőben megismétlődik a megemlékezés. Az akkori közös elhatározás 2023 nyarán teljesült, amikor is emléktábla került a VIII. kerületben egy Tolnai Lajos utcai

ház falára, amely egykor a *Népszava* szerkesztőségének adott otthont, és ahonnan a két újságíró 1920. február 17-én elindult végzetes útjára. Az Ostenburg-különítmény tagjai elrabolták és kegyetlenül megkínozták, meggyilkolták őket, majd holttestüket a Dunába dobták.

Most ismét lehetőségünk van, hogy a horthysta fehérterrort emlékezetünkbe idézzük Cservenka Miklós vasmunkás születése okán. Neve – gondolom – tökéletesen ismeretlen az olvasók előtt.

ÉLETE

Dunaszentmiklósi születésű, munkáscsaládból származik. Tehetsége taníttatást követelt volna, de szüleinek pénztárcájából csak két gimnáziumi évfolyamra futotta, aztán gyorsan szakmatanulásra adták. Esztergályosinasként szabadult fel, de hamarosan négyesztendős szolgálat várta az osztrák–magyar hadiflottában. Itt ismerkedett meg Kandó Kálmán mérnökkel, később a vasút villamosításában nemzetközi hírű szerző feltalálóval, aki minden bizonnyal segítette elhelyezkedését a katonai szolgálat letöltése után.

Budapesten kapott munkát, családot alapított. 1906 májusától azonban már fizetett szakszervezeti funkcionárius, a Vasutas Szakszervezet szervezője és a *Magyar Vasutasok Lapjának* szerkesztője. Járt az országot, részt vett a 92 helyi csoportból álló, 13 ezer taggal rendelkező hálózat kiépítésében. 1908-ban a kormányzat besokallt, és feloszlatta a szakszervezetet. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt azonban nagyra értékelte teljesítményét, ezért az egyik legeredményesebb szakszervezet képviselőjeként beválasztották a párt szűk vezérkarába.

Miután a Vasutas Szakszervezetet rendeleti úton felszámolták, visszatért a kétkezi munkához, de nem tudott elszabadulni a politikától. A csepeli Weiss Manfréd-gyárban lett főbizalmi, ahogy a gyár vezetői fogalmaztak, ő volt „a csepeli munkásság vezére”. 1916 júliusában nagyszabású sztrájkba kezdtek, aminek következményeként betiltották a szakszervezetet. Illegálisan azonban folytatták a munkát. 1918 márciusában a 8 órás munkaidő érdekében az esztergályosok indítottak akciót, sőt sztrájkba is léptek, mire a szervezők vezetőjét, Cservenkát elbocsátották, és azonnal bevonultatták. Az őszirózsás

forradalmat katonaként Szerbiában élte meg. A Tanácsköztársaság kikiáltása azonban már itthon érte, és a MÁV Gépgyár termelési biztosává nevezték ki. Beválasztották a Szövetségi Központi Intéző Bizottságba, ebbe a hatalommal és befolyással alig bíró testületbe is.

Cservenka szakszervezeti munkán nevelődött baloldali szociáldemokrata volt, akit még Kun Béla is nagyra becsült, de nem ment együtt a kommunistákkal, és nem is emigrált a Tanácsköztársaság veresége után. Alig néhány nappal a Peidl-kormány elzavarása után letartóztatták. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt, a Vasas Szakszervezet kezessége és Kandó Kálmán védelmet jelentő tanúvallomása után elengedték. Az MSZDP az egyik legkényesebb feladattal bízta meg, a politikai okból letartóztatott emberek ügyeinek intézése nehezedett a vállára. Mint a panasziroda vezetője, ő járt el az eltűntekért és az internáltakért a Belügyminisztériumban, az ügyészségen és a főkapitányságon. Később a „nemzeti hadsereg” bevonult Budapestre, és az üldözés megsokszorozódott, miután a Fővezérsegen jogtalanul önálló nyomozó osztályt hoztak létre.

Az időszak atmoszférájához elég Kéthly Anna egyik 1960-as leveléből idézni: „A Bethlennel való tárgyalások idején kb. 60 000 ember (nem tévedek a nullákban!) volt részben Hajmáskéren, Zalaegerszegen, a váci fegyházban és katonai börtönökben. Én a nőtitkárságot vezettem átmenetileg a pártközpontban, és naponta jöttek hozzám feleségek, anyák, gyermekek, akik eltűnt hozzátartozójuk ügyében közbenjárást kértek vagy bemutatták a letartóztatási intézetekből küldött ruhadarabokat. Véresek és rongyokra tépettek voltak ezek a fehéreneműk! A párt kötelezve volt ennek a sok ezer szerencsétlennek ügyében valamit tenni.”

Cservenkát ismét feljelentették, de miután az MSZDP még benne volt a kormányban, így a párt egyik titkáraként és képviselőjelöltjeként valamelyes védelemben részesült. 1920. január során azonban megváltozott a helyzet. Az MSZDP-nek ki kellett lépnie a kormányból. A terror tetőpontjára hágott. A párt képviselőjelöltjeinek mozgási szabadságát akadályozták, súlyosabb esetben internálták, rövidebb ideig őrizetbe vették őket. Ez őt is érintette; a január 14-i választási gyűlését Pestújhegyen a különítményesek szétverték, őt magát halálosan megfenyegették. Az MSZDP egy napra rá kényszerűen bejelentette, hogy nem vesz részt a január 25–26-i nemzetgyűlési választásokon.

ELTŰNÉSE

1920. január 20-ára beidézték a rendőrségre, de 19-én éjjel a lakásáról elhurcolták. Egy ismeretlen civilbe öltözött férfi csengetett be a Baross utca 120-as számba, és miután a házmester megkérdezte, hogy miért zavarják olyan későn Cservenka Miklóst, azt a választ kapta, hogy a párttitkárságról fontos ügyben keresik. A házmester kaput nyitott, mire a civil mellett egyenruhás alak is belépett, és rövidesen Cservenkával együtt távoztak. Reggel visszajöttek, és a feleségét keresték, de miután nem találták otthon, a házbeliekkel megüzenték, hogy „az a csirkefogó ura” megszökött, és jobb lesz, ha előkerítik. A házmesternek pedig megparancsolták, hogy az éjszakai látogatásról senkinek ne beszéljen.

A *Népszava* 1920. január 22-i száma felpanaszolta a sorozatos eltűnéseket. Cservenka Miklósnak nyoma veszett. Nem ő volt az egyetlen. Nemsokára Somogyi Béla és társa is eltűnt, de hamarosan megtalálták a bestiálisan meggyilkolt szerencsétlenek holttestét. A panasziroda tudomást szerzett arról is, hogy Cservenka Miklóst a Mária Terézia laktanyába vitték, ahol akkortájt az Ostenburg-különítmény börtönei voltak. Egy szemtanú látta, hogy a megkínzott, tehetetlen, agyongyötört, vérző embert január 25-én éjjel bedobták egy autóba, és ismeretlen helyre szállították.

Nem történt semmi, hacsak az nem, hogy 1921 májusában a „királyi” ügyészség kiadott egy körözüvényt Cservenka ellen, kérve a sajtót, hogy tegyék közzé a hírt, amit aztán azon nyomban vissza is vontak.

1923-ban a szociáldemokrata emigráció lapjában, Bécsben egy esztergályos sorstársa beszámolt a Mária Terézia laktanyában történt találkozásukról: „Néhány nappal később került oda a szerencsétlen sorsú Cservenka Miklós barátom is, akit rettenetesen összeverve hoztak be. Amint a folyosón egyszer egy pillanatra találkoztunk, valósággal megijedtünk egymástól... neki is alig volt emberformája.”

Végül a lefolytatott csendőri ügyészi vizsgálat egészen odáig követte az áldozatot, hogy a Károly király laktanyában átadták egy később elhunyt főhadnagynak, de ott nem találtak semmiféle dokumentumot róla. A végfeltételezés úgy hangzott, hogy vagy megszökött, vagy szabadon bocsátották. Az nem zavarta a hivatalt, hogy nem adott egyetlen életjelet sem a családjának. Soha nem került elő.

A hét áldozatra kiterjedő ügyészégi vizsgálat után Fényes László érthető indulattal jegyezte meg ismét csak a *Népszavában*, hogy „...a gyilkosságokat meg kell torolni, a törvénynek kell uralkodnia, s a príbékeket ki kell lökni a helyükről, akármilyen ugorkafán kapaszkodtak legyen is!”. Másnap a lap vezércikkben követelte az összes gyilkosság felderítését, a gyilkosok bíróság elé állítását – hiába.

EMLÉKEZETE

Cservenka Miklóst a szakszervezet és a szociáldemokraták nem feledték el. Ugyancsak a *Népszavából* idézhetünk: „...vannak események, amelyeket nem lehet és nem szabad elfeledni soha. *Kecskemét...Orgovánny...Kelenföld...Palace-szálló...Britannia...Mária Terézia-laktanya...Nádor-laktanya...* és a többi inkvizíciós helyek megannyi véres emlékei az emberi förtelem és perverz kegyetlenség szörnyű rémtetteinek. Ezekre nemcsak ma, hanem még évek múltán is csak ökölbeszorult kezekkel lehet gondolni... A halálra rugdosott, átszúrt, meglékelte fejű, megcsonkított, Dunába vetett tetemek visszajárnak emlékeztetni a megtorlatlanul maradt szörnyű gaszágokra.” A Vas- és Fémmunkások Szakszervezetének helyi csoportja Cservenka halálának 10. évfordulóján a csepeli munkásotthonban megemlékezést szervezett, és emléktáblát állított.

Palotán – képviselőjelöltsége színhelyén – már 1945-ben utcát neveztek el róla, aztán az ötvenes években két közterület is viselte a nevét, de 1991-ben az egyiket visszanevezték Apolló és Késmárk utcára. A másik Csepelen volt. A kilencvenes évek közepén kiadott térképeken, sőt az interneten még ma is egyes cégek címeiként megtalálható az utcanév, de ma már hiába próbálkozunk térképpel, utcakeresővel. A csepeli elnevezésnek is nyoma veszett. Cservenka Miklós másodszor is eltűnt.

A mai kurzus sokat ad múltpolitikája szimbolikus bevésésére. A fővárosban nagy lendülettel látott hozzá ennek kivitelezéséhez. Az úgynevezett Steindl Imre Program keretében a Kossuth tér átalakításával, más szobrok felállításával és az utcanevék megváltoztatásával igyekszik a közterületet a maga – neohorthysta – képére formálni. 1989 óta több mint 1200 új közterület-átnevezés történt.

Nem pusztán Cservenka Miklósról van szó. Nem az ő nevét kell visszakövetelni a névtáblára. Bár az eltörölt két antifasiszta áldozatról, Koltói Annáról és Mónus Illésről igenis kell így is emlékezni. (A Tarlós-féle átkeresztelési kampánynál még a vad antiszemita Tormay Cécile-nek sem csak mellszobrot adtak volna a fideszesek, ha az akkor még független Magyar Tudományos Akadémia nem emel vétót ellene.) Cservenka mellett még sorolhatóak a kínhalállal meggyilkoltak nevei: Ludasi Jenő, Vitriol Ábrahám, Neumann Béla, Sipos József, Reiner Ferenc, Paulik János és még sokan mások.

Ők így együtt ugyanúgy megérdemlik az emlékezést, mint a másik oldal halottai. Akik ezt nem értik meg, azok a XXI. században is a polgárháborús magyarság tüzeit szítják. (2021)

„BŰNÖS VÁROS?” – A 150 ÉVES BUDAPEST

2023-ban 150 éves születésnapját ünnepelte Budapest. A történeti visszaemlékezések minden bizonnyal a kis-, közép- és nagypolgárság érdemeit méltatják a város naggyá tételében és fenntartásában. A magam részéről nem vitatva ezt, most a munkásságra kívánom az olvasó figyelmét felhívni, arra a sok százezer asszonyra és férfira, akik kizárólag munkájukkal járultak hozzá az eredményekhez, két kezükkel építették és újraépítették a várost, és akik nap mint nap gondoskodtak élhetőségéről. A nagy többségről, akiknek szava kivételes alkalmakat leszámítva nem volt hallható, vagy nem hallgatták meg a hatalmasok sáncain belül.

A „BOLDOG BÉKEIDŐK” A MONARCHIÁBAN

1873-ban, a városegyesítés után kivételes helyzetbe került Budapest. A kiegyezést követően a magyar nemesség, szűkebben az arisztokrácia egy része mindent megtett annak érdekében, hogy Budapest az Osztrák–Magyar Monarchia nem is második, hanem Béccsel egyenrangú városa legyen, a duális birodalom másik fővárosa – és ez Ferenc Józsefnek sem volt ellenére. A kormány és a főváros vezetése összefogott, és egy irányba kormányozták a fejlesztéseket. (Nem úgy, mint manapság.) A Fővárosi Közmunkák Tanácsa lett ennek a testülete, és ezt jelképezte a miniszterelnök és a polgármester kézfogása a tanács élén.

Reprezentálni kívántak, Bécshez hasonló külsőt adtak a belső városrészeknek; megépült a Sugár út (ma Andrássy út), a földalatti vasút, a Vár, az Országház, az Opera, a Nagykörút, több múzeum, 1896-ban megrendezték a nemesség országirányító nagyságát látványosan

bemutató millenniumi kiállítást a Városligetben. Mindennek anyagi fedezetet kellett biztosítani, így támogatták a közlekedés, az ipar, a kereskedelem és a bankvilág, sőt az elegáns kultúra letelepedését. Így aztán Budapest néhány évtized alatt nyitott világvárosi kinézetet vett fel. A csillogó negyedek mellett a külső városrészek ipari arculatot öltöttek, szegényes lakhatási feltételeket biztosítva a politikai életből kirekesztett kétkedezieknek. A népesség ütemesen növekedett, az 1869-es kb. 270 ezres város 1920-ra közel 930 ezres lakosúvá vált.

A nagyipari szektor gyorsan változott és bővült. A húzóágazatok a 19. század során átalakultak. Kezdetben a mezőgazdasági feldolgozóipar (malomipar, hústermelés, sör- és szeszgyártás) működött itt, később a téglagyártás és a nehézipar vette át ezt a szerepet.

A gyárak kiszorultak a közigazgatási határ közelébe és azon kívülre, átformálva a külterületet. Ipari övezetek keletkeztek; a mai történeti földrajz hat ilyen ismer.¹ Az újonnan létesülő gyárakba özőnlő munkások részben magyarok, részben migránsok voltak, de nem a Balkánról, vagy még távolabbi keleti területekről érkeztek, hanem Nyugatról, részben az Osztrák–Magyar Monarchia belső területéről. Cseh, szlovák, lengyel és főként német nyelven beszélő, képzett emberek jöttek. Sok volt a zsidó vallású és nemzetiségű bevándorló is. A húszas évek elején Budapest német és magyar kétnyelvű város volt, majd, csodák csodájára, néhány évtized alatt elmagyarosodott. Az első munkásújságok is két nyelven jelentek meg, és az első munkásvezetők között is szép számban találunk németeket, vagy Nyugat-Európát hosszú évek alatt megjáró, több nyelven beszélő magyarokat; a klasszikus példa erre Frankel Leó. Igen, Nyugatról érkezett importként ide a munkásmozgalom, Lassalle irányzata, majd az I. Internacionálé, vagyis Marx és Engels követői jelentek meg a

¹ Ezek nagyrészt spontánul, elsősorban a közlekedési hálózathoz (a Duna és vasutak) kapcsolódva alakultak ki. Az észak-pesti volt a legnagyobb összefüggő terület (Újpest, Angyalföld, a Váci út) gépipari dominanciával. A második a délkeleti térség (Józsefváros, Kőbánya, Kispest, Pestszentlőrinc), gép- és textiliparral. A harmadik: Csepel (nehézipar). A negyedik a dél-budai térség, a lágymányosi, kelenföldi, budafoki vállalatokkal, ezek a Fehérvári és a Budafoki út mentén helyezkedtek el. Hagyományos terület volt Óbuda, vagyis az észak-budai térség, a hajógyárral, textilgyárakkal. Végül a dél-pesti, Ferencváros és Pesterzsébet.

fővárosban. Munkás mivoltukat meghazudtoló, művelt, nemzetközi kapcsolatokkal és látókörrrel rendelkező szakemberek voltak, jó beszéd-, sőt íráskészséggel, és pontosan tudták, hogy mit akarnak. Képesek voltak megszervezni a szakmákat, és fellépni saját érdekében. Radikalizmusuk megrémisztette a munkaadókat, lecsaptak az első mozgolódásra, mégpedig kemény rendőri retorziókkal, nemegyszer börtönnel fenyegették vagy zárták el őket. A munkásmozgalom harcban született, nem ijedős emberek gyülekezete volt.

Meg kell azonban jegyezni, hogy sok veszténivalójuk nem volt. A tündöklő, egyre polgárabb Belvároson túl ott voltak azok a negyedek, ahol nemegyszer nyomorúságos körülmények között tengődtek a gyárak dolgozói. A XX. század elején csak az állami MÁV épített lakást az alkalmazottainak. 1906-ban a fővárosiak kb. egyharmada élt elfogadható lakáskörülmények között, 30%-uk negyed-ötödmagával osztozott egy helyiségen, 36%-uk pedig tömegszállásokon lakott. A munkaidő hosszabb volt 8 óránál, a munkakörülmények kriminálisak voltak, 1910-ben a megvizsgált 5000 üzemnek csak két százaléka-ban volt mosdóhelyiség.

A politikai szervezetté formálódó soknemzetiségű mozgalom közböbs volt a nemzeti kérdés iránt. Úton vagyunk Európába – vallották. Nemzetköziek voltak, és amikor a II. Internacionálé változtatott politikai preferenciáin, a szociális követelések mellé a választójog került. Aligha tévedek, ha a Budapest-központúság szerepét kell megállapítanom a földkérdés és a nemzetiségi kérdés elhanyagolásában.

A XX. század első tizenöt éve az erősebb szakegyleti élet, önbiztosítás és a szakszervezetek sokasodása, a tiltások ellenére, az önszerveződés csodás korszaka volt. Szerveződött a Magyarországi Szociáldemokrata Párt mint parlamenten kívüli alakulat, amely igyekezett tömegpárttá válni, és eszközeit is ennek figyelembevételével alakítani. Nagygyűlések, tüntetések, sztrájkok jelentették a legfontosabb módszereiket. Tudatosítani kellett a munkásokkal az önvédelem jelentőségét és jövőjét. Nem volt könnyű szót érteni az iskolázatlan tömegekkel. Az egyik pártvezető mondta az 1903-ban átütő eredményesség késlekedése miatt: „Hassanak oda, hogy a munkások 90%-a szervezve legyen, s akkor rögtön kimondjuk az általános sztrájkot. Addig, míg a munkásságnak csak 8-9%-a van szervezve, gondolni

sem lehet az általános sztrájkra. Ha ez a 8-9% abbahagyja a munkát, akkor ez nem általános sztrájk, hanem általános neveltség lenne.”

1907-ben mégis általános sztrájkot hirdetett a Magyarországi Szociáldemokrata Párt. A budapesti munkások jóval több mint fele követte őket. A fővárosban szilárdan megvetette lábát a szervezet, a tulajdonosok engedményekre kényszerültek, egyre gyakrabban ismerték el tárgyalófélként a szakszervezeteket.

Lassan formálódott a mozgalom értelmisége. A budapesti egyetemen szerény diákmozgalom bontakozott ki, a *Népszava* napilappá erősödött, elindult a *Szocializmus* folyóirat. Rölapok, kiadványok, könyvek jelentek meg, és mindez Budapesten, ahol a polgári radikálisok egyre inkább szót értettek a szociáldemokratákkal. 1912-ben a választójogi küzdelem érdekében egy sor értelmiség ajánlott szövetséget a szocdemeknek, Adyval, Jászi Oszkárral, Kernstock Károllyal az élen.

Import volt a szövetkezetek szervezése is. Még 1904-ben indult egy a Dob utcai kis boltban, ami aztán fényes karriert futott be a fővárosban és környékén. A harmincas években az Általános Fogyasztási Szövetkezet szép bolthálózattal rendelkezett, sőt két nagyáruházat, két sütödét, húsüzemet, szappan- és vegyészeti gyárat, konzerv- és cukorkaüzemet működtetett. Tagjai kedvezményeket kaptak, és a szakszervezet komoly bevételhez jutott. Így épült Dunakeszin strand és üdülőtelep a budapestiek örömére. Fecskefészek becenévre hallgató, öltözővel és mosdóval ellátott Angyalföldi Sporttelep alakult ki a vasasoknak. Üdülők álltak rendelkezésre Békásmegyeren, Csillaghegyen, Gödön a nyomdászoknak, a kereskedelmieknek, a könyvkötőknek, a szabóknak, a cukrászoknak, a bőrösöknek, a sütőknek.

Az 1910-es évek elején a lakászsorsa, a drágaság, az általános választójogért való harc nyomán egyre erősebb, keményebb és ugyanakkor elkeseredettebb sztrájkok és tüntetések sorozata zajlott le, amelynek mintegy csúcspontja az 1912. májusi vérvörös csütörtök, amikor is százezres munkástömeg vonult fel a Parlament elé, de a rendőrség brutális módon lépett fel ellenük, aminek következtében hat halott és több száz sebesült maradt a téren.

A VILÁGHÁBORÚ ÉS A FORRADALOM

Három időszakot érdemes megkülönböztetni. A háború első szakaszát, aztán az 1917-től kezdődött, amikor is a gyökeres fordulat állt be a munkásmozgalomban – gyors és váratlan megerősödés –, végül a harmadikat, amikor Budapesten „az utca” veszi át a hatalmat, kirobban az őszirózsás forradalom.

A szociáldemokratákat, de a szakszervezeteket is zavarba ejtette a háború kitörése. A fővárosi munkásokra ellentmondásosan hatott az új helyzet. A férfiak többségét behívták a hadseregbe, de miután egyre inkább kellett a hadüzemeknek a munkaerő, itt nem volt besoroztatás. A munkanélküliség megszűnt, a nők is munkába álltak. Ezzel együtt a munkafeltételek súlyosbodtak, a szakszervezetek felhagytak a sztrájkokkal, különösen az úgynevezett Munkásügyi Panaszbizottságok létrehozása után, amelynek segítségével kedvezményeket értek el. Ennek ellenére az egyre sokasodó hadigondozott rossz ellátása, az infláció, a jegyrendszer szigorítása, a ruha-, lakás- és fűtőanyag hiánya miatt lassan az elviselhetetlenség határáig fokozódott a feszültség.

A Kerenszkij-féle orosz forradalom után, 1917-ről 1918-ra ugrásszerűen 215 ezerről 721 ezerre nőtt a szakszervezetek létszáma. 1917-ben a szervezett munkások 56,44%-a fővárosi volt, vidéken pedig a bányászok körében volt erős az önszerveződés. A munkaszüneti nappá nyilvánított 1917. május 1-jén délelőtt telis-tele volt a főváros a szakmák gyűléseivel, délután a városligeti kerthelyiségekben jött össze Budapest munkássága, a béke és a demokrácia jelszavával ünnepezve ezt a napot. A munkások másnap 1 órás általános munkabeszüntetéssel figyelmeztettek az erejükre. A gyárakban megkezdődtek a sztrájkok, nyáron a választójogi offenzíva új hullámának nyomán százezres, köztük sok munkásnő részvételével lezajlott tüntetés szerveződött a fővárosban.

1918 januárjában vetődött fel a Budapesti Munkástanács megalakításának javaslata. Az év első felében a vasasok kiharcoltak egy új kollektív szerződést, a szociáldemokrata párt előállt a budapesti választások demokratizálásával, saját városi (korabeli szóval községpolitikai) programmal. A MÁVAG-ban egy csendőrsortűz² okozta fel-

² A Magyar Királyi Államvasutak Gépgyárban (MÁVAG) 1918 júniusában több napja magasabb bérért sztrájkoltak a munkások. 1918. június 20-án

háborodás 150 ezres fővárosi általános sztrájkot váltott ki. A figyelem és az egyre erősödő szimpátia az orosz forradalom felé fordította a munkásvezetők, értelmiségiek és a munkáselit tekintetét.

A front összeomlásával együtt az általános politikai és morális csőd légköre lengte be a várost. Az ideözönlött menekülttömeg és a végletekig elégedetlen katonák az utcán anarchikus állapotokat idéztek elő, amiből egy új hatalom és az új rend, a köztársaság hozhatta meg a kiutat. Ennek tömegbázisát a fővárosi munkásság biztosította. A magyar történelemben először szociáldemokraták kerültek kormányra!

Az őszirózsás forradalom figyelemre méltó fejleménye volt a munkástanácsok és a Budapesti Központi Munkástanács létrehozása. Ez volt az egyik előzménye az 1956-os munkástanácsok megszületésének. (Emellett más tanácsok is szerveződtek: Nemzeti Tanács, katonatanács, diáktanács, néptanács.) A Budapesti Munkástanács nyomására tűntek el a főváros önkormányzatából a virilisták, és változott meg a vezetés. A köztársaság kikiáltását követelték. Egy sor gyárban munkásellenőrzést vezettek be.

A szociáldemokraták progresszív várospolitikát hirdettek, a pártok mellett két feminista is bekerült a városi tanácsba (akik különben szociáldemokraták voltak) egészen az úgynevezett Néptanács 1919. januári létrehozásáig. A Budapest környéki településeken is szinte mindenütt részt vett a munkásság a helyi vezetésben, vagy legalábbis felmerült a részvétel igénye.³

---

a mozdonygyáriak a gyár katonai parancsnoksága elé vonultak, ahol a rendfenntartó erők sortűzzel igyekeztek feloszlatni a tömeget. Heten meghaltak, tizenkilencen megsebesültek. Az akció olaj volt a tűzre. Más gyárak munkásai felháborodva vonultak az utcára. A Parlament előtt Landler Jenő általános sztrájkra szólította fel őket. Letartóztatták, tizenegy heti vizsgálati fogság után engedték szabadon. A megszeppent Wekerle miniszterelnök béremelést és szigorú vizsgálatot ígért. Károlyi Mihály és a szocdemek a kormány azonnali lemondását követelték. Akkor még hiába.

³ A szociáldemokraták közsgépolitikai programjának ismertetésére itt nincs tér, ezt a *Fővárosi Hírlap* 1919. januárjában leközölte.

„A BŰNÖS VÁROS”

Horthyék a forradalom és a Tanácsköztársaság okán bűnös várossá nyilvánították Budapestet. Pedig a fővárosi munkásság meglehetősen felelősen támogatta a tanácshatalmat. Kikiáltásának napjaiban a fővárosi munkásság és a nyomorgó kisemberek magukénak érezték az új berendezkedést. Ezt tükrözte a Budapesti Munkástanács támogatása is.

A proletárdiktatúra szándékában elsősorban a munkásság helyzetének javítását tűzte maga elé. Jelentősen emelték a béreket, bevezették a 8 órás munkaidőt és az órabért, a munkanélküliek nagy összegű segélyt kaptak.

Létrejött a Fővárosi Népbiztosság és a kerületi munkástanácsok, ezek igyekeztek irányítani a közigazgatást, az üzemi munkástanácsok segítették a vállalatok szocializálását. Várospolitikai rendelkezéseket hoztak: óvodás- és iskoláskorú gyermekek ingyenes fürdetése, elzárt parkok megnyitása (Várbazár, Károlyi-kert, Margitsziget stb.), az írástudatlanok számára tanfolyamok. Csepelen például létrejött az első munkászeneiskola.

A háborús veszteségek, a munkásvezetők dilettantizmusa, a szélsőséges államosítás, az egyházellenes intézkedések, a lakásrekvirálások még a kispolgárságot is szembefordították a proletárdiktatúrával, nem is beszélve a munkásságot támogató intézkedések elnagyoltságáról. Pest környékén továbbra is súlyos ellátási zavarok voltak, így Rákoscsabán asszonytüntetés is volt a helyi direktórium ellen.

A korábbi uralkodó osztályt valósággal kisemmizték, megalázták, volt, aki fehér lovaglőkesztyűben cipőt pucolt. Az egyházakat, a papokat is ellenségnek tekintették. Szavazati jogukat megvonták, miközben általános választójogot hirdettek, méghozzá 18 éves kortól. Minden korábbinál élesebben szétvált és megfordult az alul lévők és a felül lévők társadalma. Az új, háborús körülményekre a statárium, a gyülekezési és éjjeli kijárási tilalom, a munkakötelezettség volt jellemző. Felborult a korábbi világ rendje.

Másik oldalról kétségtelen, hogy 1919. május 1. minden idők egyik, ha nem a legnagyobb tömegrendezvénye volt a fővárosban. A proletárok világmegváltó, naiv hitét mi sem mutatja jobban, mint a településnév-változtatások: Pesterzsébetből Leninváros, Pestszentimréből Marxfalva lett például. A Tanácsköztársaságnak hatalmas

támogatottsága volt a munkásságon belül, és ennek tudható be, hogy a háborús veszélyhelyzetben május 5-én Budapesten és környékén 60 ezer katona állt be a Vörös Hadseregbe (szakszervezeti hadseregbe). A mozgósítás méretei elképesztőek voltak: egyes gyárakban a részvétel elérte a 70 százalékot!

A Tanácsköztársaság bukásával visszaállt a „rend”, bár még nem a békebeli világ képében. A bosszúszomjas régiek, az arisztokraták, dzsentrik, nagy- és középpolgárok és a szoldateszka egyszer s mindenkorra elhatározták, hogy az ő világuk megváltoztathatatlan, a felforgatókat el kell taposni. A fizikai erőszak változatos formái bontakoztak ki a perekől, az internáláson keresztül a gyilkosságokig. Tombolt az antiszemitizmus.

KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A korszakban a fővárosban nőtt a munkásság létszáma. Csak az iparban foglalkoztatottak és családtagjaik a lakosság közel 41%-át adták 1930-ban, országosan 22%-hoz közeledett arányuk, de az agglomerációban elérte az 56–58%-ot.

Mint említettem, a Horthy-rendszer az írmagját is el akarta törölni a radikális baloldalnak. Csak az antanthatalmak fékeztek ebben. Ezt mutatta a fehérterror változatos eszközrendszere. A korlátozásra persze „finomabb” eszközöket is bevetett a Horthy-rendszer. A Bethlen–Peyer-paktum után sikerült a vidéktől a szociáldemokrata pártot szinte teljesen elvágni, ami a mozgalom budapestiségét tovább erősítette. (Ezt szolgálta a vasutasok és postások szervezéséről való lemondás is.) Feladták a tömegsztrájk fegyverét, a hatalom ráadásul gyakran tiltotta a nagygyűlések rendezését, nem beszélve a cenzúrázásról. Egyes szakszervezeteket feloszlattak. A létszám eleinte 212 ezer volt. Ennyi azonban elég volt ahhoz, hogy a munkásmozgalom fennmaradjon, és főként Budapesten erőt mutasson.

A terror után, az 1922-es választásokon kiemelkedő eredményt értek el a szocdemek. (Budapesten a szavazatok 39,1%-át, az agglomerációban 56,6%-át szereztek meg!⁴)

⁴ Az adatok Borsányi György tanulmányából valók. *Valóság*, 1989, 1.

A hatalom a keresztény szociális szakszervezetek létrehozásával sem volt képes megtörni a baloldalt. A horthyzmus híveit ez azonban nem tántorította el eredeti céljaiktól.

A harmincas években Gömbös Gyula nyíltan meghirdette a szociáldemokrata mozgalom felszámolását. A korporatív hivatásrendiséggel igyekeztek visszaszorítani a baloldali szakszervezeteket. Az 1937-től létező Egyházközségi Munkás Szakosztályok (EMSZO) forradalmi újszerűségként hirdette magát, erkölcsi megújulásról szónokolt, a szervezet célja a munkáskamarák felállításával a szociális rendiség kiharcolása lett. Ez a „modernizáció” sem tudott igazán megerősödni a fővárosban. Az EMSZO-ban 1938-ban mindössze 8000 tag lézengett Budapesten és környékén.

Így volt ez annak ellenére, hogy a két világháború között a munkásság helyzete némileg javult,⁵ és hogy nőtt közöttük a betanított, szervezetlen munkások és a nők aránya, hogy az oktatásban és propagandában a kurzusideológia monopolhelyzetet élvezett. (Ugyanakkor európai mércével mérve továbbra is nálunk volt az egyik legacsonyabb munkabér.)

A liberális polgári ellenzék is meggyengült, de megmaradt. A Wolff-féle kormánypárt révén nem tért vissza a főhatalom és a főváros harmonikus viszonya. A baloldali pártok a négy önkormányzati (törvényhatósági) választáson mindig a legerősebb blokkot alkották, a kormányhívók csak a kinevezett tagoknak köszönhették többségüket. A '20-as években Bethlen István egyenesen úgy gondolta, hogy nem kizárt, hogy az ellenzék átveszi az irányítást Budapesten. A horthysták a harmincas években félelmükben még a Városháza jogait is durván csökkentették. A baloldal pedig növekedett az állandó rendőri, titkosszolgálati figyelem ellenére.

Megmaradtak a székházak, a szövetkezeti háló és az összejöveteli helyek. Ilyen volt Hűvösvölgy, a Népliget, a városligeti majális, a római, az óbudai gázgyár körüli rét, az Egreserdő stb. Március 15-én

⁵ A harmincas évek közepétől vezették be a nyolcórás munkaidőt, a családi pótlékot, valamelyest javult az egészségügyi ellátás, általánossá vált a kerékpár használata, bővült a rádióhallgatás, javultak a sportolási lehetőségek stb.

tiltották a felvonulást, de ha engedélyezték a szabadtéri nagygyűlést, akkor megtelt a Petőfi tér és környéke.

A csúcspont a gazdasági világválság közepette az 1930. szeptember 1-jei 150 ezres tüntetés volt, amely a rendőrséggel vívott utcai harccá fajult. Ezután lassan gyengült a mozgalom, ez megmutatkozott az 1935-ös választásokon is. (Budapesten 22,8%-os, az agglomerációban 31,9%-os volt az eredmény.) Amíg a jobboldali szakszervezeti kísérletek csődbe jutottak a fővárosban, a harmincas évek végére új veszély jelentkezett: a szélsőjobboldal. Csak 1938 május végéig hatvanötezen léptek be a hungarista pártba.

Külön pártirodát nyitottak a BSZKRT, HÉV, Autóbuszüzem alkalmazottainak, és például az Egyesült Izzóban 270-en léptek be, de Csepelen '39-ben mintegy 3000 munkástaggal bővült a szervezetük. 1939 végén tízezres tömegtüntetést voltak képesek szervezni. Az 1939-es választásokon Budapest és környéke nyilas fellegvarrá változott. Az agglomerációban a nyilasok kerültek ki győztesen. Ezzel szemben nagyot zuhant a Szociáldemokrata Párt eredménye (Budapesten 10,1%, Pest környékén 17,7%). Ugyan a szélsőjobbosok minden társadalmi rétegben növelték híveik számát, ám ha nem is többséget, de jelentős támogatást szereztek a munkásság körében is.

A tehetetlen szociáldemokrata reformizmus és a konzervatív klerikalizmus helyett ijesztően megnőtt a nemzeti radikalizmus vonzereje, azonosulási mintát kínált a tartósan alsóhelyzetben lévők számára, szocialisztikus kiutat kínált, a kitaszítottakat felemelte, magyar faji egyenlőséget hirdetett. Megjelölt, sőt uszított úgymond *az ellenség*, a zsidóság ellen. Torkig volt a liberalizmussal, az engedékenységgel, a toleranciával. No és ott volt Hitler, *a sikerember*.

A mélyben ott munkált a húszas évek eleji örület. Azzal, hogy a fehérterror antiszemita és antikommunista élt kapott, és ezek a rasszista csoportok és személyek – ha háttérbe szorítva, de büntetlenül – tovább léteztek, a konzervatív magyar uralmi elit megőrizte a két világjáború között dominánssá váló fasiszta mozgalmat.

A szociáldemokraták ezzel szemben képtelenek voltak meggyőző választ adni a területi kérdésekre. Ismét kísértett a háború kiváltotta tanácstalanság is.

1945 UTÁN

A szociáldemokraták és kommunisták magatartását erősen befolyásolta a magyar szélsőjobb és jobboldal összefogásától való félelem, és a háborús katasztrófa miatti, az egész Horthy-rendszer ellen irányuló indokolt gyűlölet. Az 1945-ös budapesti önkormányzati és nemzetgyűlési választási vereség megerősítette ezt a főbiát. Mégis, nem becsülhetjük le 1945. május 1. budapesti százezreit. A leginkább mozgósítható embertömeg a fővárosban segítette a két munkáspártot. A szakszervezetek szervezettsége 1945 decemberében az iparban elérte a 75,5%-ot, a taglétszám 1945 nyaráról 1945 végére az 500 ezres nagyságrendről 850 ezresre emelkedett. A főváros és környéke ismét baloldali volt. A Magyar Dolgozók Pártjának 1949-es választási eredménye jelezte, hogy legalábbis őrzi ezt a bizalmat.

Eleinte az új konstrukciók, a tömegmozgósítások (munkaverseny, békekölcsön, szolidaritási akciók) is sikeresnek mutatkoztak. Rásegített erre a totális propaganda (a sajtó monopolisztikus uralása, az öt éves terv ígérethalmaza). Erre épült a Budapest-központú kommunisták mítoszteremtése – gondoljunk csak a dalra: *„Vörös Csepel zúgjon a bangod, / Váci út felelj neki!”*

1949 második felétől azonban csak híre maradt a fővárosi munkásmozgalomnak. A szocializálás kezdeti eredményeit – a szakszervezeti, üzemi tanácsi jogokat – visszavették. A szakszervezeteket államossították, mintegy a párt szolgálólányai lettek. Nem egyszerűen kisajátították a régi érdemeket, hanem kilúgozták azokat, és az ötvenes évek elején kíméletlen kizsákmányolás, sanyargatás következett. A háborús hisztéria enyhülésével, Nagy Imre idején valamelyest felcsillant a remény, de Rákosi és hívei visszatértével a válság mélyült, erkölcsivé züllött.

A válasz forradalmi volt, mégpedig rendkívüli. 1956 októbere egyedülálló teljesítménye a magyar munkásságnak. Nem kevesebbet akartak, mint 1918–1919, 1945 és Jugoszlávia vívmányainak általános elterjesztését, vagyis a munkástanácsokban megtestesülő öngazgató szocializmus bevezetését. A munkás-öngazgatás hetekig tartó gyakorlata és alig kiformálódott elmélete mutatta ezt a nagyszabású kísérletet. A Nagybudapesti Központi Munkástanács megalakulásával a főváros lett a munkásönkormányzat szervezeti-politikai centruma. Egyben a

nemzeti önállóság, a magyar önrendelkezés keretében képzeltek el a megvalósulást, ami a nemzeti kérdés iránti közel évszázados érzéketlenség meghaladását jelentette. 1956. november 4-e után a munkásokból álló szervezeti-politikai centrum az általános sztrájk fegyverével a szovjet haderő masszív jelenlétében egy darabig biztosította a forradalom követeléseinek fenntartását, mi több, a munkás-önigazgatás bevezetését. A tervekben egy máig ható munkástanácsai állam létrehozása szerepelt.

KÁDÁR-RENDSZER

Kádárék megtörték a munkástanácsokba szerveződő melósokat, formálissá tették részvételüket még a gyárak irányításában is, összességében politikai tétlenségre kárhoztatták a munkásságot. A Gáspár Sándor-i szakszervezetesdi enyhítve, de folytatta a rákosista hagyományt.

Az 1960–1985 közötti években azonban lassan, egyenletesen emelkedtek a reálbérek, megszűnt a háborús félelem, tömegek jutottak hozzá civilizációs javakhoz (háztartási gépekhez, televízióhoz, hosszú várakozás után az autóhoz, a telekhez, üdüléshez, utazáshoz). Budapesten hatalmas lakótelepek épültek, kis szigetekre szűkült a lakásnyomor. A rendszerben a nómenklatúra technobürokráciája gyakorolta a tulajdonosi jogokat, szemben a dolgozó tömegekkel. Gondosan ügyeltek arra, hogy a tényleges osztályviszonyokra ne derüljön fény. A bürokrácia ugyanakkor lehetővé tette számukra a kispolgári életnívó elérését, a szerény egyéni felemelkedést, kisebbségük számára a legális és illegális kisvállalkozói út választását. A második gazdaságba mindenki egyénként szerezhetett belépést. A munkásság még Budapesten is atomizálódott.

1960-ról 1985-re kb. 50%-ról 24%-ra csökkent Budapest ipari részesedése. A '70-es évek végén ugyan itt volt az iparban foglalkoztattak egyharmada, de jellemző módon a főváros 1950-es bővítése után is több mint 160 ezren ingáztak az agglomerációból, sőt távolabbról.

A lakás, a gyerek iskoláztatása, a szerény és individuális jövő reménye foglalkoztatta a magát már-már polgárnak érző kétkezieket. Főként a nagyüzemekben a helyi, gyári bürokrácia gondoskodott a művelődésről, a sportról, az üdülésről, sőt a bölcsődéről és az óvodáról is. Évti-

zedekre füstbe ment a hagyományos munkásmozgalom, kiiktatódott a közös harci élmény, kihűlt az együvé tartozás melege, a munkahelyeken mesterséges és formális keretek között zajlott az állpolitikai élet. A kisebb közösségeket is formalizálták a szocialista brigádmozgalomban. Ceremoniálissá vált a politikai szervezetek működése.

A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

Budapest iparicentrum-szerepe az egyik pillanatról a másikra semmivé foszlott. A gyárvárosrészek eltűntek, jórészt barna- vagy rozsaövezetek maradtak utánuk. Hová lett Csepel és Angyalföld legendája? Visszatért a tőkés világ, munkanélküliséggel, elszegényedéssel, egzisztenciális bizonytalansággal, prekariátussal. A szakszervezetek több évtizedes hiteltelensége megtette a magáét, a tagság otthagytta őket, meggyengültek, elemeikre estek, kicsik és egymással kiegyezni nem tudó, szétaprózódott, versengő szervezetecskékké váltak. Hiányzik közöttük a szolidaritás. Ráadásul az új – köztük sok külföldi – cég nem szorgalmazta megszerveződésüket. A Munka Törvénykönyve 2012-es módosításával, a jogok csorbításával szemben sem tudtak eredményesen fellépni. Május 1. ugyan megmaradt munkaszüneti napnak, de a magukat munkásnak nevező pártok és a szakszervezetek szétaprózva ünnepelnek szerte a városban.

Milyen ma a munkásosztály helyzete? Az ipari munkásság nagyrészt felszívódott, a gyárak tönkrementek (kivétel 1-2 cég). Átstrukturálódott a munkavállalók tömege a fővárosban: a kereskedelem, vendéglátás, idegenforgalom, szolgáltatások, kisvállalkozások, kisüzemek, közigazgatás és más alsóértelmiségi szakmákban léteznek, összességében atomizálódott, köztes csoportokba szerveződve.

A regionális különbségeket figyelembe véve, hipotetikusan azt mondhatnám, hogy Budapesten, részben az ipar decentralizációja miatt, az ország átlagához képest jóval kisebb a legszegényebb réteg (például a vendégmunkások) aránya, mint vidéken. Nagyobb a köztes és a jobban szervezett közvetítő osztályok aránya,⁶ végül a

⁶ Itt Éber Márk Áron: *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszervezete* című könyvének fogalomhasználatát vettem át.

munkásság nagy arányban vállal munkát a nyugati székhelyű centrumtőke cégeiben, ami kedvezőbb anyagi helyzetet biztosít számára. A protesztmozgalmak, a kollektív ellenállás legerőteljesebb megnyilvánulási formái ma is a fővároshoz kapcsolódnak. A XIX–XX. századi munkásmozgalom állapota azonban már aligha tér vissza. (2023)

A TERVGAZDASÁGTÓL A TERVEZŐ TÁRSADALOMIG

1949. december 10-én fogadták el az első ötéves tervről szóló törvényt. Magyarország ezt követően negyven esztendeig tervgazdaságban élt. A párt, a kormány, a vállalatok élete a tervteljesítés körül forgott. Ha végigtekintünk a *Közgazdasági Szemle* lapszámain, azt látjuk, hogy ebben a negyven évben rendszeresen és meglehetősen sokat foglalkoztak a közgazdászok és politikusok a tervezéssel. Egy időben folyóirat is viselte a nevét: *Tervgazdasági Fórum*. Országos hivatal, minisztériumi főosztályok, vállalati, szövetkezeti szervek alkalmazottainak számai számoltak, egyeztettek egész éven át, hogy meglegyen az új terv. A rendszerváltást követően viszont eltűnt ez a téma, a szemétdombra került a nagy hatalmú Országos Tervhivatallal együtt.

Mi volt a tervezés a szocialista országokban? Kornai János erre így válaszol: „...a terv kidolgozása a gazdaság folyamatainak előzetes egyeztetésére szolgáló monumentális bürokratikus koordináció. A pártapparátus, az államigazgatás, a vállalati és szövetkezeti vezetés, a tömegszervezetek funkcionáriusainak ezrei és tízezrei tárgyalnak, egyeztetnek, számolnak, újraegyeztetnek, újraszámolnak, míg végül is kialakulnak minden szinten a tervutasítások milliói.”¹ Hozzátehetjük ehhez, hogy a terv a pártállam központi gazdaságpolitikai akaratának megvalósítása utasítás vagy szabályozók formájában.

AZ ELSŐ

Az 1949-től folytatott gazdaságpolitika rövid néhány év alatt csődbe vitte az országot annak ellenére, hogy az újjáépítés nyomán Magyar-

¹ Kornai János: *A szocialista rendszer*. HVG Világgazdaság Kiadói Kft., 1993, 144.

ország jórészt szépen egyenesbe jutott. A dolognak egyszerű magyarázata volt, mégpedig az, hogy a katonai kiadásokat minden képezetet felülmúlóan növelni kellett, a hadigazdaság bevezetése nem tűrt halasztást. Csak 1952-ben a nemzeti jövedelem több mint 18%-a ment a hadseregbe, a honvédelmi személyzet száma békeidőben meghaladta a 210 ezer főt. Háború esetén a hadsereg 400 ezer főre volt bővíthető. Ezt az elképesztő állapotot egyedül egy szörnyű európai háború magyarázhatta volna, a Rákosi–Gerő–Farkas triumvirátus nagyon melléfogott, a koreai megszállás nem eszkalálódott atomháborúvá, és Sztálin biztosnak ígérkező prognózisa nem vált valósággá.

Az 1950-ben induló első ötéves terv tragikomikus véget ért.

A kezdet kápráztató volt. Gyöngyösi János volt kisgazda külügyminiszter a költségvetés vitájában, 1949. december 22-én a terv grandiózusságáról így beszélt: „az iparban csaknem félmillió embert kell munkába állítani, az életszínvonal a háború előtti átlagához viszonyítva 185 százalékkal emelkedik. 236 új gyár és 180 ezer lakás épül, 20 000 traktort kap az agrárgazdaság. Ipari központok születnek vidéken, új utak, vasutak, villamosok, autóbuszok, villanyvilágítás, vízvezeték lesz, kórházak, iskolák, tanoncotthonok, kultúrházak, egészségházak, csecsemőotthonok, kollégiumok épülnek, és ezt mind a munkásság és a parasztság kapja.”

A megvalósulást tervlebontás garantálta, vagyis az, hogy szinte minden termékre megadták, hogy mely gyárnak, tévesznek stb. mennyit kell teljesíteni, sőt munkaversenyben havonta egyénekre szabták (később már negyedévenként) a terv-, illetve a normateljesítés számait. A tervgazdaság fölényét a kapitalista piacgazdasággal szemben elméletileg is megmagyarázták; gazdasági törvényt fabrikáltak belőle. A minta a Szovjetunió volt. Drákói jogszabályt kreáltak a védelmére.

Arról nem tájékoztatták az országot, hogy az ötéves terv csak 1952-ben 472-szer módosult, de arról igen, hogy Pióker Ignác sztahanovista 1951 novemberében elsőként teljesítette az öt évre szóló penzumát. 1953-ban aztán minden megváltozott. Az új gazdaságpolitika új számadatokat követelt meg. A második félévi változtatás már a frissen kinevezett miniszterelnök, Nagy Imre antimilitáns programját reprezentálta. Persze ez sem valósult meg.

SIKER VAGY KUDARC?

Bár a középtávú tervek a későbbiekben valamelyest megközelítették a valóságos folyamatokat, de minden szektor vonatkozásában vagy alulmérték, vagy túlkalkulálták a tényleges adatokat. Igaza volt 1988-ban Tina Dzokarjeva szovjet cikkírónak, aki a terv egyetlen törvényszerűségét a megsértésében látta. A nyolcvanas évek végén a két hároméves tervet tekintették sikeresnek, az ötéves terveket nem. Mi a magyarázata ennek?

A kelet-közép-európai országok néhány hónapos eltéréssel, 1947-ben vezették be első terveiket. Jugoszlávia kezdte a sort, és januártól indította első ötéves tervét, ugyanebben az évben Lengyelország hároméves tervvel adott lendületet a gazdaságnak. Csehszlovákia és Bulgária kétéves tervet készített. Valamennyi középpontjában az újjáépítés állt. A régióban még államkapitalista vegyesgazdaságok léteztek, növekvő állami szektorral. A jugoszlávok közelítették leginkább a Szovjetunióhoz, de itt sem kötelező tervmutatókat használtak, hanem úgynevezett irányított piacgazdasági eszközökkel éltek. A tervezés mindenütt csak a gazdaság központi területeire és ágazataira terjedt ki. Az 1947–1949 közötti itthoni terv is a háború utáni helyreállítást célozta, és ez speciális, kedvező körülményeket jelentett. Ekkor még nem voltak birtokában annak a tapasztalatnak, hogy ezekben a periódusokban sokkal gyorsabb a gazdaság fejlődése, mint normál állapotban. Ezt csak az 1960-as években írta le Jánossy Ferenc közgazdász.

A gazdaság rendszere Magyarországon is átmenetet képezett a kötött gazdálkodásról a szovjet típusú utasításos tervgazdasághoz. A rendszerváltó államosításokra 1948-tól kerül sor. Ugyan csökkent a magánszektor szerepe, de a piac még működött, ezért az irányítás nálunk sem tartalmazott kötelező utasításokat a gazdaság valamennyi szereplője számára, elsősorban a beruházásokra összpontosult. A gazdaság szektorai között azonban az ipar javára aránytalanságokat hozott létre.

Az 1958–1960 közötti években működő második hároméves terv viszont tervlembontásos megoldás volt. „Sikerét” a nagyarányú külföldi, elsősorban szovjet forrásoknak köszönhetette. Az ipari termelés a tervezett 22% helyett 40%-kal, a nemzeti jövedelem a 12% helyett

22%-kal, a kiskereskedelmi forgalom 14% helyett 28%-kal emelkedett, és a beruházások 40-41%-kal haladták meg az előirányzottakat. A termelékenység növekedése azonban elmaradt az elképzelésektől, az iparban foglalkoztatottak száma 8% helyett 18%-kal nőtt. A tervszámokat pedig szinte minden területen durván alábecsülték. A siker a tervezés szempontjából csőd volt.

A középtávú tervek eredménytelenségét érzékeltette egy 1974-es tanulmány, amely az éves és ötéves tervek előirányzatainak eltérését mutatta 1957 és 1972 között. Eszerint a nemzeti jövedelemben 28%-os, az ipar termelésében 17%-os, az építőiparban 46%-os, a mezőgazdaságban 78%-os (!) volt a különbség.² Egy másik nézőpontból a reform utáni négy ötéves tervben a vállalati tervszámok a munkaerő-felhasználás, a beruházás, a teljes termelés, az export vonatkozásában meghaladták vagy jelentősen meghaladták, a termelékenység és az eszközhatékonyság vonatkozásában elmaradtak az ún. népgazdasági tervektől.³

REFORM ÉS TERVEZÉS

1957-ben a tervutasítások mellett érvelőknek „lett igazuk”, így némileg lazábban, de ezzel kísérleteztek a minisztériumokban és az Országos Tervhivatalban. A következő években, Hruscsovék idején a Szovjetunióban, Csehszlovákiában, Lengyelországban és Magyarországon teret engedtek a részleges piacosításban hívó reformereknek. A viták során a csehszlovák Ota Šik egyenesen odáig ment, hogy fel-

² Gács János – Lackó Mária: A népgazdasági szintű tervezési magatartás vizsgálata: kísérlet néhány összefüggés elemzésére. *Közgazdasági Szemle*, 1974, 3, 260.

³ „Emiatt még kevésbé érdemes begyűjteni, összegezni, gazdaságsszabályozási intézkedések előkészítéséhez felhasználni a vállalatok formális tervdokumentumait. Úgy tűnik, az államigazgatás helyett a rendelésállomány, a készletek, a beruházási és termékfejlesztési tevékenység alakulását jellemző konjunktúramutatók figyelésével, kutatóintézetek által készített reprezentatív vállalati mintákból nyerhet realisabb képet a vállalati szándékokról és törekvésekről.” Bod Péter Ákos: Vállalati tervezés, stratégia, üzletpolitika. *Társadalmi Szemle*, 1987, 14–15.

számolta volna a központi tervezési intézetet, és a tervezést a vállalatokra bízta volna. Ez azonban csak ötlet maradt.

Idehaza 1968-ban bevezették az új gazdasági mechanizmust, ami szavakban megváltoztatta a tervezés gyakorlatát. A leglényegesebb változás a tervmutatók radikális csökkentése lett, a több ezerből mindösszesen 280 maradt, továbbá új mutatókkal próbálkoztak, például az „ágazat társadalmi termék” mutatójával, ami egyet jelentett az összesített anyagi termeléssel, vagyis a melléktevékenységeket, a szállítást, a kereskedelmet is magában foglalta. Törvény írta elő a vállalati terv készítését, amelynek a középpontjába a nyereség került, de ennek a feltételei ismét csak az állam szerepvállalásától függtek, így főként a helyi középtávú tervek az állam és vállalat közötti egyezkedés részévé váltak. A mutatók megváltoztatása tehát nem küszöbölte ki a tervezés gyengeségeit.

A hatvanas években a számítástechnika terjedése nyomán nagyszabású nemzetközi kísérletsorozat indult azzal a reménnyel, hogy az átfogó gazdasági tervezést matematikai képletek segítségével oldják meg.

KORNAI ÉVTIZEDE

Magyarországon az ilyen kísérletek a később világhírűvé váló közgazdász, Kornai János nevéhez kötődnek. Kornai és száz fő körüli csapata tíz év kemény munkájával dolgozta ki azt a rendszert, amely a tervek matematikai alapú alátámasztását szolgálta volna. A kísérlet lendületét az biztosította, hogy nemzetközi – azaz nyugati-tőkés és szovjet – méretekben is folyt a munka terebélyesedő szakirodalommal, egyre nagyobb teljesítményű számítógépek segítségével.

Mi volt a teória lényege? A többszintű gazdasági programozás matematikai koncepcióját csak jelzésszerűen érzékeltetem. A hazai prototípus 491 termék termelését, elosztását és külkereskedelmét programozta, azaz ennyi termékre adott komplex beruházási, termelési, műszaki fejlesztési, külkereskedelmi tervet. 4242 változóval és 2055 korlátozó feltétellel dolgoztak. A többszintű struktúrában 46-féle szektorra alapozva végeztek számításokat akkor még lyukkártyás számítógépekkel.

A hetvenes évek elejére azonban kiderült, hogy a tervezés elvégezhetetlen technikai módszerekkel az alapinformációk állandó változása, bizonytalansága, érdekevezéreltsége miatt. A politikai vezetés sem adott szilárd és tartós célkitűzéseket a tervekhez, nem lehetett teljes körű és egzakt adatokhoz jutni. Nem is beszélve a minden irányba egyszerre áramló tömeges alapinformációkról (pl. árnyékárak, azaz becsült árak, hatékonysági mutatók, reálinput és -output előirányzatok, specifikált akcióprogramok, azaz új technológiákra vonatkozó ajánlások, pénzügyi mutatók, azaz hiteligény, nyereség, adók, vámok, dotációk stb.). A részeredmények a gyakorlat embereinek nem voltak ínyükre, a matematikai terv alá- vagy fölébecsülte az elvárásaikat. Az új gazdasági mechanizmus szabadabb körülményei között az információk pazarlására, elhallgatására, torzítására, titkosítására egyaránt találtak példát. Magyarán: az állandó alkukat lehetetlen volt egzakt számítások alapjává tenni.

Vaskos tapasztalatokkal rendelkezett Kornai János, hiszen ő vezette az 1966–1970-es és az 1971–1975-ös ötéves tervek kidolgozásához kapcsolódó számítástechnikai kísérleteket, sőt meghívták Mexikóba, hogy szakértőként vezesse az ottani próbálkozásokat is. Végül a hetvenes évek elején a számítógépes tervezést naivitásnak, *komputópiá*-nak nevezte. A tanulságokat így összegezte: „Valamennyi nehézség egyik közös gyökere: a szocialista tervezés olyan boszorkánykonyha, amelynek szakácsai nem engedik azt, hogy idegenek belelássanak mesterkedéseikbe. Nem tűrik a nyilvánosságot és a transzparenciát.”⁴

A TÖKÉS PRÓBÁLKOZÁSOK

A nyolcvanas években felélénkültek a viták, és a tervezők figyelmét a tökés országokban folyó különféle tervezési gyakorlat foglalkoztatta, például Franciaországban, Hollandiában, a skandináv országokban, Japánban, illetve néhány fejlődő országban (például India, Egyiptom, Algéria). A tervezés ezekben az országokban a kormánypolitika kidolgozását szolgálta összefüggő, koordinált rendszerben. Ilyen

⁴ Kornai János: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*. Osiris Könyvkiadó, Budapest, 2005, 166.

volt például Norvégia, ahol az éves mellett négyéves középtávú tervekkel fogták át az import-exportot, a beruházást, a lakossági és közületi fogyasztást, valamint a munkaerő-gazdálkodást (bevetették a matematikai részmodellek alkalmazását is). A direkt irányítás az 1950-es évek közepén azonban fokozatosan megszűnt. Középtávon a négyéves állami költségvetéshez kapcsolódva készültek beruházási és oktatási tervek. A terv, bár több volt, mint prognózis, program kinézetet öltött, végül is a prognózis jellege erősödött. Kialakultak az ellenőrzés eszközei: árelőirányítás (ármaximalizálás, árstop, profit-maximalizálás), építési engedélyek, az állami költségvetés és a hitelezés.

Az éves holland makroökonómiai prognózis szoros kapcsolatban volt a költségvetéssel, de nem szerepelt benne az ipari termelés és az export-import volumene és a lakosság fogyasztása. Merőben más volt a tervezés szerepe Franciaországban. Itt a hangsúly a középtávú – négyéves – tervre esett, és ennek érvényesülését állami beruházásokkal, hitelek elosztásával és ellenőrzésével, adókedvezményekkel és árelőirányítással segítették, vagyis kormánydöntések formáját öltötte. Az 1947–1953 közötti ún. Monnet-terv néhány nehézipari ágazat rekonstrukcióját és fejlesztését írta elő. A tervek a későbbiekben átfogóbbá, részletesebbé, összefüggőbbé és teljesebbé váltak. E két országban tervhivatalokat is létrehoztak. A kb. 100 főt foglalkoztató francia intézmény mellett (*Commissariat Général au Plan*) ágazati bizottságok is részt vettek a munkában.

A svéd, angol, belga tervezés – már amennyiben volt – a hollandhoz hasonlóan nem mutatott szoros kapcsolatot a kormány gazdasági döntéseivel. Ezek az ötéves tervek prognózisok maradtak, amelyek vázolták a várható trendeket, jeleztek problémákat, információkat szolgáltatottak a várható intézkedésekről. A belga intézményt nem is terv-, hanem programhivatalnak (*Bureau de Programmation Économique*) nevezték. Itt ugyan a parlament elfogadta a tervet, amely kötelező volt a szűk állami szektorra, de nem hajtották végre. (A hatvanas években a laza gazdasági tervezés kiterjedt Olaszországra, Írországra, Izlandra, Görögországra, Spanyolországra és Portugáliára is.)

A tervezési szándék mögött az a közgazdasági elgondolás húzódott, hogy bizonyos hosszú távra kiható döntéseknél – így az infrastruktúra, az oktatás, egyes ipari nagyberuházások – a piacnak nincs

orientáló szerepe. Az eligazodáshoz nélkülözhetetlen a hosszabb távú előrejelzés az egész gazdaságról, és ez az állam feladata. Továbbá minden piaci szereplő számára hasznos, ha az állam nem imperatív, hanem indikatív, vagyis nem kötelező formában tájékoztat szándékairól. A tervezés korrelációban volt az államosítással, az állam gazdasági szerepével. Nagy általánosságban korszakonként változott ez a szerep, nőtt vagy csökkent.

Az 1980-as évek végén komoly figyelem összpontosult a kelet-ázsiai sikergazdaság, Japán felé. A tervek háttérében a hagyományosan szoros kapcsolatban álló állami és vállalati szféra húzódott. A tervezési célokat pénzügyi eszközök – kedvezményes hitelek, adóengedelmények – tették vonzóvá a magánvállalatok számára. A tervek több változatban kizárólag hosszabb távra készültek, és végső soron egy rugalmas gazdasági stratégia megfogalmazását szolgálták.

A direktívák, a hatósági kényszerintézkedések korszaka leáldozott, és a prioritások megfogalmazása, a koordináció vált a tervező szervek feladatává. Az eszközök között növekedett az ösztönzők szerepe, a funkciók között elsőbbséget élvezett a nemzetközi versenyképesség javítása és a gazdasági szerkezet ilyen értelmű átalakítása. (Robbanásszerű fejlődés volt tapasztalható az 1962-től sikeres öt éves stratégiai tervezést megvalósító Dél-Koreában is.)

Feltűnő volt már ekkor, hogy Kína megelőzte a szocialista tömböt, különösen az utasításokba beleragadt Szovjetuniót, és már a hetvenes évek végén a tervutasítások helyett a mezőgazdaságban áttért a szerződéses rendszerre. A kedvező eredmények hatására ezt a megoldást az iparban is alkalmazni kezdték.

MIT KEZDJÜNK KÍNÁVAL?

Mint említettem, a kelet-közép-európai országokban a rendszerváltás egy csapásra felejtette a tervezés gyakorlatát. Más volt a helyzet a kelet-ázsiai térségben, ahol a kommunista pártok hatalmon maradtak. Kínában rendíthetetlenül tovább folyt az öt éves tervek elfogadása, 2021 márciusában döntöttek a 14. öt éves tervről, amely – egy 15 éves programba illeszkedve – 2025-ig szabja meg az ország fejlődését. A tervek nyomán az ország rendületlenül fejlődik, a 2008-as világgaz-

dasági válságot is átvészelte, ma már az Amerikai Egyesült Államok leghatalmasabb kihívójának számít.

Itt a gazdasági reform nem állt meg, nem történt visszarendezés, sem összeomlás, hanem fokról fokra folytatódott, felszámolta a szocialista gazdaságra jellemző közállapotokat, és egy sajátos egy-pártrendszerű piacgazdaságot hozott létre.

Kísérleteken keresztül zajlott, de hogy az előrelátás egyáltalán nem volt jellemzője, az tévedés. Ma sok szakember hibrid, autoriter kapitalizmusról beszél. A hitellehetőségekhez való hozzáférés, az állami bankszféra és vállalati szféra, a megrendelések, a kedvezmények és az adók közben tartása elégnek bizonyult a központi hatalom fenntartásához. A pártállami beavatkozások mérete és mértéke megtörte azt a kört, amit Csanádi Mária önzugorító interaktív pártállami szerkezetként írt le.⁵ A hatalmi szerkezet helyi szinten ugyan megváltozott, a párt kivonult-kiszorult belőle, de a pártállam bomlása megállt, feltehetően a szédületes növekedés legitimáló ereje miatt, és nem eredményezte a politikai rendszer pluralizálódását. Kínát sajátos fejlesztő államként is leírhatjuk,⁶ ahol a tervek az 1980-as évektől rendre túlteljesültek.

Milyen szerepe van ebben a tervezésnek? A tervezés fenntartását persze az elemzők egyike sem tartja perdöntőnek Kína átalakulásában, sőt még csak meg semigen említik. A tervezés is átalakult, már az 1993-as pártkongresszus elvetette központi forráselosztó funkcióját. A tervezett termelés aránya a hetvenes évek végi 90%-ról a kilencvenes évek végére 5%-ra esett.

Ma már több éve folyik az 5 éves terv kialakítása, elvben a lakosság véleményét is kikérlik, az egyeztetések hosszan elhúzódnak. A hosszú távú terv alapját képező fő gazdaságpolitikai célokat a Kínai Kommunista Párt fogadta el, amelyben első helyen továbbra is a növekedés szerepel, a „szocialista modernizáció”, a közepesen fejlett országok szintjének elérésével. Persze az életszínvonal tovább emelkedik. A 14. öt éves terv már nem ad meg számadatokat a gazdaság szereplőinek,

⁵ Csanádi Mária: Reformok, bomlás és átalakulás Kínában. *Külgazdaság*, 2006. január.

⁶ Székely-Doby András: A kínai fejlesztő állam kihívásai. *Közgazdasági Szemle*, 2016, 12, 630–649.

helyette a nemzetgazdaság egészére ír prognózismutatókat. Az ország hatalmas méretére építve (1,4 milliárdos piac) alapvetően önellátásra kíván berendezkedni, mindenekelőtt a tudományos-technológiai innováció területén, itt nagyhatalmi célokat dédelget. A belső övezeteket megtartják. Az egész világra kiterjedő kínai expanzionizmus fennmarad, de megfogalmaz népesedési, környezeti és szociálpolitikai célokat is. Minden rétegnek ígér, de főként a középosztálynak kedvez. A terv rugalmas, keretet biztosít a vállalkozásoknak, mozgásteret jelent a belső migrációnak, ugyanakkor stabilitást prognosztizál.

MAGYARORSZÁG

A tervgazdaság tehát megszűnt, de nem a tervezés! Tegyük fel, hogy mi történne, ha idehaza bevezetnék a prognózisok kidolgozására építő tervezést.

Magyarország már méreteinél fogva, nemzetközi kitettsége miatt sem készíthet tervek olyan biztonságosan, mint a birodalmi méretű Kína. Mégis azt mondom, hogy talán nem uralná olyan mértékben személyek hobbija, ad hoc ötletek, látens érdekcsoportok nyomásgyakorló ereje a magyar társadalmat, mint ma, ha olyan nyilvános prognózisok készülnének, amelyek a közvélemény számára is elérhetők.

A középtávú tervezés a nonprofit szféra befolyását növelheti, így az oktatásnak, az egészségügynek, a magaskultúra nem piaci részének, a gondoskodás világának, az egyenlőtlenségek, hátrányok kiküszöbölésének átgondolását. Különösen a környezetvédelem érdemelné alapos, mindenre kiterjedő helyi, országos és az európai, sőt világtrendbe illeszkedő gondolkodást.

Másrészt a nemzet- és világgazdasági, benne régiós trendelemzés, kockázatelemzés készítése mértéktartásra figyelmeztethet. A magas színvonalú tervalternatívák, mint prognózisok nyilvános megvitatása, minden bizonnyal segítene az elitek programjai kidolgozásában, a józan költségvetések kialakításában, és akkor elkerülhetők lennének az olyan tízéves meggondolatlan beruházási rohamok, mint a stadionépítési mizéria. Megelőzhető lehetne a beruházások költségeinek megugrása, befejezésük elhúzódnása.

A tervezés a gazdaság egyensúlytalanságainak csökkentését is betöltheti. Ilyen munkával nem egyfajta Országos Tervhivatalt, hanem több független intézetet kellene megbízni. A „nemzeti konzultációkat” a következő öt-tíz év fontos kérdései foglalnák el. A nívós diskurzusok a legszélesebb nyilvánosság előtt folynának. Végre a jövőről szólna a vita, és ezzel gyógyulna a politikai közélet is.

Befejezésül ismét a kitűnő Kornai Jánost idézem: „Lenyűgöző az a gondolat, hogy spontán, vak erők (a piac) helyett az emberi értelem szabályozza azt, hogy mi történik a gazdaságban. Az országos méretekben történő tervezés sikere az emberi racionalitás iránti bizalom igazolása lenne. Ennél többet is mondhatunk: a szocialista országokban folytatott országos tervezés az emberiség történetében eddig még soha nem látott vakmerő próbálkozás volt ennek a hitnek és reménynek az életbe való átültetésére”.⁷ (2021)

⁷ Kornai János: *A gondolat erejével*, I. m. 166.

ÖRÖK ÉLETŰNEK HITTEK – A KGST

Az 1949. január 25-én megalakult Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa, a KGST¹ 1991. június 28-án szüntette be működését. Mint az államszocializmust, ezt is örök életűnek gondolták még 1989 végén is, mégis magával sodorta a tagállamok mélyülő gazdasági válsága.

Mai szemmel visszatekintve, a KGST különleges gazdasági övezet volt, amely a tagországok kereskedelmét kizárólag államok közötti alkukkal és megállapodásokkal bonyolította, az árak elszakadtak a világgpiaci áraktól, és azok is a két- vagy többoldalú megegyezések révén bonyolódtak. A tagországok mintegy burookban, „inkubátorban”, a tőkés világgpiaci hatásoktól részben elválasztva léteztek, és azt feltételezték, hogy ez mentesíti őket a válságoktól, így fejlődésük gyors és egyenletes lesz.

A tőkés világ gazdasága azonban sosem rekesztődött ki elsősorban a kelet-közép-európai tervországok gazdaságából, és a nyolcvanas években felülkerekedett minden el- és felzárkózási igyekezet ellenére. Végül a Szovjetunió és nyomában a térség összes hiánygazdasága beadta a derekát. Tekintsük át röviden ennek a 42 és fél évnek a történetét.

SZTÁLIN ÉS HRUSCSOV

Sztálin elgondolásai mások voltak, mint a későbbi évtizedeké. Az alapító országok átfogó munkamegosztással igyekeztek észszerűsíteni

¹ Alapító tagok: Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Románia és a Szovjetunió. 1949-ben csatlakozott Albánia (1961-ben felfüggesztette tagságát), 1950-ben a Német Demokratikus Köztársaság, 1962-ben Mongólia, 1972-ben Kuba, 1978-ban a Vietnámi Demokratikus Köztársaság. Társult taggá minősítették Jugoszláviát.

saját termelésüket, ez a törekvés azonban hamar meghiúsult. 1949-ben először a Jugoszláviával szembeni teljes embargó veszteségeinek kompenzálására szolgált a szervezet, majd amikor ezt rendezték, kiderült, hogy Sztálin gazdasági értelemben jórészt feleslegesnek ítélte a komplex koordinációt. Számára a KGST csak a kontroll egyik formáját jelentette a kelet-közép-európai országok gazdasága felett, és ösztökélésre használta elsősorban az energia egymás közötti megosztására, hogy a Szovjetunióknak minél kevesebb költséges szállítási terhet kelljen magára vállalnia.

Sztálin fel akarta készíteni a kelet-közép-európai országokat a háborúra, ezért erőltette az autarch gazdaságfejlesztési stratégiát, ami valamennyi ország, de különösen Magyarország számára katasztrofálisnak bizonyult. Eltértek a világpiaci konvertibilis pénzrendszertől, a tagállamok az árakban megállapodtak, és azokat egy időre stabilizálták. A kereskedelmi megállapodások az országokon belül parancsként jelentek meg a vállalatok felé, amit azoknak szándékuktól és a tényleges áraktól függetlenül teljesíteni kellett.

A nagy diktátor halála utáni néhány évben közös tanulási, alkudozási folyamat zajlott, amiben a szovjetek kiismerték a tömb országai közötti együttműködés lehetőségeit, teljesítőképességét, és mikor ezek feloldhatatlannak tűnő korlátokba ütköztek, közbeléptek, és megállapodássá egyengették a szerkezetet. Ez megint csak a növekvő energia- és nyersanyagszférára összpontosult. Nagy szakértői apparátusok hosszan tárgyaltak a gazdaságok teljesítménykapacitásáról.

Nehezítette a megállapodások kimunkálását, hogy az országok párhuzamosan megszervezték olyan termékek előállítását, amelyekből egyenként is el tudták volna látni az összes többi ország igényét. 1956 nyarán részleges, majd további korrekciókkal őszre átfogó megegyezés született. Kísérletet tettek a nehéziparcentrikus berendezkedések ellátására. Hosszadalmas egyeztetés után nagyrészt megegyeztek például a különböző méretű golyóscsapágyak gyártásának elosztásában. A tagországok a nemzeti helyett egy KGST-autarchia felé tettek lépést.

A mezőgazdaságot és a könnyűipart ezzel szemben alig vonták be az integrációba. A megállapodás azt az illúziót keltette, hogy a kelet-közép-európai tervországoknak nincs különösebb szüksége a kapcsolatok érdemi bővítésére a tőkés világgal.

A szovjetek magatartása 1956, de főként 1958 után megváltozott, miután kiderült, hogy a lengyel és még inkább a magyar válság a nagy nehezen összehozott megállapodást semmissé tette. A forradalom után Magyarország képtelen volt vállalásait teljesíteni, ellenkezőleg, nagyarányú segílyre szorul szinte minden KGST-ország részéről. Bebizonyosodott, hogy Moszkvának jelentősebb szerepet kell vállalnia az integráció életképessé tételében. Erre az NSZK-val szemben az NDK versenyképessége még inkább rákényszerítette. 1958-tól Hruscsovék nagyvonalúbbá váltak. A nyersanyagok és az energia a világgiachoz képest kedvezőbb áron áramlott a kelet-közép-európai tervországok felé.

Volt szerepe ebben a kínai és főként a szovjet gyorsítási kísérletnek. A tőkés államok utolérése lett az első számú cél. Hruscsov ennek érdekében nem a tervek egyeztetését, koordinációját, hanem már a közös tervezést szorgalmazta.

A nacionalista politikát folytató románok azonban ellenálltak ennek, sőt egyre gyakrabban éltek vétőjogukkal. A KGST szinte megbénult, a többoldalú megállapodások nem fejlődtek ki, maradtak a kétoldalú éves kereskedelmi szerződések és az áralkudozások. A KGST mint integrációs szervezet alig-alig működött, szemben a Közös Piacal, legfeljebb a keleti, főként szovjet külkereskedelmi orientáció konzerválásához járult hozzá. A Szovjetunió és az NDK élesen ellenezett minden tárgyalást Nyugat-Európával. Hatalmas apparátussal elképesztő mennyiségű ülésezés és papírgyártás folyt a moszkvai impozáns KGST-palotában.

REFORMKÍSÉRLETEK

A gyorsítás dugába dőlt, Hruscsov megbukott, elérkezett a reformok időszaka. A magyarok, a lengyelek és a csehszlovákok, mind gazdaságuk belső szerkezetét, mind az együttműködést is piacósítani akarták. A szovjetek viszont a hatalmas beruházások terheitől kívántak szabadulni. Természetesen a szovjet elgondolás érvényesült. A csehszlovákok 1968 után behódoltak Moszkva akaratának, a lengyelek is visszahőköltek. Magyarország egyedül maradt, vagyis megbukott a meg nem született KGST-reform.

Így jött létre 1971 júliusában a nagyszabású úgynevezett Komplex Program, ami a piacositással szemben meghagyta az államközi kétoldalú megállapodásokat, nem lépett a konvertibilitás felé, továbbra is elzárkózott a világpiaci áráktól, fékezte a kapcsolatok bővítését elsősorban Nyugat-Európával, de megszüntette a román vétőjogot. (Ha valamihez nem kívánt csatlakozni egy ország, nem volt kötelező.) Ellenben a Szovjetunió elérte, hogy a kelet-közép-európai tervországok vegyenek részt a távol-keleti költséges nyersanyag- és energetikai beruházásokban.

Összesen hét nagyberuházásban állapodtak meg. 1972-ben hat ország írt alá szerződést egy évi 500 ezer tonna kapacitású cellulóztermelő kombinát megépítéséről Uszty-Ilimszkben. 1973-ban született a megállapodás hét ország között az Urál délkeleti részén lévő kijembajevi, évi 500 ezer tonna kapacitású azbesztbányászati kombinát építéséről. 1974-ben ugyancsak hét ország szerződött a vasérc-koncentrátum és ferroövezetek gyártásának fejlesztéséről. 1974-ben magyar-szovjet szerződés kötött a kingiszeppi foszforbánya és dúsítómű fejlesztéséről. Ugyanebben az évben írta alá hat ország a Vinnicza és Albertirsa közötti távvezeték létesítéséről szóló egyezményt, valamint egyezett meg hét ország a Szövetség elnevezésű gázvezeték építéséről. Végül 1975-ben a hét európai KGST-ország egyezményt írt alá Kubával nikkel- és kobalttartalmú alapanyagokat gyártó kapacitások létrehozásáról. A közgazdasági szakirodalom ezeket az áremlések helyettesítőjének tekinti az adott pénzügyi rendszer viszonyai között.

Termelési kooperáció alig-alig valósult meg. Ilyen volt például a Fiat-licenc alapján 1970-től gyártott Zsiguli személyautó, amelyhez öt KGST-ország szállított be alkatrészeket, Magyarország tizennyolcat. A pénzt, erőt felemésztő óriásprojektek megvalósítása másfél évtizedre elfordította a szovjet politikai vezetők figyelmét az érdemi reformok felől.

Hozzá kell tenni, hogy a beruházások csak kisebb hányada épült kooperációban, nagyobb részben az Urálon túli szovjet kitermelő kapacitásokhoz telepített gázási feldolgozó gyáróriások létrehozását eredményezte.

Az 1973-as kőolajválság után a szovjetek késleltetve, de alkalmazták a drágább nyersanyagárakat, a szállításokat nem vagy alig bőví-

tették, inkább azt ajánlották a kelet-közép-európai tervországoknak, hogy vegyenek nyersanyagokat az arab világtól. Az energiafüggőség arányában ezek az országok rosszabbul jártak, drámai cserearányromlást könyvelhettek el. „Vigaszul” Moszkva atomreaktorok építését szorgalmazta. (1974 augusztusában elkezdődött, és kilencévi építkezés után üzembe helyezték a Paksi Atomerőmű első blokkját.) A szovjetek eközben a várható valutanyereség reményében növelték nyugat-európai exportjukat, ami a hetvenes években 6 százalékponttal megugrott a korábbi évtizedhez képest. Az import részesedése is 30% fölé emelkedett.

A külgazdaságnak kitett magyarok még így is abban reménykedtek, hogy a szovjet üzemanyag- és alapanyag-behozatal, és a kelet-közép-európai országokkal folyó kétoldalú kereskedelem védelmet biztosít az egyre erősebb tőkés kitettséggel szemben. A nyugati kereskedelemre és technológiavásárlásra felvett kölcsönök növekvő ütemét azonban képtelenek voltak megfékezni.

VÁLSÁGOK, VERGŐDÉS

Először a lengyel válság robbant ki. A szovjetek nem tudták finanszírozni még a válság enyhítését sem, így az krónikussá vált. A nyolcvanas évek így a KGST vergődését hozták. A tervkoordináció végleg csődöt mondott. Megállapodások ugyan voltak, de például a tervek 1990-ig szóló komplett rendszerét félretették, a multilaterális integrációs lépéseket nem is hozták nyilvánosságra. A háttér: az egymás közötti áraknak nem volt kapcsolata a belső árakkal, a gazdaságosság egyre kétségesebbé vált, nem lett konvertibilis a transzferábilis rubel. A külkereskedelmi többlet megszerzése senkinek sem volt érdeke, miután a KGST-n belül nem tudta felhasználni.

Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a kelet-közép-európai tervországok nem számíthatnak a nagy keleti birodalomra, csak a tőkés világra, és ez nagyarányú eladósodáshoz vezetett. Szükség volt a dollárra, így egyre csökkent a KGST-országok egymás közti kereskedelme, de a világgazdaságban is esett a kereskedelmi részesedésük. A nyolcvanas évek derekán telítődött az olajpiac, csökkent az energiahordozók ára, a szovjetek nem tudták növelni nyugat-európai eladásait. A nyolc-

vanás évek második felében már a Szovjetunió is válságjelenségeket mutatott. A KGST atomjaira hullott, a tagországok kizárólag bilaterális kereskedelmet folytattak, és lassan áttértek a dollárelszámolásra. Gorbacsov beadta a derekát, és 1987-ben meghirdették a közös KGST-piac létrehozását, de a tagországok eltérő piacosíthatósága kilátástalanná tette ennek megvalósítását.

Ami igaz, az igaz, a pesti köznyelv már régen használta a KGST-piac elnevezést a tervországok turistáinak utcai csencselésére. 1989-ben a Szovjetunió bányássztrájk söpört végig, visszaesett a nyersanyagtermelés, romlott az ellátás, meglódult az infláció. A feketegazdaságban lehetetlen volt ellenőrizni az árakat. A cukrot még Moszkvában is jegyre osztogatták. 1989 végén a szovjetek bejelentették, hogy 1991-től szabaddevizában kívánnak üzletet kötni a KGST-ben is. Mindezek ellenére a magyarok és mások kapaszkodtak a mentőövnek tekintett KGST-be.

Havasi Ferenc, az MSZMP gazdaságpolitikai titkára 1988 őszén így nyilatkozott: „Azt hiszem, hogy még most is több kára lenne, mint előnye, pedig most már elég sok a gond. Gondoljunk csak bele, hova tudnánk 300 ezer tonna almát eladni? Még kimondani is sok. Hová tudnánk 8-9 ezer autóbust eladni? Honnan tudnánk 8 millió tonna olajat, 600 ezer köbméter fát vásárolni?”

A térségben a bomlás azonban feltartóztathatatlan volt, így a magyar vezetés 1989 márciusában a világ gazdasági nyitást helyezte politikája középpontjába. Az egyesített KGST-piac tervét elvetette még úgy is, ha felszámolják az adminisztratív államközi kapcsolatokat. Az együttműködést kizárólag az áru- és pénzviszonyokra alapozó nemzetgazdaságok közötti kapcsolatokra volt hajlandó építeni.

1990-ben 20%-kal csökkent a Szovjetunió felé kimenő export. Mivel a szovjetek nem vették át, vagy nem fizettek az államközi szerződésben szállított áruért, 1989 végén Beck Tamás, a Németh-kormány kereskedelmi minisztere 1700 vállalatnak tiltotta meg, hogy a megállapodások szerint szállítsanak. Minisztériumának 30 ezer engedélyt kellett azonnal felülvizsgálnia. 7000 vagon áru várakozott Záhony-nál, amelynek a fele magyar export volt. A hazai gépipar 30-40%-a vesztette el a piacát, és az állam nagyon szerény pályázati pénzeszközökkel tudta ösztönözni őket a piacváltásra. Ahogy a közgazdászok megállapították, a kelet-közép-európai térségben a gazdasági vissza-

esés legfontosabb tényezője a KGST-n belüli s főleg a Szovjetunióval folytatott kereskedelem összeomlása volt.

Ez egyrészt piacvesztéssel, másrészt az energia- és nyersanyagforrások elvesztésével járt, ami nagy csapást jelentett a termékek versenyképességére. Ez a két tényező Magyarországot súlyosabban érintette, mint a többi KGST-államot. Ezt fejtették meg itthon a sokkterápiában hívók „receptjei”: a brutális csődtörvény, az állami szektor hűtlen kezelése, az importliberalizáció stb. A nyugati tőke behatolása elől elhárult szinte minden akadály.

Bármennyire elkerülhetetlen volt a KGST felszámolása, következményeiről, a több százezres nagyságrendű munkanélküliségről ma sem szabad megfeledkeznünk. Ez 1990-ről 1992-re 1,9%-ról 12,3%-ra nőtt! A gazdaságilag aktív népesség csökkenése is drasztikusan magasnak bizonyult, 1994-ben 1 millió 362 ezer fő volt inaktív, míg 608 ezer fő a munkanélküli. A kettészakadt társadalom tényétől máig nem szabadulhattunk. (2021)

VÁLTOZÓ MÁRCIUS 15-ÉK

Az ünnepnapi historizálások története a XX. században

Nincs olyan történelmi évforduló, ami másfél évszázad óta annyira kiszolgáltatott lenne a politikának, mint március 15. A dualizmus időszakában vagy fél évszázadon keresztül persze nem is volt igazán történelmi évforduló, hiszen a függetlenség még az 1867-es kiegyezés után is aktuálpolitikai kérdés maradt, a történelmi Magyarország betagozódásnak vagy kiválásának problémája osztotta meg a politikai osztályt. Sokak és a főszereplők, Ferenc József és (1894-ig) Kossuth Lajos még életben voltak. Még az sem dőlt el, hogy március 15. vagy április 11. legyen a kitüntetett nap. A polgárság a koronázás után nem feledkezett meg a márciusi ünnepről, a szociáldemokraták viszont még 1912-ben is a *Népszavában* úgy fogalmaztak, hogy „... *mi március 15-én nem ünnepeljük a szabadságot, hanem küzdünk érte*”.¹ Az első világháborúba kényszerülés mutatta meg, hogy Kossuth Lajos álma a Duna-konföderációról tán más irányt szabott volna a világtörténelemnek.

Az egyre erősödő magyar munkásmozgalom azonban a tiszteletet parancsoló ideológus, Szabó Ervin nézetére hajlott, és 1848-at rendi nemesi küzdelemként, idegenként szemlélte, elődeinek kizárólag a népforradalmárokat, Táncsics Mihályt és különösen Petőfi Sándort tekintette. Munkástüntetések helyszíne rendre a Duna partján magasodó Petőfi-szobor előtti tér volt. 1919-ben – még a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt – a *Népszava* végre a munkások napjának nevezte 15-ét, mert az őszirózsás forradalommal megvalósulóban volt a proletárszabadság és a szociális felemelkedés, vagyis az új munkásforradalom közeledtét ünnepelte e napon.²

¹ *Népszava*, 1912. március 15.

² Egy nappal a bukásuk előtt a Berinkey-kormány két minisztere március 20-án koszorúzott a Kossuth-mauzóleumnál.

Gyökeres változás az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnése után következett be. Az önálló Magyarország létrejöttével a függetlenség kérdése zárójelbe került, március idusa jelentését újra meg kellett fogalmazni. A hatalomra került kurzus ezt gyorsan elvégezte, természetesen a saját szájíze szerint. Jelképpé vált, mégpedig a hazafiságé a győztesek országcsonkító kényszerével szemben, no meg a belső ellenség, a bűnbaknak megtett kommunista-szociáldemokrata és liberális társadalmi csoport ellenében is. Elindult a politikai aktualizálás mind a mai napig tartó korszaka, amikor a politikai ágensek szembeötlő nyíltsággal alakítják üzeneteiket a saját érdekeik szerint.

1920–1939

1919 után a nagy-magyarországi múlt és a függetlenségi harcok iránti nosztalgiával telítődött a hivatalos közbeszéd. A magyar szabadságkövetelés a „Vesszen Trianon!” jelszóvá egyszerűsödött, miközben az általános, egyenlő és titkos választójog továbbra sem valósult meg.

Nézzük mindjárt az első, 1920-as évfordulót, ami a szégyenteljes hamisságok jegyében zajlott. Ezek a hónapok a fehérterror és az egyetemeken a hisztérikus zsidóverés, az antiszemita őrjöngés időszaka voltak. Az Ébredő Magyarok Egyesülete tömegrendezvénye uralta a terepet. Ezen vonult be cigányzene kíséretében teátrálisan Szabó Dezső, és mondta el hírhedt illiberális és antiszemita lázító beszédét, mondván, hogy a zsidó igenis faj és nem felekezet, és hogy arányszámának megfelelően kell érvényesülnie az országban. Továbbá követelte a világháború alatt szerzett vagyonok felülvizsgálatát, végül pedig a magyarság újraszervezését. Az egyetemisták és főiskolások hivatalos gyűlésén Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök finomabban fejezte ki ugyanezt, mondván, hogy magyar egyetemeken csak annak van helye, aki megbízható; Magyarország a magyaroké. Ez a nap a keresztény nemzeti szervezetek nagy offenzívája volt. A keresztényszocialista szakszervezetek is életre keltek, abban a reményben, hogy kiszoríthatják a hagyományos szakszervezeteket. Csalatkozniuk kellett még akkor is, ha a szociáldemokraták nem ünnepelehték meg ezt a napot.

1923-ban, Petőfi születésének centenáriuma a hatalom nagyszabású ünnepséget tartott az Országház téren, vidéki küldöttségek biztosították a tömeget. Ott volt Horthy Miklós kormányzó és egy sor királyi herceg. Minden a harcos nemzeti egységről szólt. A nagyszózat Klebelsberg Kunó gróf akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter mondta, és az ő szájából az évforduló szinte azonossá vált az önfeláldozó fegyveres harccal. Petőfi mellett a török elleni csatározásokban elesett katonaköltő, Balassi Bálint emelkedett piedesztálra. Egy nappal korábban Bethlen István gróf, miniszterelnök az úgymond pacifista októbrizmus elpusztításáról beszélt. Másnap a feltüzelt radikális jobboldaliság több száz egyetemista képében, antiszemita dühtől vezérelve *Az Est* Lapok székházához vonult, a rombolást végül a rendőrség megakadályozta. A lapok a botrányba fulladt március 15-éről tudósítottak. Az indulatok nem nyugodtak, és az egyetemeken ismét zsidóverésekre került sor. A szociáldemokrata nagygyűlést betiltották.

1924-ben végre engedélyezték az MSZDP rendezvényét a Petőfi-szobornál. Kiderült, hogy mitől tartott a kormány, a párt ugyanis több tízezres tömeg mozgósítására volt képes, ahol a szónok, Propper Sándor hangot adott a konzervatív múltértelmezéssel szemben Petőfi néphűségének, nemzetközi hazafiságának. „És kisajátítják. És megfésülik, beparfömozik, vattába csomagolják, átpasszírozzák... A pozitív, az igazi a szűretlen Petőfi, a mészároslegény és cseléd lány gyermeke: a mienk.” A szociáldemokraták politikai követeléseire a Petőfire hasonlítottak: választójogi egyenlőség, sajtószabadság, amnesztia, az emigránsok szabadon bocsátása, „dobják a szemétre Metternich módszereit!”. Demokráciát, népuralmat! A gyűlés után a tüntető tömeget a rendőrség szétverte.

Ezzel kiformálódott a Horthy-rendszer koreográfiája a II. világháborúig. Hűségese civil szervezetek domináltak a kormánypárti eseményeket. Rendszeresen az irredenta nemzeti célok szolgálatába állították az évfordulókat, ezt reprezentálta az egyik új állandó helyszín: a Szabadság téren a trianoni Kelet, Nyugat, Észak, Dél szoborcsoport. Jellegzetes esemény volt a gyászos Kossuth-szoborcsoport felállítása a Parlamentnél, amely a lehajtott fejekkel a függetlenségi harcok (Mohács, Zrínyi, Thököly, Rákóczi) vereségei miatti búslakodás, a

magyar szenvedéstörténet reprezentációja volt. (Vajon milyen célt szolgál a mai hatalom számára visszaállítása?)

1848 és 1849 Habsburg-ellenes éle ellenére a hivatalos eseményeken rendszeresen szerepeltek királyi hercegek, így a Petőfi Társaság ünnepi rendezvényein díszvendégek voltak, sőt olykor beszédekkel ékesítették a lakomákat. Az Országgyűlés 1927-ben nemzeti ünnepké nyilvánította március 15-ét (1927. évi XXXI. tc.), ezzel szemben 1923-ban, miután ellenzéki javaslat volt, Petőfi Sándor emlékének törvényi megörökítése napirendre vételét is megakadályozta a kormánypárt.

A revízió és az 1848-as hagyomány nyílt kapcsolatára a legjobb példa a Revíziós Liga magatartása volt. 1931. március 15-én Herczeg Ferenc, a kurzus írófejedelme, a Revíziós Liga elnöke egy állami gyárban kizárólag erről szónokolt a kivezényelt és eskütételre kötelezett munkások előtt. A *Budapesti Hírlap* cikke ezzel a címmel számolt be az eseményekről: „A revízió jegyében ünnepelt az ország március idusán”. Ennek a nemzeti hitvallásnak volt az egyik kérlelhetetlen ideológusa Pekár Gyula, a levitézlett vallás- és közoktatási miniszter. Ő a világpolgárság gondolatának megjelenésében a honi szellem lassú megmérgezését vélte felfedezni.

PETŐFI TÁRSASÁG

A szebb időket megélt társaság, aminek egykor Babits Mihály is tagja volt, nos, ennek a szervezetnek volt az elnöke Pekár, ez a negyedrangú író 1920 és halála, azaz 1936 között. A szervezet minden esztendőben március 15-éhez kapcsolódóan rendezte közgyűlését. 1927-ben a kettészakadt irodalmi helyzetben békejobbot nyújtott az általuk csak kozmopolitának, a valóságtól elszakadónak, értéktelennek és l'art pour l'art-nak nevezett irányzat alkotóinak. A szónok, Berzeviczy Albert kultúrpolitikus, felsőházi tag abban látta a kegyet az Adyt pártoló, illetve a *Nyugat*-ban tömörült íróknak, hogy ne bírálják az Isten, haza, erkölcs áhítatában fogant műveket, hanem közeledjenek hozzájuk, és akkor eltűrhető lesz jelenlétük.

A „kiegyezés” természetesen nem jött létre, így rendíthetetlenül folyt a harc, amelynek bajnoka Pekár Gyula volt, aki március 15-én rendszeresen kivont karddal védte a „szabolcskamihályos” irodalmat

a modernitással, az újítással szemben – természetesen kormányzati hátszéllel. Számára és a társaság számára a magyar irodalom egyenlő volt a magyar gényusz megtestesülésével, és amiben az nem volt fellelhető, az nem más, mint idegen, a magyar nyelvbe pakolt nemzetközi metély.

1933. március idusán Augusztá és Magdolna királyi hercegnék és József herceg jelenlétében hangzott el szünni nem akaró éljenzés közepette József Ferenc királyi herceg és tábornagy székfoglalója, hazafias költemények elszavalásának kíséretében. Ezt nagy díszebéd követte, ahol a herceg a Petőfi-kultusz papjának nevezte önmagát. A Petőfi-serleg jelenlétében megtartott lakomán elhangzott beszédben egy Lőrinczy György nevű író Petőfit „a mi csodálatos meteorunknak” nevezte, a társaságot pedig „az ő hűséges és lelkes halászslegényeinek”, „gyöngyhalászáinak” titulálta.

A Magyar Tudományos Akadémia dísztermében rendszeresen megrendezett nagygyűlésen Pekár minden évben a jól ismert szavakkal harcolt a fő ellenség, az internacionalista és a gyáva, közönyös tábor ellen is. A társaság díszelnöke egyébként Herczeg Ferenc volt.

AZ ELLENZÉK

A Horthy-rendszer számottevő, tömegeket felvonultatni képes ellenzéke március idusán a szociáldemokrácia volt. Ez a párt volt képes alternatív politikai üzeneteket közvetíteni nem csak Budapesten, ahol hol betiltották, hol nem. Ilyen volt például 1925-ben a fővárosi önkormányzati (törvényhatósági) választási kampányidőszak, vagy 1931, amikor is a kormánypárti szervezetek foglalták el a Petőfi tere, vagy 1928, amikor a párt nagyszabású felvonulást tervezett, és ezt akadályozta meg a rendőrség. Helyenként vidéken azzal a kifogással tiltottak, hogy a nemzeti ünnepen egy párt nem szervezhet megemlékezést.

A Hitler hatalomra jutása körüli években a szociáldemokrácia nehezen találta meg március 15. aktualitását, szembefordult a „harmadik renddel”, a polgársággal is (osztálygyűlölet szítása miatt 1933-ban el is kobozták a *Népszava* március 15-i számát). 1935-től a világháború előszelét érzékelve, új gondolatok születésének lehetünk tanúi. Szin-

te kilátástalannak látták az európai progresszív államszövetséghez tartozás esélyét. 1935. március 15-én nehezen, de végül kimondta az MSZDP, hogy az nem a szabadságharc, hanem a békeharc alkalma, és a jövő nem a forradalom, hanem a reformok nyitó dátuma lesz.

A MÁRCIUSI FRONT

Az 1930-as évek második felét a baloldal elbizonytalanodása és a fiatal nemzedéken belüli erjedés, az egyetemisták balra tolódása jellemezte. 1936-ban Kecskeméten a rendőrség megakadályozott egy fiatal szónokot beszéde befejezésében, miután arról beszélt, hogy az ő márciusuk szemben áll az atyák és az urak frázispufoztatásával.

Ennek az új márciusnak jött el az ideje 1937-ben. A húszas évekre jellemző jobboldali-sovén dominancia bomlásnak indult az egyetemeken. 1937. március 15-én a szélsőjobboldali csoportok botrányba fullasztották a hivatalos ifjúsági nagygyűlést. Verekedés, rendőrségi beavatkozás lett a vége, a kormányzat képviselőjének villámgyorsan távozni kellett az eseményről. Ilyen még nem fordult elő. Kérdés volt, hogyan végződik délután a Nemzeti Múzeumnál az Egyetemi Kör által jegyzett nagygyűlés. Szokatlan volt már az is, hogy a diákvezetők a népi írókat, Zilahy Lajost, Féja Gézá, Kovács Imrét jegyezték szónoknak, akik váratlanul új politikai mozgalom, az ellenzéki Márciusi Front létrehozására szólították fel a tömeget. Kovács Imre 12 pontot olvasott fel, amely demokratizálást, szabadságjogokat, de leginkább szociális követeléseket tartalmazott. Beszéde középpontjában a parasztság állott. Befejezésül a Duna-völgyi népek önrendelkezését hirdette.

Óriási volt a siker, ami fellelkesítette az írókat, megkezdtek a szervezést, előadó körutat tartottak stb. A mozgalom gyorsan terjedt, ez hamarosan rendőri, ügyészi és bírósági eszközök alkalmazását eredményezte. 1938. március 15-én odáig fajult az üldözés, hogy az Egyetemi Kör számára semmilyen nyilvános rendezvényt nem engedélyeztek, pedig Ausztria Hitler általi bekebelezését (1938. március 12.) megnyergelhetette volna a függetlenségi mozgalom. Azért publikálták az újabb 12 pontot, ami miatt sajtó útján elkövetett, a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétségért bíróság elé

állították Erdei Ferencet, Féja Gézát, Illyés Gyulát, Kovács Imrét és Sárközi Györgyöt.

A HÁBORÚS ÉVEK

1938 és 1941 között Hitler előretörése, és különösen a magyar revíziós külpolitika eredményessége a kormányzat március 15-i üzeneteit visszamenőleg igazolták. 1939-ben éppen az ünnepi napon, vagyis március 15-én kulminált ruszinföld (Kárpátalja) katonai megszállása. 1940 már az „országgyarapító programok” ideje volt, így az 1848-ra visszatekintés háttérbe szorult. Imrédy Béla exminiszterelnök ennek okán a koreszmeiséget hangoztatta, nagyívűen a nemzeti gondolat újjászületéséről és a szociális haladás felé tett elhatározó lépésekről beszélt. Teleki Pál miniszterelnök a nevezetes napon Kassán inkább aktuális kérdésekkel hozakodott elő, például elhatárolta magát mindenféle elmagyarosítástól, sőt ígéretet tett a zsidótörvények türelmes alkalmazására. 1941-ben két esemény irányította magára a figyelmet. A Volksbund, a magyarországi Hitler-hű németység szervezetének budapesti vonulása, nemzetiségi követeléseikkel és kitűzőjükön a horogkereszttel, valamint Erdély szabad március 15-éje, amit határtalan optimizmussal, diadalittasan ünnepeltek.

E tervezgetés azonban gyorsan füstté vált az egyre nagyobb katonai terhek vállalása miatt. 1942-ben a frissen kinevezett miniszterelnök, Kállay Miklós rádiószózatot intézett a nemzethez. Cselekvésre buzdított; lesz föld, lesz jólét, ígérte, de először fegyvert kell ragadni. „De nem lesz baj, komoly baj nem lesz. Ínség nem fenyeget, de bőségről, gondtalan napokról ne álmodozunk – vallotta be. – Nehéz megpróbáltatások éve áll előttünk. Az lesz a jó magyar, aki künn harcol, itthon kitart – aki tűr”. A militarizmus jegyében Horthy István kormányzóhelyettes zászlót adományozott a levanteifűságnak.

A cenzurális világban az ellenzék visszavonult a történelem falai közé, Magyar Történelmi Emlékbizottságot alapított, e néven több-ezres tömeg tüntetett március 15-én ismét csak a Petőfi-szobornál – némán. Egymásnak feszült a háborúpárti és a háborúellenes tábor. Még a hatalom volt nyeregben: az emlékbizottság több tagját letartóztatták.

1943-ban először és utoljára maga a kormányzó intézett rádióbeszédet az országhoz. A leventeünnepségen ott volt Kállay Miklós miniszterelnök és a honvédelmi miniszter is. Tízezer „levente” hallgatta a Hősök terén a rádió által közvetített Horthyt, aztán fogadalmat tettek velük. Ez már nem a diadalmas, „országgyarapító” ember megnyilvánulása volt. Patetikusan patetikusabb szavakkal igyekeztek elfedni a realitást, a közelgő vereséget. A baloldali ellenzék a szabadság és függetlenség szavak mögé rejtette antifasizmusát. A jövőbe tekintett, és a körülöttünk élő kis népek összefogásának és vezetésének reménységével biztatott. Nem így Szálasi Ferenc, aki a Hungarista Állam megalapozásának munkáját tartotta aktuálisnak.

1945–1948

1945–1948-ban – a Horthy-rendszer csődbe jutott 1848-értelmezései után – egy teljesen más világ- és társadalmi helyzetben remény volt a visszatérésre a forradalom és szabadságharc eredeti céljaihoz, a hatalomra került baloldali ellenzék által hirdetett szándékok megvalósítására. Bár 1945-ben feltételezhetően a háborús helyzet okán az ünnep elmaradt, egy évvel később már a köztársasági államforma keretében és még leginkább a nemzeti egység jegyében a nagykoalíciónak sikerült is kifejezésre juttatni közös szándékát. A függetlenség hangoztatása legfeljebb a hitlerista uralom megszűnése és a várható békekötés okán volt indokolt.

A polgársággal még türelmes, a földosztó, munkásbarát radikális politika feljogosította a kormányt a szabadság és egyenlőség felmutatására. 1947-ben azonban helyenként a jövő polgári és populistá ellentétei mutatkoztak meg március 15. interpretálásában is, míg a centenáriumi 1948-as esztendőben már a kommunisták magyarázata dominált. A biztonság kedvéért a kisközkezező állami szervtől elvették a szervezést, és olyan különbizottságra bízták, amelyet a kommunista Révai József uralt. Az egész éves centenárium üzeneteit már ő határozta meg: a polgári forradalom céljait három év alatt teljesítették, és ezt követően a szocializmus építése került napirendre a tervgazdálkodással és a munkás-paraszt hatalom megteremtésével. Az első helyre a gyorsan haladók, a legmesszebb jutók kerültek a

rangsorban: Kossuth Lajos, Petőfi Sándor és Tüncsics Mihály. A polgárságról már szó sem esett.

Révai azonban hangoztatta, hogy „a föld a parasztságé lett és az is marad!”. Még nem a proletárdiktatúráról érkezett, hanem az úgynevezett népi demokráciáról, vagyis egy olyan világról, amelyben az egyenrangú munkás és a tulajdonos paraszt szövetsége dominál, és a polgári mivoltától megfosztott értelmiség is helyet kap. A sajtószabadság ügyében az akkori ellenforradalmi ágensek tiltására hivatkozott.

Ami a nemzeti kérdést illeti, Révai a Trianont megismétlő békekötés után vigasztként azt mondta, hogy „Kis nép voltunk, de nagy nemzet, mert harcolni mertünk nemcsak a magunk igazáért, hanem az emberi haladás szent ügyéért is”. Az akkori tragikus testvérharcot felémlítve jelezte, hogy a szomszéd népekkel jó viszonyra törekszünk, az ellenségeskedés korszakának vége, Magyarország az élenjáró szabad nemzetekhez csatlakozik. Függetlenek vagyunk – érvelt –, mert Miklós cár országa helyébe Lenin és Sztálin országa lépett. A Vörös Hadsereg függetlenségünket adta vissza. Égbekiáltóan hamis szavak voltak ezek, hiszen a Szovjetunió ekkor már úgy viselkedett, mint egy rabló imperialista nagyhatalom.

AZ ÖTVENES ÉVEK

Az 1949-re kiépült sztálinista diktatúra idején mindenben hazudni kellett, hogy az 1848–1949-es párhuzam szólamokban fennmaradjon. A „szovjeturalom”, a sajtó- és emberi szabadság lábbal tiprása, a barátságtalan viszony a környező országokkal, a parasztság földjének erőszakos közösbe vitele, a tömeges retorziók, a munkásság és értelmiség sanyargatása ordító ellentmondásban volt a rákosista uralom jelszavaival. Át is hangolták az ünnepet április 4-ére, a nagy állami ünnepek helyét átvette a munkásfiatalok megemlékezése. A nap fő eseménye a Kossuth-díjak átadása lett első alkalommal. A vélt világháborús készülődés miatt a szabadságharcra került a hangsúly, most az imperialista háborús gyújtogatókkal szemben a hazafias egység és a honvédsereg hősiessége nyomult előtérbe a nagy integrátor Kossuth Lajossal, a harcra tüzelő Petőfi Sándorral és a kiváló hadvezér Bem Jó-

zseffel az élen. Ezt példázta a szovjet tanácsadó segítségével készült, *Föltámadott a tenger* címet és *Petőfi és Bem* alcímet viselő, 1953-ban bemutatott, kétrészes, nagyszabású és méregdrága színes film, amely a honvédsereg nagyszabású diadalával fejeződött be, vagyis ily módon a szabadságharc úgymond győzött.

1956 ÉS AMI UTÁNA KÖVETKEZETT

Az 1956-os forradalom történelmi előzményéhez az 1848-as jelképekhez fordult. Egyetemisták 1956. március 15-én spontán felvonulást kíséreltek meg, a forradalmat előkészítő mozgalmat szervező kört Petőfiről nevezték el, az október 23-a előtti különböző manifesztumok a régi 12 pont nyelvi fordulataival éltek. A forradalom alatt aztán villámgyorsan bekövetkezett a fordulat. A vörös csillagot és a Rákosi-féle címet felváltotta a Kossuth-címer, ezt a Nagy Imre-kormány október 28-án március 15-e nemzeti ünnepé nyilvánításával együtt át is vette. A sajtóban is megjelent az új címer, illetve megszólaltak a 48-as jelszavak is. (Éljen a magyar szabadság, éljen a haza!) Egymás után jelentek meg a cikkek, amelyek párhuzamot vontak a régi és az 1956. októberi felkelés között. A Kossuth-címer szerte az országban terjedt, a nemzeti zászló és trikolor mellett mindenütt ez reprezentálta a forradalom térfoglalását, és november 4. után az ellenállást is.

A Kádár-rendszer egy ideig nem kívánt szembehelyezkedni a forradalom 1848-as szimbólumaival, de a MUK, vagyis a „Márciusban Újra Kezdjük!” grafiti- és röplapmozgalom indulásával 1957 tavaszán aztán világossá vált számára, hogy ezt a jelkép- és hagyományrendszert nem teheti magáévá. A MUK-kal szemben a hatalom március 15. előtt tömeges letartóztatásokat rendelt el, „preventív közbiztonsági őrizetbe” került egy sor ember, ami lendületet adott a megtorlásnak, a beszervezéseknek. 15. előtt, alatt és után minden korábbi túlszárnyaló katonai, rendőri, munkásőri készültség volt érvényben. Ilyen represszív ünnepet a világháborút leszámítva nem látott az ország. Mindeközben 15-én este a kormány, az MSZMP és a párthoz közeli szervezetek díszünnepséget rendeztek az Operaházban, ahol az újszerű főideológus, Kállai Gyula művelődésügyi miniszter közölte ellentmondást nem tűrő hangon, hogy a kommunisták, a pro-

letárdiktatúra valósítja meg 1848 örökségét, hogy az értelmiség és az egyetemi-főiskolai hallgatók egy részének van jóvátennivalója, és ehhez hozzásegíti őket a hamarosan zászlót bontó Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség.

Ezt követően Kádárék március 15. munkaszüneti nappá nyilvánításától úgy félték, mint ördög a tömjénfüsttől.

Egy év múlva Komócsin Zoltán, a KISZ KB első titkára a Városi (Erkel) Színházban megismételte Kállai mondanivalóját. Később egyre jelentéktelenebb helyszíneken, művelődési házakban mondták el KISZ KB-titkárok a megszokott tételeket. Fura játék volt a forradalom és ellenforradalom szavakkal. Az MSZMP és holdudvara a rossz csengésű ellenforradalom kifejezést használta 1919-re és 1956-ra, magukat pedig forradalminak titulálták. A fiatalok számára a forradalmiság emelkedett a csúcsra, szinte minden felkelés a progresszióval kapcsolódott össze. A forradalom a történelmi haladás ugrópontja, kitüntetett pillanata lett. Az angol és különösen a francia polgári forradalmaktól a proletárforradalmakig a történelem előrehaladása ilyen eseményekből állt, ide illeszkedett 1848, aztán 1919 és 1945–1948.

Ezt tanították az iskolákban is. 1967-től a Forradalmi Ifjúsági Napok össze is kapcsolta a három dátumot, és minden tavasszal a KISZ esemény- és rendezvénysorozatot szervezett, amellyel megpróbálta életben tartani az MSZMP által 1962-ben meghirdetett nemzeti egységpolitikát. Az egységpolitika követelményei: a rendszer védelme és fejlesztése, a békeharc, a függetlenség védelme, a külső (imperialista) és a belső ellenség elleni harc.

Az ifjúsági lázadás éveiben azonban a fiatalok jórészt immunissá váltak az unalomig ismételt frázisáradattal szemben. Király István irodalomtörténész volt az, aki megpróbálta nyakatekerten megmagyarázni, mit is jelent a végletekig konzervatív atmoszférában a forradalmiság, és kitalálta a „mindennapok forradalmisága” kifejezést. Ez sem segített.

Az 1970-es években megindultak a spontán megemlékezések, vonulások, amelyeken néhány tucat vagy néhány száz ember vett részt, de a hivatalos szervezetek 1956-os reflexek okán rendőri beavatkozással vetettek véget a megmozdulásoknak. 1972-ben egy fiatalokból álló nagyobb tömeg a Petőfi-szobortól a Batthyány-örökmécseshez vonult, de a rendőrség közel száz főt letartóztatott, és az esti órákban

a budai Várban tartott ülősztrájkot is szétverte. A büntetőeljárásokban a vád a rendszerellenesség volt, bár a felvonulók legfeljebb Kossuth-nótákat énekeltek, nemzeti színű zászlókat vittek, transzparenszeket nem emeltek magasba, és felszólalásokra sosem került sor. 1973-ban preventív céllal a középiskolákban 15-én ünnepségeket szerveztek, ahol kötelező volt a megjelenés.

A nyolcvanas években kiújultak a spontán, illetve informálisan szervezett ünneplések Budapesten. A legjelentősebb tüntetés 1986-ban volt, amelyről a rendszerváltás után dokumentumfilm is készült. Ezen részt vettek a szamizdatos ellenzék tagjai, de a felvonulás spontán alakult. Jelszavak igen, de beszédek ekkor sem hangoztak el. Az erőteljesebb tiltakozást az váltotta ki, hogy egy bölcsészlányt elvittek a rendőrök. Az esti vonulást is feloszlatták, miután lezárások és provokátorok révén sikerült a felvonulókat a Lánchídra terelni, ahol aztán a rendőrök két oldalról közrefogták és „kezelésbe vették” a fiatalokat.

A POLGÁRI FORRADALOM RENESZÁNSZA

A szocialista rendszer mélyülő válságának idején 1987-től, de különösen 1988-tól megnyíltak az ünneplés alternatív csatornái. A „preventív őrizetbe vétel” ellenére a rendőrség nem avatkozott be az eseményekbe, de a fölvonulók sem akarták a rendszert erőszakkal megdönteni. A fővárosban az úgynevezett demokratikus ellenzék szervezte a vonulásokat, 1988-ban Kis János és Tamás Gáspár Miklós tartott beszédet. Az akkori 12 pont demonstrálta, hogy miben tagadta meg a Kádár-rendszer 1848. március 15-ét: a követelések között szerepeltek a szabadságjogok, a népképviselési demokrácia a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom minden szintjén, a szovjet csapatok kivonása, a külhoni magyarok jogvédelme, az irredezantizmussal szemben a baráti együttműködés Kelet-Közép-Európa népeivel egy későbbi föderáció reményében, a nyugat-európai orientáció. A szociális követelések sem maradtak el: államilag garantált létminimumot, egyenlő feltételeket a tulajdonformák között, független érdekképviselési szervezeteket. A korhoz illeszkedő új követelés volt

a környezetvédelem. A demokratikus ellenzék történelemszemlélete merőben új volt, 1848 mellé 1918 és 1956 lépett.

1989-ben a szabad, független és demokratikus Magyarország alap-gondolata mellett ott sorakoztak az aktuális követelések, köztük az új múltlátás, különösen az 1956-os igazságtétel és október 23. nemzeti ünnepé nyilvánítása. Az ellenzék követeléseitől az MSZMP meghátrált, kapitulált. A márciusi nap mégsem volt a párt számára hiábavaló. A Nemzeti Múzeum előtti eseményen, részben a kis pártok részvétele mellett, tömeget tudott felmutatni.

Nyers Rezső, az MSZMP utolsó elnöke az európai orientációval egyetértett, reformerőnek láttatta magát és szervezetét, és Kölcsey Ferenc szavaira hivatkozott: „Hass, alkoss, gyarapíts, s a haza fényre derül.” A jelen, a pillanat felelősségére hivatkozott, a hatalom nyitottságát hangoztatta az ellenzéki követelésekkel szemben, de óvott a viszálykodástól, hosszú reformmenetelést jövendölt.

1989. március 15. a békés, tárgyalásos átmenet felé terelte a politika szereplőit, amit később Antall József a tömegkatarzis elmaradása miatt csak így jellemzett: „Tetszettek volna forradalmat csinálni”.

A kilencvenes évek elejének szónokai közül többen történész-politikusok voltak (Antall József, Szabad György, Für Lajos, Jeszenszky Géza), ami javított a történeti párhuzamok mélységén. Kossuth mellett rehabilitálódott 1848–1849 többi fontos szereplője (például a Széchenyi-díj megalapítása). A fő kérdés a polgári demokratikus berendezkedés mikéntje lett, mindenekelőtt a sajtó szabadságának ügye.

Új ellenzék lépett színre, egyfelől a Demokratikus Charta, másfelől a kommunista renddel szemben radikális leszámolást követelő Torgyán, Csurka, a neonáci skinheadek, Szabó Albert és hasonzorúek. Különösen 1994 után a szélsőjobboldal uralta az utcát, ismét előkerült a trianonozás, a hazaárulózás, az antiszemitizmus, a liberalizmus mint szitokszó, a halálbüntetéssel való fenyegetőzés, a Nyugat- és Amerika-ellenesség. Magasra csaptak a revansista gyűlölet hullámai. Megjelent a kirekesztés, a szocialisták és a szabaddemokraták megszólalása elleni tiltakozás. A jobb és szélsőjobb a nemzeti függetlenség ügyét a multinacionális nagytőke behatolása elleni tiltakozással kötötte össze, és a megszorítások veszteségeinek képviselőjeként is tetszelgett.

A 150. évfordulón már túl volt az ország a rendszerváltás első csatlódásán. Reményt adott azonban az Európai Unióhoz és a NATO-hoz való csatlakozás. Ekkor még nem tudtuk, hogy következik a második csatlódás és utána az autokrácia.

Az 1999-es alkalommal az operaházi díszünnepségre nem hívták meg az MSZP-t és az SZDSZ-t, ami kormányzati szintre emelte azt a kirekesztő politikát, amit 2010 óta is tapasztalhatunk, és ami mélysegesen idegen 1848 szellemétől. A rendszerváltáskor és az azt követő években az 1848-as hagyomány hitelesebb aktualizálásának lehettünk tanúi. A szociális igazságosság megvalósítása azonban azóta is várat magára. Ma egyre erősebb viták tarkítják a függetlenség és a demokrácia mibenlétének kérdését. Március 15. továbbra is aktuális marad.

A történészek is tettek 1848–1849 jobb megértéséért. Beemelték a nemzeti panteonba a konzervatívabb reformer politikusokat is, Batthyány Lajos és Görgey Artúr sem áruló többé. Ma már nem lehetetlen elképzelni az aktuális mocskolódásoktól mentes ünneplést, bizonyára van is ilyen sok iskolában és önkormányzatban. Vannak ugyanis olyan politikai értékek, amelyek valamennyiünket összetarthatnak, amelyben a szabadság, egyenlőség, testvériség, a nemzeti függetlenség és nemzetközi haladás gondolatát nem játsszák ki egymással szemben. Március 15-én magyarként tanulhatjuk, illetve erősíthetjük meg ebben önmagunkat. (2022)

MAGYARORSZÁG – SPORTNAGYHATALOM!?

Előadások után olykor megkérdezik tőlem, mégis mi volt jó az ötvenes években a törvényessé tett törvénytelenések garmadája, a csengőfrász, a tömegterror, a süllyedő életszínvonal, a háborús félelmek után? Erre egyrészt azt a kitérő választ szoktam adni, hogy Rákosi Mátyás egyeduralka csak 1948 derekától 1953 derekáig tartott, aztán jött Nagy Imre enyhülést hozó bő másfél éve, másrészt – a kérdés megkerülése nélkül –, hogy a sport.

Az 1957-es *Mese a 12 találatról* című film is azzal kezdődik, hogy Budapesten mindenki vagy majdnem mindenki totózott, és ebben nemcsak a pénzsóvárgó játékszenvedély mutatkozott meg, bár kétségtelenül ez játszotta benne a főszerepet, hanem a labdarúgás, tágabban a sport iránti érdeklődés. (Egyébként a fővárosra korlátozódó lóversenyen kívül 1947-ben bevezetett totó volt az egyetlen hivatalosan elismert szerencsejáték. Az ötös lottó csak 1957 márciusától indult.) Nem volt mesebeli varázslat, hogy a Népstadion (és más stadionok) rendszeresen zsúfolásig megteltek nézőkkel, de nem csak a foci vonzott rengeteg szurkolót, kíváncsiskodót, minden sporteseményt tömegek látogattak. Hogy a sport iránti érdeklődés milyen széles körű volt, arra néhány további adat is utal. A mesterségesen alacsonyan tartott példányszámú *Népsportot* és *Képes Sportot* a hiánylapok között tartották számon, és egymás kezéből kapkodták ki az emberek. Egy 1952 elejéről származó jelentés a rádió sportadásait a legnépszerűbbek között említette. A hétköznapi esti sporthírek hallgatóságát megközelítően egymillióra becsülték. (Akkor még nem volt nálunk televízió.) Az 1953. május 22-i osztrák–magyar labdarúgó-mérkőzésre 240 ezer jegyigénylés érkezett, persze az érdeklődés ennél jóval nagyobb volt. Az elosztást ugyan az Országos Testnevelési és Sporthivatal (OTSH) és a szakszervezeti központ, a SZOT bonyolította, az elképesztő

jegyhiány minden korábbinál nagyobb méretű jegyüzérkedést eredményezett.

A sport és ezen belül a labdarúgás iránti érdeklődést, az igen népes szurkolótáborok erősödését nemcsak a sikerek táplálták, de az is, hogy erről, szemben a politikával, nyíltan, retorziók veszélye nélkül lehetett vitatkozni a lelátókon és társaságban. Umberto Eco írja, hogy a sportról szóló eszmecsere „lehetőséget ad arra, hogy az emberek közügyesdit játszanak, a politizálás minden kínja, kötelme, kételye nélkül”.

Az emberek, különösen a férfiak mindennapjainak figyelmét erősen foglalkoztatták a sportügyek, és ez a nemzetközi sikerek nyomán kellemes elfoglaltság volt.

AZ OLIMPIA

Hetven éve, 1952. július 19-én kezdődtek és augusztus 2-áig tartottak Helsinkiben a XV. nyári olimpiai játékok, ahol a magyar csapat minden várakozást felülmúlóan 16 arany, 10 ezüst és 16 bronzéremmel az éremtáblázat harmadik helyén végzett az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió mögött. Ezzel felülmúlta a négy évvel korábbi negyedik helyét, ahol a szovjetek nem vettek részt, nem is beszélve a „népi demokratikus” országok csoportjáról, ahogy egyedül Csehszlovákia szerzett hét aranyat, Lengyelországnak és Romániának be kellett érni eggyel, Bulgáriának pedig egy sem jutott. A magyarok maguk mögé utasították a franciákat, az olaszokat és a svédek is. Nem is szólva arról, hogy 69 ország vetélkedett a helyezésekért. Szenzációszámba ment, hogy a labdarúgó-válogatott minden mérkőzését biztosan megnyerve hozta el az első helyet, a kardvívásban hármas, a sportlövészetben kettős magyar siker született. A női úszás éremtáblázatán Magyarország végzett az első helyen, az egyetlen világcscsót a mi női gyorsváltónk érte el. Világraszóló szenzáció volt a magyarok sikere.

Nem ez volt a minden képzeletet felülmúló győzelemsorozat egyetlen állomása. Kezdődött a négy évvel korábbi londoni olimpiával, ahol a második világháborúban súlyos anyagi és emberáldozatot hozó és vesztes országgént ért el nagy sikert hazánk. Méltán volt

büszke a csapatra az egész ország. Rákosi akkor a sport élmunkásai-ként köszöntötte a csapatot, amivel persze nem a versenyzőket dicsérte, hanem a munkaverseny győzteseit emelte a sportolók teljesítményének színvonalára.

Bár 1948-at követően egy-két évig visszafogottan vettek részt a magyar versenyzők világversenyeken, az 1952-es diadal után megtört a jég. A *Képes Sport* büszkén sorolta az 1953-as nemzetközi eredményeket, a labdarúgók és a vízilabdázók nagy győzelmeit, azt, hogy a Világifjúsági Találkozón (VIT) az atléták majdnem legyőzték a Szovjetuniót, az asztaliteniszezők három vb-aranyát, a vívók Nemzetek Nagydíját a brüsszeli világbajnokságon, a kosarasok második helyét a szovjetek mögött az Eb-n és az öttusázók budapesti győzelmét. Az új szakasz politikája első félévi eredményeiről és az 1954. évi tervről szóló miniszterelnöki országgyűlési felszólalásában 1954. január 23-án Nagy Imre a következőket mondta:

„A fizikai ügyességben, különböző sportágak terén az élre törünk, a legnagyobbak közé, s mint mondani szokták, sportnagyhatalom vagyunk. Valóban, a jogos nemzeti büszkeség érzése töltött el bennünket az olimpiai győzelmi sorozat után és példátlan lelkesedéssel fogadta az egész ország labdarúgóink Londonban aratott nagyszerű 6:3-as győzelmét.”

Nem is említette az 1953. augusztus 20-án látványos sportbemutatók közepette átadott Népstadiont (ma Puskás Ferenc stadiont), a 80 ezer néző befogadására képes arénát, amely alkalmával a sportirányítás feje, Hegyi Gyula, az OTSB elnöke nemcsak a két olimpia eredményeivel büszkélkedett, de az elmúlt nyolc esztendő 29 világbajnoki, 11 Európa-bajnoki győzelmével, 23 világ- és 18 Európa-csúccsal, a labdarúgó-válogatott 56 mérkőzéséből 42 és a vízilabda-válogatott 31 meccséből 24 győzelmével. Mindezek után ünnepélyesen bejelentette, hogy Magyarország, pontosabban Budapest megpályázza az 1960-as nyári olimpiai játékok megrendezésének jogát. Szavainak súlyt adott, hogy jelen volt a Nemzetközi Olimpiai Bizottság amerikai elnöke, a korábbi szervező finn bizottsági elnök, a diplomáciai testületek képviselői, a szövetséges országok sportirányítói is. A pályázat beadása akkor teljesen indokolt volt, bár az 1956-os felkelés és a szovjet katonai beavatkozás után az előkészületek villámgyorsan leálltak, az olimpia megrendezését igyekeztek elfelejteni.

ÜNNEP ÉS GYÁSZ

A sport és ezen belül a foci delejes vonzerejét mutatta a magyar labdarúgó-válogatott 1954. július 4-i veresége az NSZK-tól a világbajnoki döntőben. Az előzményekről csak annyit, hogy a Wembley-ben aratott 6:3-as diadal visszavágóján, 1954. május 23-án 7:1-re vertük Angliát. De már 1953-ban veretlen volt a csapat. Egész Európa ünnepelte a fantasztikus játékosokat, a külföldi turnék után idehaza, ahol elhaladt a vonatuk, mindenütt sorfalat álltak az emberek. A megállókban virágosó és ajándékok fogadták a futballhősöket. Spontánul csendült fel mindenütt a magyar himnusz.

A világbajnokság előtt az itthoni hatalom a siker reményében tudatosan felcsigázta a várakozást. Még világbajnoki műszakokat is szerveztek. A meccsek alatt és a döntő mérkőzés idején egy ország ült a rádió előtt. Óriási volt a csalódás. A pártközpont volt leginkább meglepve a budapesti két és fél napos, több ezreket az utcára vivő, dühödt és szünni alig akaró tüntetés miatt. Itt mutatkozott meg, hogy több ez, mint a sport iránti rajongás.

Ettől függetlenül 1954-ben és 1955-ben a sportnagyhatalmi státuszunk fennmaradt a labdarúgó-vb-döntős vereség ellenére. Ezt mutatta 1954-ben a vívók 3 világbajnoki győzelme, egyben az ezüst- és bronzérmek is, a két női torna vb-siker, a kajak-kenusok sok világbajnoki érme, amivel megnyerték a nemzetek közötti pontversenyt. Nagy siker volt az úszó-Eb, ahol a 13 számból nyolcban magyar versenyző nyert, nem is beszélve a négy világcsúcsról és a diadalmaskodó vízilabdázókról. Több pontot gyűjtött a magyar válogatott, mint az utánunk következő három ország együttvéve. Az atlétikai Európa-bajnokságon másodikak lettünk, négy győzelemmel, öt világcsúcscsal és két Európa-csúcscsal. Az öttusa világbajnokságot idehaza szervezhettük. Eredmény: csapat első, egyéni harmadik helyezés. 1954-ben összesen 12 világ- és 13 Európa-bajnokság, 9 világcsúcs. Világviszonylatban csak a két nagyhatalom előzte meg Magyarországot.

Olyan nevek fémjelzik ezt a korszakot, mint Iharos Sándor közép- és hosszútávfutó 12 világcsúcscsal, akit az 1955-ös esztendőben az amerikai Unites Press hírügynökség szavazásán a világ legjobb sportolójának választottak, vagy Papp László, a verhetetlen ökölvívó, a háromszoros olimpiai és kétszeres amatőr Európa-bajnok. 1955 ele-

jén a *Magyar Nemzet* arról számolt be, hogy az orleans-i sportszergyár Hungaria márkanévvel hozta forgalomba a legtöbb termékét, sőt a focilabdájukat a magyar csapattal reklámozta – engedély nélkül.

Felvetődik a kérdés, hogy mivel magyarázható a magyar sport világraszóló teljesítménye az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején?

LASSÚ ÉPÍTKEZÉS

A siker természetesen nem volt előzmény nélküli. Mindenekelőtt a sport tömegessé válását kell figyelembe venni, hiszen ez biztosította a meritési bázist, valamint a kiválasztáshoz és a felkészüléshez szükséges szakembergárda minőségét, végül a szervezettséget és az anyagi eszközöket.

Már a második világháború előtt is figyelemre méltó eredményeket értünk el. Ehhez valamikor a XIX. és XX. század fordulóján a sportnak ki kellett lépnie az arisztokraták hobbija köréből, és populárisabb műfajjá kellett válnia. A hagyományos nemesi sportágak költségesek voltak, például a lövészet, a vívás, a tenisz vagy épp – eleinte a velocipéddel – a kerékpározás, a korcsolya és a sísélés, aminek következtében ezek el sem terjedhettek. Más ágaknak ki kellett lépni a circuszi mutatványok köréből (ökölvívás, birkózás, pankráció). Annyi bizonyos, hogy a városi polgárság és a középosztály szórakozásából már a XIX. század végén egyre népszerűbbek lettek e sportágak, és ennek megfelelően épültek a pályák és létesítmények, szerveződtek az egyesületek, és növekedtek országos szintűvé. A Magyar Labdarúgó Szövetség például 1901-ben jött létre.

Az áttörést az atlétika és a labdarúgás jelentette. Az okos nagyvállalkozók a sportolással kötötték le a munkások idejét. Ez számukra hasznosabb volt, mint az osztályharc, a sztrájk, a szakszervezetesdi. A tekepályák mellé focipályákat építettek, versenyeket szerveztek. A munkások számára megnyílt a lehetőség a focikarrier előtt, emellett az atlétika, a torna, az ökölvívás, a birkózás volt a legnépszerűbb sport. Azért a szakszervezetek is észbe kaptak, közöttük különösen az olcsó természetjárás vált divatossá. A tömegessé válást tehát a mun-

kásság és a kispolgárság bekapcsolódása jelentette. A parasztság nagy tömegei rendre kimaradtak a sportolásból.

A dualizmus idején az önálló nemzeti arculat felmutatása is ösztökölte az uralkodó osztályt. A nemzetközi versenyeken ugyanis Ausztria, Csehország, Horvátország mellett Magyarország is önállóan indult, akárcsak mint ma Anglia mellett Wales és Skócia. Egy területen végre fel lehetett mutatni szuverenitásunkat. A nemzetközi versenyhálózatba való belépés felgyorsította a professzionalizálódást, a sportnak sajtója volt, már a századelőn Budapesten ülésezett a FIFA és a Nemzetközi Olimpiai Bizottság.

A trianoni Magyarország állama a „szellemi fölény” gondolata és a hadseregépítő félkatonai szervezetek építése jegyében még inkább támogatta a sportot. Létrehozták a Leventemozgalmat. Már a húszas években jelentősen bővült az iskolai testnevelés, majd 1925-ben megszületett a Testnevelési Főiskola. A tömeg- és élsportot az Országos Testnevelési Tanács fogta össze. A labdarúgás egyre népszerűbb lett, ne felejtjük el, hogy az 1938-as – korlátozott számú résztvevővel megrendezett – világbajnokságon csak a döntőben szenvedtünk vereséget. A második világháború alatt aztán igyekeztek mind több fiataalt bekapcsolni a leventemozgalomba. Focibajnoksága tízezer résztvevőt tudott felmutatni 1943-ban. A leányleventék élén Horthy Istvánné díszelgett. Amíg a részvétel korábban a munkásságra korlátozódott, most már kiterjedően volt a parasztfiatalokra is. Persze az élsportolók közül többen a háború áldozataivá váltak.

1945 UTÁN

A második világháború után gyökeresen más filozófiával lendült növekedési pályára a sport. Egyrészt a baloldali pártok elhivatottságának okán mind nagyobb tömegeket akartak bekapcsolni a sportolásba. Mondván, meg kell szüntetni a kiváltságosok uralmát ezen a területen, mind több munkás- és parasztfiatal kapjon lehetőséget a sportolásra. A szakszervezetek és az új ifjúsági szervezetek egyre nagyobb szerepet kaptak a szervezésben. Másrészt nem a háborús utánpótlás érdekében kellett népszerűsíteni a sportot, nem a haza védelme követelte meg az erős és egészséges ifjúságot, hanem éppen a béke

erősítése lett a cél. A nyomorúság csökkenésével a nemzetek közötti kapcsolatok és a barátkozás egyik fő eszközévé vált a békés versengés terjedése. Ries István szociáldemokrata igazságügyi miniszter, a terület felügyelője mondta 1946-ban, hogy a sport a legnemzetközibb nyelv, amit tolmács nélkül is mindenütt megértenek. Ez az időszak az, amelyben nemcsak az elit, hanem egyesületi szinten is egyre kiterjedtebb lett a nemzetközi kapcsolatok hálózata, olyannyira, hogy 1948-ban korlátozni kellett ezeket a találkozókat a szaporodó verségek miatt. Gerő Ernő közbenjárására 1947 nyarán még a vasutas labdarúgók Európa-bajnokságát is megrendezték Budapesten, bár a magyar csapat nem jutott a döntőbe. Ekkor még nem a hidegháborús nézeteket propagálta, más hangot ütött meg. A *Népsport*-ban így nyilatkozott: a vasút jelképesen is összeköti a nemzeteket. A kilenc ország csapatának részvétele cáfolja a vasfüggönylegendát. „Most megláthatja nyolc nemzet százhatvan résztvevője, hogy nálunk egyetlen külföldit sem kísérnek szuronyos rendőrök az utcán, s mindenki oda megy, ahová akar, teljesen szabadon” – így Gerő.

Az alsóbb néposztályok számára a sporttal először nyílt meg a külföldi utazás lehetősége, legalábbis annak reménye. Ez bizonyosan szerepet játszott a sportolás tömegessé válásának terjedésében. Nem is beszélve arról, hogy a szervezés lenyúlt települési, munkahelyi, iskolai szintre. A szegénységet is kijátszották, és megrendezték a mezítlás focibajnokságot. Az 1947-ben bevezetett új sportág, a röplabda pályáit viszonylag könnyen és gyorsan ki lehetett alakítani. Különösen 1948-ban ugrott meg a népszerűsége, amikor alapfokon 2200 vidéki csapat nevezett a versenyekre. De 1949-ben is az alapfokú bajnokságon 1918 csapat vett részt, több, mint a labdarúgásban és az asztaliteniszből.

Az irányítási rendszert az 1948-as olimpia előtt centralizálták és átszervezték. Versenystállók jöttek létre szakszervezetek, fegyveres testületek szerint, alapszervezetekre osztva. Gondot fordítottak a szakemberellátásra, mesteredző-tanfolyamokat indítottak. A tömegességet és az utánpótlás-nevelést okosan kapcsolták össze.

ISMÉT HÁBORÚS SZEMPONTOK

Gyorsan változott a kül- és belpolitikai légkör. 1948 augusztusában az akkor hetvenezresre szánt hadsereg felállításához katonai előképzést terveztek. Rákosi egy leventemozgalom-szerű szervezet létrehozásában gondolkodott, de mintaként a szovjet felkatonai ifjúsági tömörüléseket is számításba vette. Megvalósítóként a Szabadságharcos Szövetség (a későbbi Partizánszövetség) jött számításba, amely – az úszástól a sportrepülésig – minden olyan sportág monopolizálására igényt tartott, amelynek bármilyen köze volt a katonai gyakorlatokhoz. Végül ez nem valósult meg, és csak a technikai sportágak, a repülés, ejtőernyőzés, lövészet, rádiózás, motorversenyzés került a hatókörébe.

Már nemcsak öncélúan szervezkedtek, hanem a háborús felkészülés érdekében igyekeztek az egész ifjúságot megmozgatni, az irányítás újabb átalakításával. A tömeges sportolást szovjet mintára szervezték át. A mozgalmiság jegyében ezt a Munkára Harcra Kész (MHK) akciósorozat köré összpontosították. Jelvénytérítő versenyeket rendszeresítettek az ország egész területén, évente sportági napokat tartottak, sport- és ifjúsági hetet rendeztek, megkezdtek a falusi sportpályák építését és helyreállítását. Az MHK-ba 1949-ben már 220 ezren jelentkeztek, és 1949-ben 16 ezer, majd 1952-ben 34 ezer parasztfiatal tette le a próbát. 1950-ben a résztvevők száma megközelítette a 300 ezer főt, és az országos beszámoló azzal büszkélkedett, hogy sikerült megkedveltetni a gránátvetést. 1-2 év múlva azonban megmutatkozott az MHK-nak az erőltetett jellege.

Emellett a szakszervezeti egyesületek tagsága elérte a 300 ezer főt, a munkahelyek felében működött sportkör, persze legtöbbször 1-2 szakosztállyal. Falun, ha kisebb számban is, de rendszeresen sportoltak, fociztak. 1951-ben mintasportkörökkel igyekeztek példát mutatni, így a vidéki körök száma 1952-ben több mint 500 volt. Ezek díjtalanul használhatták a sportszereket, a létesítményeket, és állami támogatásból működtek. Végeredményben 1941-hez képest háromszorosára nőtt a sportolók száma. Megszűnt a vívás, tenisz, vitorlázás, öttusa úri, kiváltságos jellege.

A sport fontos szerepet kapott az ünnepek, tömegdemonstrációk látványossá, szórakoztatóvá, népszerűvé tételében, mivel jól kihasz-

nálható volt dekorativitása, látványhatása. Az ünnepek részévé váltak a tömegsport-vetélkedők, spartakiádok (a gladiátorvezér Spartacus nevével fémjelzett versenyek, aki afféle eszménykép volt akkoriban), amelyek nagy létszámot biztosítottak nemcsak a résztvevők, de a közönség számára is. Az 1951. április 4-i felszabadulási futóversenyen például a 2550 indulót 70-80 ezer néző kísérte. Az eseményhez beszéd, koszorúzás, fúvószenekar társult, így a szórakoztató látványosság mintegy részévé vált a politikai ünnepségeknek. A sportbemutatók természetesen nem korlátozódtak a fővárosra, még a falvakban is hasznos politikai eszköznek bizonyultak.

MIÉRT?

A sikerhez adottak voltak a feltételek. A tömegesség biztosította az utánpótlást, a kiválasztási rendszer ehhez alkalmazkodott. 1951-ben olimpiai előkészítő, tehetségkutató versenyeket rendeztek, és első ízben rendezték meg az Országos Spartakiádot.

A színvonalas szakembergárda rendelkezésre állt. Már 1947-ben mesterképzést vezettek be a Testnevelési Főiskolán. A polgári sportvezetők kezéből csak 1950 közepére vették ki az irányítást. A szaktudást azonban ezután sem mellőzték. Olyan edzőtekintélyek biztosították a legmagasabb színvonalat, mint Sebes Gusztáv a labdarúgásban, Adler Zsigmond az ökölvívásban, Iglói Mihály az atlétikában, Rajki Béla a vízilabdában, és sokan mások.

Az élsportot jól menedzselték, a kiváló tehetségek sztárok, sőt egyedülként világsztárok voltak! Büszkéek voltak rájuk, rajongtak értük, meg egy kicsit irigykedtek is rájuk, ezt mutatta egy korabeli vicc, amely szerint Székely Mihály, a nagyszerű operaénekes kihívja Nagy Imre miniszterelnököt egy asztaliteniszmeccsre. Nagy ezt mondja: *Nem is tudtam, hogy ön a sportban is kipróbálta magát! Mire az operaénekes így felel: Ha már a művészetem révén nem tudok külföldre kijutni, megpróbálok élsportolóként.*

Mindez megmutatkozott a tömeges érdeklődésben, sőt az irántuk megmutakozó szeretetben. Az aranycsapat játékosainak legjobbjait mindenki becenevén szólította. (Puskás Öcsi, Bozsik Cucu, Sándor Csikar vagy korábban Deák Bamba.)

A világbajnoki vereség utáni csalódás, sőt keserűség mutatta, hogy a sporthoz való viszony jóval több volt, mint hobbiszerelem. A győzelmekben, a vitathatatlan sikerekben megélt nemzeti büszkeségen esett kiküszöbölhetetlen csorba. Ismét elveszítették, amire régóta vágytak az emberek, és amit évekig megkaptak. A világnagyságot, amely 1848, majd 1867 után kísértette ezt az országot, és amely a monumentalitás reprezentációjában mutatkozott meg a XIX. század végén és a XX. század elején. Egy szívós és nagy ideál elvesztése volt ez.

A sportban fejeződött ki ugyanis az átélt nemzeti önérzet, a nagyhatalmakkal való egyenrangúság, az egyenlő esély tudata, sőt a Szovjetunió legyőzésének lehetősége. Még hozzá nem a szocialista tábor tagjaként, nem Moszkva csatlósaként, hanem önálló, szabad nemzetként. Ismét itt volt a nemzetközi reprezentáció, a hazafiúi közösségérzés, magyar büszkeség az első világháborús katasztrófa, Trianon és Párizs, a kisnemzeti létet tudomásul nem vevő irredenta Horthy-korszak és az ország önazonosságát elveszejteni látszó második világháború után. Az első világháborús összeomlás idején írta Ferenczi Sándor pszichoanalitikus barátjának, Sigmund Freudnak az országos diagnózist: „A mi régi világunk, legelsősorban a Globus Hungaricusnak a felbomlása nagyon érzékenyen érinti nárcizmusunkat.”

S ezt a nárcizmust az ötvenes években enyhítette a dobogós büszkeség. A győzelemnek, a sikernek az áhítata 2010 után állami rangra emelkedett. Nem véletlen, hogy jövedelmező nosztalgiaipar virul az aranycsapat emléken, hogy a stadionok a hajdanvolt sztárok neveit viselik. A nagyravágyás, a szenvedélyes státusz harc leginkább a sportban kísért. Megmutatkozik ez a labdarúgás feléledésének makacs reményében, de az olimpiarendezés vágyában, a vb-k, az Eb-k rendezésében is. Ha sportnagyhatalom nem is tudunk úgy lenni, mint Rákosi alatt, akkor legalább a szervezésben vegyük fel a versenyt a birodalmakkal. Valamiben csak ki kell élni nagyhatalmi vágyainkat. (2022)

SZOCIÁLDEMOKRATÁBÓL KOMMUNISTA, KOMMUNISTÁBÓL SZOCIÁLDEMOKRATA

1923. március 21-én született Nyers Rezső, a Magyar Szocialista Munkáspárt utolsó és a Magyar Szocialista Párt első elnöke. Tisztségében átvette az állampártot a valódi párt állapotába. Az 1990. március–áprilisi kétfordulós többpárti országgyűlési választásokon pártja megbukott, és májusban az MSZP második kongresszusán átadta helyét Horn Gyulának. Jelölték elnöknek, de amikor Horn is jelöltette magát, a kongresszus színe előtt indoklás nélkül azonnal visszalépett.

1989. október 9-én, az MSZP alakuló kongresszusának állásfoglalása szerint a párt egyaránt vállalta a szocialista és kommunista mozgalom időtálló hagyományait, reformkommunistaként, több platform szövetségeként, szocialista tömegmozgalomként határozta meg magát. Egyfajta hibrid párt volt, Nyers Rezső ugyan nem minősítette így, de a reformkommunista szereppel már korábban azonosult. Nos, a reformkommunistaság bukott meg az 1990-es választásokon, és ezt világosan látta, ezért adta át másnak a stafétabotot.

Nem mintha ne látta volna be, hogy az MSZP-nek az utódpártiságból nem kellene továbblépnie szociáldemokrata irányba, de erre már nem érezte alkalmasnak önmagát, bár sok mindent tett annak érdekében, hogy pártja átlépje a Rubicont.

Nyers kései újbóli felemelkedésében a reformkommunistaság játszotta a fő szerepet. Sosem volt kultusza, ehhez sem korábbi pozíciója, sem habitusa nem szolgált alapul. Volt viszont nimbusza, ami a hatvanas évek második felétől viselt szerepéhez – az első bukásához és az azt követő háttéremberi mivoltához – volt köthető. Ne feledjük, hogy az 1972-es brezsnyevi fenyegetés után őt már az első körben, 1974 márciusában leváltották KB-titkári tisztségéből, és Aczél György áthelyezésével, Fehér Lajos nyugdíjazásával a gazdasági reform három húzóembere távozott a vezetésből. (Egy év múlva Nyers és Fe-

hér a politikai bizottságból is kimaradt. Alig két hónapra rá bukott a miniszterelnök, Fock Jenő.)

SZÖVETSÉGBEN A KOMMUNISTÁKKAL

Nyers szinte belenőtt a szociáldemokrata világba. Nemcsak apja révén, de az erős kislesti közeg szolgáltatott ilyen miliót, a Kőbányával és Pestszentlőrincel összenőtt számos gyártelep munkása, a kocsmák és vendéglők közönsége, a focicsapat, a szociáldemokrata szövetkezeti bolt a Wekerle-telepen, a klubélet a Kislesti Munkásotthonban (amit még ma is így hívnak!), a könyvtár és amit ott a kezébe adtak: a brosrák meg a *Népszava* és a *Szocializmus* címet viselő folyóirat. Minden ebbe az irányba vitte.

1939-től, 16 évesen lett az ifjúmunkáscsoport elnöke, a négy polgári osztály után nyomdásznak tanult, majd szakszervezeti tag és delegált lett az MSZDP Országos Ifjúsági Bizottságában. Mindenféle előadásra eljárt, a népieket is hallgatta, de a kommunisták nem épültek be a nyomdászok közé, így nem csoda, hogy immunis volt a bolsevizmus radikalizmusával szemben. A rádióban is Londont hallgatták, nem Moszkvát.

A háború befejeződésének mikéntjével senki sem számolt környezetében. Horthy Miklós szánalmas bukása, a nyilasok tombolása, a frontpusztítás lassú végigvonulása az országon rettenetes tapasztalatokat hozott. A régi rendszer végsőkéig kompromittálódott. Budapest ostroma katasztrófával végződött, a régi rezsim teljességgel kitakarítódott a szovjet megszállók egyeduralmát hozó felszabadulással. A régi szociáldemokrata vezetők, Peyer Károlyék úgy remélték, hogy polgárosodás és egyben demokratizálódás következik, a Horthy-rendszer angolbarát szárnyának átmentésével számoltak. Ehelyett koncentrációs táborot kaptak, épphogy csak életben maradtak.

A fiatalabb nemzedék lépett színre, Nyers ebben az időben Bán Antal tekintette mérvadónak, akinek egy merőben más demokrácia megteremtése volt a célja. Másként néztek a jobboldaliakra is. Új műltfeldolgozás kezdődött: egyrészt erősen hatott a weimari szindróma – ha a kommunisták és a szociáldemokraták szembekerülnek egymással, abból nem származik semmi jó, sőt. Másrészt fenntartá-

sokkal éltek a polgári demokráciával szemben. Harmadrészt a Szovjetunióról unos-untig ismételt negatív kép átszíneződött, elfelejtődtek az 1930-as évek perei, és megerősödött Sztálin tekintélye, elismerés illetve a világháborús áldozatokat és a győzelmet. Sokak hinni akarták a szovjetek jóindulatát, mások meg is akarták nyerni. Egy példa: a fronton szolgáló édesapja megdöbbenve mesélte odahaza, hogy a szovjet iskolákban Marx és Engels képe függött a falakon.

Végül megmutatkozott a térségben – a távoli Nagy-Britanniát kivéve – a szociáldemokraták vajúdása. Ezzel szemben Kelet-Közép-Európában a kommunisták és a szociáldemokraták összefogásával esély volt a tőkés rendszer legyűrésére és a proletariátus felszabadítására, a végcél megközelítésére. Az álom, a csoda beteljesülni látszott.

Rákosiék ravaszskásan csak arcélük egyik oldalát mutatták még 1948-ban is. A mézesmadzag a „népi demokráciát!” jelszó volt. Ez a szóösszetétel a népiek találmánya volt, amivel szemben a szocdemek szkeptikusak voltak, de aztán beadták a derekukat, még Szakasits Árpád is elismerte igazát. (1949 elejére aztán a kommunisták úgy szűkítették a népi demokrácia fogalmát, hogy az a proletárdiktatúrával lett egyenlő.) Egyszóval a szociáldemokrata vezérkar a kommunistákkal való a szövetség mellett döntött. A fiatal Nyers Rezső is hitt ebben.

„HALÁLOS ÖLELÉS”

1947 első felében bizonytalanok voltak a szociáldemokrata vezetők, és persze ő maga is, hogy meg lehet-e kezdeni a szocializmus építését. Aztán jött a nagy vízválasztó, az 1947-es választás. A szociáldemokraták azzal az illúzióval mentek ennek neki, hogy nyerhetnek.

Az eredmény óriási csalódás volt, düh és később depresszió lett úrrá a párton. A kommunisták viszont törtek-zúztak. Nyers arra lett figyelmes Kisztepen, hogy a kommunisták határozott magatartása kezdi meggyőzni a munkásokat. Egyre többen szivárogtak át az MKP-ba. Náluk pedig megindult az úgynevezett jobboldaliak és baloldaliak közötti harc, a kiszorítódsdi.

Nyers Rezsőt ez már pártja központjában érte, Szakasits Árpád apparátusában. Szakasitsot 1941-ben hallotta először beszélni, és magával ragadta a szavaiból kicsendülő pátosz. Személyes elkötele-

zettje lett a pártelnöknek, követte, szembekerült a jobbosokkal, és közeledett a balosokhoz. 1948 februárjában a pártelnök visszaküldte Pest megyébe, és az önfeladást hozó kongresszus után részt vett a helyi szociáldemokraták kiszórásában. Idős korában emiatt lelkiismeretfurdalása is volt. Mentségként: a fiatal jóhiszeműség – 25 éves volt ekkor – sok mindent elhihetett, például Rákosiék ekkor nem beszéltek proletárdiktatúráról, az váratott még magára egy fél évet. Idővel elszakadt Szakasitstól, egyéves magas szintű pártiskolára küldték, „agymosásra”, együtt ifjú ambiciózus kommunistákkal. A legeszesebb kommunisták (Gerő Ernő, Rudas László, Lukács György, Andics Erzsébet stb.) komoly hatással voltak rá, Lenint meg Sztálint tanulmányozta az ő instrukcióik szerint. Nyomban ezután estin tanulhatott a Közgazdasági Egyetemen, miközben a Magyar Dolgozók Pártja központjának Agrár- és Szövetkezetpolitikai Osztályán agrárpiaccal foglalkozó előadónak állították be. Felettesei fegyelmet követeltek tőle, eközben a gimnáziumi évek hiánya miatt nehezen ment az egyetemen a tanulás.

Fiatal kommunisták között igyekezett helytállni (Hegedüs András volt a főnöke). Lelkesült a mezőgazdaság nagyszabású forradalmi átalakításáért, a modern termelési technikák alkalmazásáért. Ugyan látott falusi udvart és háztartást nagyszüleinél, akiknek Kőbányán voltak földjeik, de ennél több tapasztalata nemigen volt. Ekkor már kommunistának tartotta önmagát.

JÓZANODÁS

1951 végén a Belkereskedelmi Minisztériumba helyezték át a Zöldség-gyümölcs Főosztály vezetőjének. Végre-valahára a kereskedelemmel foglalkozhatott, amit az egyetemen kitanult. Nem tetszett neki a túlfeszített begyűjtés és adóztatás, a parasztság alárendelt, a városiakat kiszolgáló szerepe, a küszködés a krónikus áruhiánnyal.

Erdei Ferencsel is ebben az időszakban került kapcsolatba, majd Nagy Imre felülkerekedésével az agrártermelés piacosítási hulláma lökte tovább, és a SZÖVOSZ (Szövetkezetek Országos Szövetsége) igazgatóságának elnökhelyettesévé nevezték ki. Az elnök Dégen Imre volt, Nagy Imre híve.

Dégen 1953 decemberében nagy lendülettel nekilátott a SZÖVOSZ radikális átszervezésének. Ide söpörtek be minden olyan szerveződést, amely még valamelyest piaci, kereskedelmi alapon működött, például a földműves-szövetkezeteket. Felmerült az elméleti kérdés, hogy fennmaradhatnak-e vagy sem ezek a formák tartósan? Ennek vizsgálatára szövetkezetelméleti társaságot szerveztek, de épp csak megkezdték a munkát, Rákosi ismét felülkerekedett, így a kiskereskedelmi szövetkezetek együtt a maguk sajátosságaival érdektelené váltak, a kolhozvilág felé való átmenetben elszürkültek. Az akkor egy éve tartó átalakulást és bővítést azonban a vidéki kiskereskedelem összeomlása nélkül nem lehetett visszacsinálni.

A józanodó Nyers Rezsőnek 1955 májusában megjelent egy tanulmánya ezekről a speciális szövetkezetekről, amelyben ugyan átmenetiként írta le az intézményeket, viszont szembehelyezkedett a termékfőlölség állami felvásárlási rendszerének erőltetésével. Kijelentette, hogy a szektornak a részesedése az iparcikkforgalomban 1953-ban és 1954-ben jelentősen nőtt, sőt a téeszek is innen, vagyis a szabadpiacról szerzik be az eszközök, a nyersanyagok és az alkatrészek jelentős részét.

Szorgalmazta a szövetkezeti mezőgazdasági szaküzlethálózat és a városi felhozatal bővítését. A háztájk ellátását is a szövetkezeti kiskereskedelemre bízta volna. Ezzel párhuzamosan a kisipari és a vendéglátóipari szövetkezetek fejlesztését is szükségesnek látta. Decentralizálta volna a forgalmat, és a megyék helyett nagy szerepet biztosított volna a járásoknak. A kötelező beszolgáltatással és felvásárlással szemben a szabadpiaci forgalmazás mellett tette le a garast. A gazdaságosság elvének és a nyereségérdekeltség gyakorlatának érvényesülése mellett érvelt.

Meglepő ennek a „Nagy Imré-s” szemléletű tanulmánynak a nyilvánosságra kerülése. Nem maradt azonban nyugton. Az SZKP nevezetes XX. kongresszusa, Sztálin leleplezése után, 1956 áprilisában a *Társadalmi Szemlé*ben most már követelőzőbb hangon, ismételten kiemelte a földműves-szövetkezetek jelentőségét, lelken viselte önkormányzatuk fejlesztését, bírálta a falusi szövetkezetek körzetenkénti összevonását, mondván, hogy „A dolgozó parasztok mindenütt örömmel fogadják, ha községükben önálló földműves-szövetkezet alakul”.

Nem tetszett neki a kollektív vezetés csonkasága, a fentről utasítás és a vezető káderek kijelölése. Ostorozta az állami kereskedelmi forgalom túltengését, az erőszakos államosítást, hangsúlyozta, hogy a felvásárló-értékesítő szerveknek nem állami módszerekkel kell működniük. Hibának nevezte a teljesen uniformizált alapszabály megalkotását, felvetette továbbá, hogy nem kellene-e bevezetni az önszerveződést. A téészesítés felé való haladás egyik eszközeként, mintegy „előiskolájaként” szorgalmazta egy-egy munkára épülő, úgynevezett földműves-szövetkezeti termelési szakcsoportok alakítását. Fellépett az egyéni parasztsággal szembeni erőszakos, adminisztratív magatartással, ehelyett a termelési társulás előnyeit kínálta számukra. A cikk – bár szüntelen Leninre hivatkozott – az 1953 utáni „Nagy Imré-s”, türelmes, empatikus mentalitást reprezentálta.

Közbevetőleg jegyzem meg, hogy megadatott számára a Szakasits Árpáddal szembeni jóvátétel. A rehabilitációs perében ugyanis ülnök volt. Rákosi instrukciója szerint a „vádlottakat” nem bűncselekmény, hanem bizonyítottság hiányában kellett felmenteni. Szakasits esetében ráadásul fenntartotta az ügyészség a rendőrbesúgói vádat. A bekért bizonyítékok megvizsgálásakor Nyers jószemű nyomdász-ként észrevette, hogy a leleplező vallomás inkriminált oldalát más betűkkel gépelték, mint a többit. Ki is derült, hogy azt jóval később csinálták, vagyis hamisítvány volt. Szakasitsot végül minden vád alól tisztázták.

KADÁRRAL SZÖVETSÉGBEN

Rákosi bukása után Nyers életében nagy előrelépés történt. 1956. július 30-án kinevezték miniszternek, az Élelmiszeripari Minisztérium vezetését bízták rá, magyarul a közellátást. Alig látott azonban munkához, kitört a népfelkelés.

Nagy Imréhez húzott, járta az utcákat, kiment a Budafoki útra az ottani gépgyárba egy munkásgyűlésre, ahol letartóztatták, de a munkástanács jóvoltából szabadon engedték. Hivatalosan eltűnt a kormányból, de a közellátást továbbra is ő irányította. Nem keresték meg a szerveződő Szociáldemokrata Pártból, azonnal belépett a születő új kommunista pártba, az MSZMP-be, akkor mint a Nagy

Imre-kormány vezető tisztviselője. Pár napra rá Kádárék felkérésére is tovább vállalta a közellátási kormánybiztosi feladatokat. Innen indult az a folyamat, amelynek részese és áldozata is egy személyben. November 4. előtt és után kompromisszumokat kötött a munkástanácsokkal, az újjászerveződő Vöröskereszttel, így a keményvonalasok támadásának egyik célpontjává vált, le kellett mondania kormánybiztosi teendőiről, de az Élelmiszeripari Minisztérium megbízott vezetőjeként kitartott.

1956 végétől folyt a legfelső államigazgatás struktúráját és az egész gazdaságirányítást újragondoló munka a korábbi reformerek bevonásával, Varga István, egy volt kisgazdapárti közgazdászprofesszor vezetésével. Nyers Rezső és Ajtai Miklós irányította a könnyű- és élelmiszeripari albizottságot, de a javaslatokat a pártvezetés nem tartotta időszerűnek. A reform néhány hónap alatt megbukott. A visszarendeződés jeleinek erősödése nyomán Nyers 1957 áprilisában lemondott, de nem helyezkedett szembe a kurzussal, maradt a Központi Bizottság tagja, és visszavonulásként vállalta a SZÖVOSZ elnöki tisztségét. Ebből a pozícióból igyekezett fenntartani a piaci, szövetkezeti reform maradványait.

Vajon hogyan magyarázta Nyers Rezső saját magatartását a Nagy Imre kivégzéséhez vezető döntésekben? Miként keresett mentséget? A politikai pozíció feladása nem vetődött fel benne, és a KB-tagaságot, a SZÖVOSZ elnöki tisztét meg akarta tartani. Az MSZMP Központi Bizottsága viszont döntött a Nagy Imre-csoport „bűneiről”, bár a határozatban a halálos ítéletről nem esett szó, csak a jogszolgáltatásnak engedtek szabad folyást, illetve a Politikai Bizottságnak engedték át a döntést, aminek következtében ő az újságból szerzett értesülést Nagy Imre kivégzéséről. De ekkor sem vonult vissza, maradt a második vonalban.

A rendszerváltás után 14 évvel arról beszélt, hogy úgymond belesodródott, hogy zavart lelkiállapotban volt, hogy csontropogtató idők voltak az 1957–1959 közötti évek, azt viszont tagadta, hogy Nagy Imre agrárpolitikai nézeteit revizionistának tartotta volna. Ezzel együtt az önkéntes alávetettséget utólag „bűnbeesésnek” nevezte.

REFORMKOMMUNISTA SZÜLETIK

Hogyan lehetett ezt jóvá tenni? A másként politizálás szerepében? A másfajta szocializmus kipróbálása, bevezetése melletti kitartásban? Nagy Imre gazdasági reformjának csendes folytatásában? A politikai helyett valamifajta gazdasági demokrácia megteremtésében? Mert a Varsói Szerződésből való kilépést, a függetlenséget már 1956 októberében, novemberében irreálisnak tekintette. Ennyiben sosem ment Nagy Imre után.

A SZÖVOSZ elnökeként írta egyetlen önálló monográfiáját a szövetkezeti mozgalmról, amely 1959-ben és 1962-ben két kiadást is megért.¹ A könyv, ha nem is a magángazdálkodás mellett, ha nem is a técszek ellen, de az egyszerűbb szövetkezés mellett íródott, és a piaci viszonyokat népszerűsítette. (A háttérben a Szövetkezetelméleti Bizottság húzódott, amelyet ő szervezett, vezetőjének megnyerte Erdei Ferencet, tagja volt többek között Gyenes Antal és Fekete Ferenc.)

Az épp pénzügyminiszterré kinevezett Nyers könyvét egy nyilvánosságot is kapott vitán elismerésben részesítették Erdei Ferenc hathatós közreműködésével. Ez jelezte pozícióját az agrárgazdasági viták közepette, a kolhozosító dogmatikus miniszterrel, Dögei Imrével szemben a rugalmas reformot akaró Fehér Lajos mellett. A könyv a szövetkezeti mozgalmat a régi szocialisták, aztán a kommunisták közös alkotásának tekintette, amennyiben az a személyes társulásra és közös tulajdonra épülő nonprofit gazdálkodási forma, és az önkéntes, demokratikus elvre alapozódott. „Tevékenységükre érvényesülnek a vállalatokra jellemző olyan kategóriák, mint a vállalati önelszámolás, a nyereség, sőt bizonyos fokig a kockázatvállalás is” – írta.

Szövetkezetivé, ha nem is az egész gazdaságot, de minden olyan területet át lehet szervezni, ahol a tagok közvetlen érdekeltsége fennáll. A cél, hogy a társadalomban erős szövetkezeti szektor jöjjön létre, hogy az emberek ezen keresztül érvényesíthessék ellenőrzésüket a gazdaság egészében. Ez jelenti a társadalmiasított gazdasági életet.

¹ Nyers Rezső: *Szövetkezetek a magyar népi demokráciában*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1959, és bővített változatban Nyers Rezső: *Szövetkezeti mozgalom a mai Magyarországon*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1962.

A szerző értékesnek és részben követendőnek tartotta az alapítók XIX. századi elveit, különösen azokat, amelyek a nyitott tagságra, a demokratikus igazgatásra és a korlátozott tőkeamat érvényesítésére vonatkoznak.

A földműves-szövetkezetek kiskereskedelmi boltokat és vendéglátóipari egységeket üzemeltetnek, mezőgazdasági termékeket vásárolnak fel és értékesítenek, gépeket, munkaeszközöket adnak-vesznek, és kisegítő ipari munkákat vállalnak.

1956-tól a SZÖVOSZ önálló szövetkezeteket is alakított, amelyek közül legnagyobb számban takarékszövetkezetek alakultak. Nyers Rezső jól észlelte, hogy a téeszésítés ellenére a földműves-szövetkezetek jelentősége, kiterjedtsége nem csökkent, így létszámuk 1960-ban meghaladta az 1,6 millió főt, vagyis a vidéki felnőtt lakosság többségét magukba foglalták.

A magánkereskedelem csökkenésével a kiskereskedelmi forgalom egy részét – mindenekelőtt vidéken – nem az állam, hanem a szövetkezetek vették át.

Ez nemcsak az egyéni, de a közösen gazdálkodó téeszekre is érvényes perspektívát jelentett, aminek következtében 1966-ra érvényre lehetett juttatni a mezőgazdasági reformot. A téeszek bért fizettek, nagyobb lett a mozgásterük, járulékos tevékenységet folytathattak, integrálódhattak, olykor még önálló külkereskedelmi jogot is kaptak, és mindez sikeres lett, szemben a Szovjetunió gyakorlatával.

A REFORM EMBERE

1960 januárjában kinevezték pénzügyminiszternek. Ezzel bekerült a politikai elitbe, ráláthatott az egész gazdaságra. Első dolga volt, hogy maga mellé vegye a minisztérium legtehetségesebb embereit, Tímár Mátyást, Madaras Attilát és Augusztinovics Máriát. A Nemzeti Bank információi alapján maguknak úgynevezett összevont pénzügyi mérleget készítettek. Alig néhányan, de végre látták az ország tényleges és folyamatos deficitjét, a jövedelmezőség megoldatlanságából adódó válságjeleket, a vállalati centralizáció értelmetlenségét. Megindult a kiút keresése. Régi meggyőződését sem felejtette el. Prosperáló mezőgazdaságot akart, ezért támogatta Fehér Lajos elgondolásait.

Kádár János is belátta a helyzet tarthatatlanságát, és 1962-ben gazdasági szakemberrel erősítette meg a vezetést, így lett Nyers Rezső KB-titkár, aki 1963-ban egy informális agytrösztöt hozott létre, a „tizenkét dühös embert”, no meg egy legális szakértői bizottságot 20–25 fővel. Ehhez kapcsolódott a Közgazdaságtudományi Intézet a maga még nagyobb apparátusával. Az előkészületeket segítette az operatív titkárság, mégpedig egy Nagy Imrész-, '56-ban „kompromittálódott” közgazdással, a reformer Nagy Tamással.

1964-ben sikerült elérni, hogy a párt hivatalos és döntéshozó szerve, a Gazdaságpolitikai Bizottság is reformerekből álljon, vezetője Nyers lett. Az Országos Tervhivatalban is volt emberük, Vályi Péter elnökhelyettes, később pénzügyminiszter, majd miniszterelnök-helyettes. Mintegy 150 szakember munkáját irányította. Az építménynek többszörös szűrőrendszere volt. Egyedülálló módon hatalmas szellemi energiákat volt képes egy irányba vezérelni. Ezzel megteremtette a reform előkészítő apparátusát.

TOVÁBBLÉPÉS VAGY MEGTORPANÁS?

Az új gazdasági mechanizmusra nem térnék ki, mert egy sor kiváló tanulmány és cikk már szólt erről. Csak egy elemét emelném ki ennek a folyamatnak: 1969-ben egy nagyon jelentős területen is sikerült az előrelépés. A magyar vezetés Nyers Rezsővel az élen a csehszlovákiai bevonulás ellenére vállalta a KGST reformprogramját. Kádár János és a PB támogatásával a háta mögött, Nyers ismertette ország-világ előtt ezt az önállóan kidolgozott nagyszabású kezdeményezést 1969. január 23-án, az MSZMP KB Politikai Akadémiáján. A KGST-tagállamok között és a szélesebb világban is piaci mércék működését helyezte kilátásba.² A vállalatok ebben a logikában lehetőséget kapnak nemzetközi szinten is az önállóságra, új bank- és hitelrendszer segíti működésüket. Közös és konvertibilis valutát és vámokat kívánt bevezetni. Az összefüggő rendszer szerinte 10 év alatt megvalósítható volt. Az

² Nyers Rezső: *A szocialista gazdasági integráció elvi és gyakorlati kérdései*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969. (Az MSZMP Központi Bizottsága politikai akadémiaja.)

elgondolás azonban, amit többéves munkával a magyar közgazdász-társadalom legjobbjai dolgoztak ki, 1970-re megbukott.

A belgazdasági reformot – mint közismert – Brezsnyev szovjet pártvezető 1972. február közepi éles szemrehányásai állították meg, pontosabban a Nyers Rezső, Fock Jenő és Fehér Lajos, Aczél György által fémjelzett csoportosulás ezt követően elvesztette Kádár János támogatását az MSZMP Politikai Bizottságában a másik „frakció”, a Komócsin Zoltán, Biszku Béla, Gáspár Sándor, Pullai Árpád csoporttal szemben. A becenevén „munkásista” társaság azt hangoztatta, hogy túlzott a nyereségcentrikusság, a munkásember a bérek és jövedelmek differenciálódása során rosszul jár, stabil árak nélkül lehetetlen a tervezés, vagyis vissza kell térni a fogyasztói árak teljes befagyasztásához, mai szóval a totális ársapkázáshoz. Nyersék időt akartak nyerni, de ez még rontott is a helyzeten. Például a helyi tanácsok gazdasági szerepének növelésében már nem sikerült áttörést elérniük, a helyi szervek pénzügyi önállósága nem nőtt, a tanácsai vállalatok száma még csökkent is.

Nyers utólag úgy látta, hogy a gazdaságon kívül is voltak támogatók, de ez nem állt össze olyan kulturális tömbbé, társadalmi mozgalmá, ami érdemi támasz nyújtott volna a számukra.

TARTALÉKBAN

Már 1972 elején kiderült, hogy el akarják távolítani mind a négyüket a vezetésből. Természetesen a második vonal is távozásra kényszerült, például Ajtai Miklós, Dimény Imre vagy Tímár Mátyás. Nyers és társai defenzívába szorultak, védekeztek, mentették, ami menthető. 1974-ben az MTA Közgazdaságtudományi Intézet igazgatói székében kötött ki. A legkiválóbb szakemberek segítségével megőrizte a kritikai, újító szellemet. Az ellenzék akkori nagy tekintélyét, Donáth Ferencet is munkatársai között tudhatta. Fontos szerepet vállalt a kutatóintézetek feladatainak összehangolásában, az úgynevezett kutatási főirányok meghatározásában, a szélesebb tudományos szféra reformpártiságának kialakításában.

Már 1977-ben és 1978-ban hallatta hangját, bár csak tudományos folyóiratokban. A gazdaságpolitika stratégiai megalapozásában fejtet-

te ki véleményét (Tardos Mártonnal közösen), és a reformhoz való visszatérést szorgalmazta. Arról írtak, hogy legalább közép- és hosszú távon szakítani kell a központi beavatkozásokkal. A többszektórú szövetkezeti, melléküzemági és magán-, kis- és középüzemekre érdemes koncentrálni, amit olyan menedzserek vezetnének, akik széles látókörrel, nagy fokú önállósággal rendelkeznek. Hozzátették azonban, hogy ahol lehet, kollektív vezetésre érdemes törekedni. Az árakat értékarányosítani, a szabályozást normatívvá kellene tenni, a beruházásokat decentralizálni kell. A munkaerőmozgás elősegítése érdekében a kereseteket a tényleges teljesítményekhez ajánlatos igazítani. Az elgondolás exportorientált és versenypárti volt.

NYERS, A DIVATOS

Teltek az évek, és a gazdaság állapota nemhogy javult volna, hanem tovább romlott. 1984-ben egy interjúban arról beszéltek, hogy Nyers Rezső egyre jobban divatba jött. Talán mert már erősebb, türelmetlenebb szavakat használt: „Alapvetően másként kell megszerveznünk a szocializmus gazdasági rendszerét”, ... „a kelet-európai szocializmusépítés sajátos sorsforduló időszakában van”, ... „válaszúton vagyunk”, ... „ideológiai megújulásra is szükség van” stb. stb. Kommunistának vallotta magát, pártosan, belülről volt elégedetlen, az MSZMP konzervativizmusát ostromozta, az állampárt reformszárnyát biztatgatta. A neoliberális értelmiségnek rózsaszín, a pártvezetésnek túlzó reformer volt, egyik fél sem fogadta el – megtúrték.

Ezzel együtt megszólalásai a nyolcvanas évek első felében az átalakítás híveit erősítették. A korszellemmel ment együtt, egyre inkább piacpárti lett, de a menedzserszocializmus mellé hangsúlyosan a munkásrészvétel eszméjét helyezte. A közvéleményben fokozatosan nőtt a népszerűsége. Nyers egészen a '80-as évek végéig a régi sárkányokkal, démonokkal küzdött. A konzervatív kommunistákkal, az alig mozduló kádáristákkal és a Szovjetunió túlterjeszkedő hatalmával, a brezsnyevi politika degenerációjával. Önállóbb mozgásteret akart a kelet-közép-európai országoknak; mindenki sajátosságainak megfelelően építhesse a szocializmust, ne legyenek azonos sémák, szabad mozgást kell Nyugat felé – hangoztatta.

A határon túli kisebbségi kérdés iránt azonban nem volt igazán érzéke, történelemlátása régies maradt, Trianon vagy 1956 esetében nem volt újító. 1989-ben belátta, hogy a többpártrendszert el kell fogadni, a politikai szövetséget újjá kell építeni az MSZMP meghatározó szerepével. Közös műként képzelte el az átmenetet. Többekkel együtt az Új Márciusi Fronttal kísérletezett, hiába. Modellváltásban, demokratikus szocializmusban remélte megtalálni azt a legkisebb közös többszöröst, ami elég kell legyen egy koalícióhoz, de ez álomnak bizonyult. A nemzetközi szociáldemokraták partnerként fogadták el, az itthoniaknak azonban csak a kisebb része. Nem is beszélve a liberálisokról és konzervatívokról.

Végül is mit ért el? Övéit egy demokratikus munkáspártba kívánta átvinni a Rubiconon. Egy olyan pártba, amelyet a reformkommunisták és szociáldemokraták együtt alkotnak. Tisztán politikai eszközöket használva, őszinte magatartást tanúsított.

Tisztességes volt, mint általában a régi szociáldemokraták. És ez nem volt kevés. Az átmenet, a hatalomváltás vér nélkül, békésen lezajlott, és ez azoknak a reformkommunistáknak volt köszönhető, akik – nem kis számban – az államszocialista rendszer emberséges oldalán álltak, bíztak és cselekedtek annak humanizálásáért. Közöttük az egyik első számú ember Nyers Rezső volt.

Ideje belátni ezt liberálisoknak, konzervatívoknak, a politikai palletta valamennyi szereplőjének. (2023)

KULTURÁLIS ÚTVESZTŐK – IRÁNYJELZŐK. ÚTBAN A XXI. SZÁZAD FELÉ

(Epilógus)

Kurt Vonnegut *Bajnokok reggelije* című regényében van egy aprócska elképzelt történet: egy távoli bolygón a műalkotások köré szerveződik a társadalmi élet. A polgárok minden évben egyszer benyújthatják egy művüket a mindenható főhivatalba, ez ott számot kap, és sorsoláson vesz részt. Gooz, az egyszerű, egyedül élő varga gondol egyet, és lefesti a macskáját. Még sosem festett egyetlen képet sem, ezt mégis beküldi, és példátlan szerencsével a sorsoláson a művek tömegéből megnyeri a fődíjat, egyben földi pénzértékben az egymilliárd dollárt. A kép díszhelyre kerül a bolygó galériájában, és az emberek kilométeres sorokban állnak, hogy láthassák a felbecsülhetetlen értékű remekművet. A többi alkotást, festményt, szobrot, könyvet, amelyet a szerencsekerék értéktelennek nyilvánított, elégetik.

A kulturális termékek irtózatossága és egyre növekvő mennyisége vesz körül minket, földi embereket is. Az internetes információk végtelen folyama, a sok tucat rádiós és televíziós csatorna huszonnégy órás kínálata, az ehhez társuló „hagyományos” kultúrahordozók (mozi, színház, múzeum, DVD, könyv, folyóirat, újság, szórakoztató rendezvénydömping stb.) élet-halál harca folyik a fogyasztókért. Vagy a piac szerencsekerékére hagyatkozunk, vagy nekiállunk keresgélni a kulturális terméközön hegyvonulatának lábánál, és elkezdünk guberálni a remekművek után. Hol van már az a kor, amikor Hamvas Béla, a múlt század nagyszerű filozófusa gondolt egyet, és azt mondta magának: a feladat száz könyv megmentése az ostromlott világból. Olyan száz könyv, amelyből, ha minden más könyv elveszne, az emberiség irodalmának vonalát nagyjából helyre lehetne állítani. Mondom, gondolt egyet, és megvolt „*A száz könyv*”, amelyek közül – az ő szavait idézve – „az egyiknek legalább mindig az éjjeliszekrényen kellene lennie, hogy az ember, ha nem is többet, elalvás előtt egyet-

len szót elolvasson, és az emberi lét igazi tartalmából legalább valamit az éj sötétségébe világításul magával vigyen”.¹

Aligha tévedek, ha azt mondom, nem szűnt meg vágyunk ennek a száz könyvnek a birtoklására, megismerésére. Umberto Eco kifejezésével élve, ez „a lista mámora”, amely megmaradt az emberiség gyermekkorának világteljeség-igényéből a felnőttkorra is, és végigkíséri történelmünket Akhilleusz pajzsától a posztmodern utáni időkig. De amíg néhány ezer éve Akhilleusz pajzsát, vagyis a befejezett világot Ókeanosz végtelen tengerárja vette körül, mára ez a határtalan vízőzön eltűnt, az óceán kiszáradt, a pajzs szélei eltűntek a látóhatár megfoghatatlan távolában. A civilizáció, avagy a kultúra nemcsak mennyiségében növekedett beláthatatlanná, hanem minden jelentéstartományába került, maga vált az univerzummá, és lehetetlen menekülni belőle. Nem a művészet, a tudomány, az oktatás stb. és ezek intézményei, illetve működésük szabályozóinak jól számba vett összege az, amit vizsgálnunk kell. A kultúra ontológiai-antropológiai entitás, mátrix, kápráztató látszat, Maja fátyla, amely megbabonáz minket, de amiből nem szabadulhatunk sem a való világba, sem a nirvánába. S aztán rákapcsolódunk a világhálóra, hogy elmerüljünk a kommunikáció tiszta világában a fórumokon, chatszobákban, a hírportálokon, weblapokon és más formákon keresztül.

A természetnek alávetett emberből a kultúrának alávetett ember lett. Plázában élünk, amelynek minden négyzetcentimétere formatervezett, esztétizált, üzenetet küld elénk, utánunk. Irtózatossá a hangzavar, mesterséges látvány vesz körül, csillagok helyett fényszennyezésben gyönyörködünk. Olvasom, hogy a washingtoni Kongresszusi Könyvtár archiválni kívánja azokat a hozzászólásokat, amelyek az egyik közösségi portál oldalain jelentek meg. Egy olyan portálén, amelynek egymilliárd fölötti regisztrált felhasználója van, és felületein napi 55 millió új hozzászólást ad közre. Minek? Milyen keresőrendszerekkel, milyen szempontok szerint elemezheti bárki is ezt az iszonytató méretű és szédületes gyorsasággal növekvő szöveg-univerzumot? Tiszteletet érdemlő, ahogy az ember mégsem veszíti el magabiztosságát abban, hogy úrrá tud lenni ezen az áradaton, hogy értelmesen szelektálni képes, rendet tesz, analizál, eredményre jut.

¹ Hamvas Béla: *A száz könyv*. Medio Kiadó, Budapest, 2005, 5.

Néha persze – egyszerűen csak józan belátással – azt mondjuk Hamvas Bélának, hogy Chestertonnak volt igaza, amikor egy angol folyóirat kérdésére, hogy melyik lenne az a könyv, aminek a legjobban örülne egy lakatlan szigeten, nem Shakespeare, Swift művei közül választott, s nem is a *Bibliát*, hanem a csónaképítés kézikönyvét.

A hétköznapi prakticismuson túl sincs azonban más lehetőségünk, mint a bennelét analízise a végső határok elérése nélkül; a szabálykeresés és szabályteremtés, az eligazodás és eligazítás, a lista és listázás. Nem a végső igazság, hanem a sok igazság közötti relatív nyugvópont keresése, és újrakeresése a kudarc ellenére. A heteronómia irtózatossá erejű kísértésétől, a posztmodern kontextualizmusától átlendülni az autonómia és a modernitás szilárd pontjai felé, és aztán vissza; ez az ingamozgás jellemzi egyre inkább nemcsak a kultúrateremtést, hanem a művészetet és egyáltalán a magaskultúrát.

*

Ha mármost a magyar kultúrára tekintünk, a helyzet még összetettebb. Elvész, megmarad, erősödik az áradatban? Szörnyű próféciák, kétségbeesések, nekilendülések váltogatták egymást több évszázada. Nem tudtunk erős érzelmi töltet nélkül beszélni erről a kérdésről.

Az ezredforduló kulturális minisztere beiktatása előtt néhány nappal adta első hivatalos interjóját a televízióban, és többek között arról beszélt, milyen fontos lenne egy kulturális szövetség kialakítása Európában a magyar kultúra érdekében is. Szövetséget kell kötnünk ezen belül – mondta – különösen azokkal az országokkal, amelyek határainkhoz közel vannak, hisz ha valaki, akkor mi megértjük egymást.

Rokonszenves gondolat volt ez, már annak belátása miatt is, hogy a kultúrák között nem lehetnek határvonalak, létünkre csak az egész viszonyában kérdezhetünk rá. Sehogy másként. Rokonszenves, mondom, de két kérdést nyomban fölvetett. Az első: ki vagy mi ellen kell számunkra ez a szövetség? A második: vajon megvalósítható-e, hiszen az európai nemzetek régen és a jelenben is legalább annyira rivalizálnak egymással a kultúrában, mint bármely más területen?

A második kérdésre a válasz sajnos negatív: ez a szövetség a legtöbb területen nem létezik, szomszédainknak jórészt érdektelen rivá-

lisai maradtunk. Sőt vannak, akik a teljes befelé fordulás és ellenség-kreálás kürtjeit fújják.

Az első kérdést illetően Európa emblemikus értelmiségei még mindig a néhány évtizeddel korábban kibontakozó és az ezredfordulóra uralkodóvá váló kulturális világrend meghatározó tendenciája ellen fogalmazták meg aggályaikat. Az ellen a kulturális világpiac ellen, amely a maga egysíkúságával megállíthatatlanul leértékelte mind az európai, mind a magyar magaskultúrát.

Ezekben a közös aggályokban nem csak arról volt szó, hogy az európai és benne a magyar alkotók színe-java képtelen megélni egy olyan piacon, amelyről John Keane azt mondja, hogy csöndben és lopva arra törekszik, hogy minden olyan véleményt, amely nem komerciális, és minden olyan életformát, amely nem piaci, kitúrjon a nyilvánosságból, és amely azt a demokráciától idegen tételt táplálja, hogy a fogyasztói életmód maga az élet. Még csak nem is arról, hogy ennek a piacnak nem állhatja útját egyetlen országhatár sem, hanem arról, hogy visszavonhatatlanul átalakítja a nemzeti tömegkultúrát is. Minden apró szegletébe behatol, és nem egyszerűen perifériára, skanzenbe szorítja például a hagyományos folklórt, de saját képére formálja azt. Persze ellenerők és visszahatások is érvényesülnek, az amerikanizálódás az európaizálódással szemben, a hibridizációban, mint ahogy erre a *Zárva várt Nyugat* című tanulmánykötetben Kovács János Mátyás szellemesen polemikus írásában rámutatott.²

Tény, hogy a magyar kultúra is strukturális átalakulást élt és él meg. Az a sok évszázadon át kialakult kölcsönhatás, amely a magyar és valamennyi európai nemzet kultúrájának fejlődését biztosította, az ezredforduló körüli évtizedekben változni látszik. Aminek tanúi lehettünk a XX. század második felében, az egyrészt a magas- vagy elit kultúra és a tömegkultúra szüntelen és termékenyítő módon való egymásra hatásának átalakulása, felbomlása. Egy furcsa, új, eklektikus szimbiózis alakult ki, amelyet nem is lehet plasztikusabban ábrázolni,

² „Európaizálás? Európanizálás? Még pontos szavunk sincs rá, pedig pár év se kell, és nacionalista – értsd: jóval több, mint euroszeptikus – retorikában elfoglalja majd az őt megillető helyet az amerikanizálódás vádjá mellett.” Kovács János Mátyás: Versengő ajánlatok – passzív rezisztencia. In: *A zárva várt Nyugat. Kulturális globalizáció Magyarországon*. (Szerk.: Kovács János Mátyás.) 2000/Sík Kiadó, Budapest, 2002, 468.

mint amit a szerb rendező, Emir Kusturica sikerfilmje, a *Macska-jaj* mutat be nekünk. De ugyanez a problémakör érzékelhető az 1999. év talán legszebb magyar filmjében, Enyedi Ildikó *Simon mágusában* is minden stilisztikai eltérés ellenére, mert példabeszéd ez a film a talmiról és az értékről, humánumról és esélyekről egy fonák világban.

A kulturális struktúra- vagy korszakváltás más tényezőiről elég címszavakat sorolni. A mediális, digitális és mobilkommunikációs váltás, illetve az ikonikus, vizuális fordulat ugyancsak ellentmondásos fejleményekkel járt. Igaz, ez a hálózatok szerveződése, az autonóm kommunikáció, ennek az önálló nyelve, helyenként az idegen nyelv elsajátításának ösztönzése. Ugyanakkor a felszínesség, a szabadságban megjelenő kulturátlanság virulenciáját a világhálón tömegével megtalálható kultúrjavarok ugyanolyan elérhetetlen távolságban maradnak a felhasználóktól, mint a polcokon sorakozó könyvek. Nem beszélve arról, hogy a piaci manipuláció itt is hatalmas úr, és egyre láthatóbbak a politikai fenyegetések, az egyének, csoportok elérése és ellenőrzése.³

Itt van aztán az emlékezetfordulat, amely az örökségkeresés és örökségalkotás előtt nyitott végtelennek tűnő perspektívát, nyomában markáns kulturális trendek, sőt iparágak bontakoztak ki, és igyekeznek lendületet adni a múltba forduló identitáskereséseknek mind a mai napig, miközben elvesztek – egyesek szerint örökre – a jövőperspektívák, a távoli horizontok. A képzelet már nem kapcsolódhat össze a fantáziával, hanem a lokalitásból és az ehhez kapcsolódó múltból építkezik, miközben örök vitában áll más lokalitásokkal és a múltjukkal rosszul sáfárkodó örökösökkel, nem is beszélve az emlékezet nélküli páriákról. Az emlékezetfordulat persze megfér a szakralizált jövőperspektívákkal, mégis hagy maga után egy kis szomorúságot, rezignáltságot a reális egyetemesség elvesztése miatt. Elég néhány Krasznahorkai László-alkotást elolvasnunk, hogy értsük, mi is ez.

A kultúrában fellelhető rezignáltság és melankólia volt érzékelhető a két európai szellemóriás, Pierre Bourdieu és Günter Grass ezredfor-

³ Jevgenyij Morozov említette, hogy egy minszki tüntetést követően a hatóságok 600 embert tartóztattak le, mert bemérték a mobiljukon keresztül őket egy Ericsson-technológiával készült berendezéssel. Nem beszélve az arab világban a diktatúrák által alkalmazott mobilszolgáltatások és internet-elérhetőségi korlátokról, megfigyelésekről.

dulós beszélgetésében. Idézzük fel Bourdieu szkepszisét és az akkor éppen friss Nobel-díjas német író válaszát:

„*Bourdieu*: Sajnos különleges körülményeknek kell összejátszaniuk ahhoz, hogy a diskurzus előállítói, az írók, művészek, kutatók újra birtokba vehessék termelési eszközeiket. Tudatosan fejezem ki magam a marxizmus kissé régies nyelvén. Paradox módon a szó emberei ma nem gyakorolnak ellenőrzést a termelési eszközök és a terjesztési csatornák fölött, kénytelenek kis zugokba visszahúzódni és kerülő utakon járni.

Grass: Csak hogy ne kezdjünk siránkozni, szeretném leszögezni, mindig is kisebbségben voltunk, és ha végigtekintünk a történelem folyamátán, az a meglepő, hogy mennyi mindent el lehetett érni kisebbségből. Természetesen ki kell alakítani bizonyos taktikákat, hogy az embert meghallgassák. Én például, mint polgár kénytelen vagyok megszegni azt az általános írói szabályt, amely az ismétlés elkerülésére int. ... Úgy gondolom, nekünk magunktól kell olyan ajánlatokat tennünk, amelyek elől nem lehet kitérni.”⁴

Nos, ezek az ajánlatok léteznek, jelentőségüket nem lehet eléggé túlbecsülni. Léteznek természetesen Európában is, mi több, aktív, de mégis tartózkodó kultúrpolitikát testesítenek meg. Két ilyen ajánlatról és ezek sorsáról beszélnek.

Az első az emlékezetfordulathoz, az abból táplálkozó örökségalkotáshoz kapcsolódik. Ez a Bilbao-effektussal, a múzeumboommal, a tájépítészet, a tájvédelem, az örökségvédelem előretörésével, a regionális térformálással növekedő városépítészettel, a kulturális tervezés világtrendjével, a turizmus egyik gazdasági húzóágazattá válásával függ össze. Ez a nagyszerű uniós ajánlat ma is él pályázatokban, kezdeményezésekben. Mindenekelőtt az európai kulturális fővárosok kialakítása sok-sok izgalmat, ötletet, kulturális pezsgést hozó életéhez kapcsolódik. Azonban látnunk kell, hogy ha például Pécs siker volt, a határokon túlmutató regionális kulturális központ vágyálom maradt. Követtük a trendet, lett sok szép városközpont szerte az országban. Azt mondom, nem volt hiába. De válságban ez az ajánlat a fejlettebb országok számára marad vállalható, s nem is biztos, hogy tartósan

⁴ A műsort a Radio Bremen készítette és az Arte tévé sugározta 1999. december 5-én rádiós változatban. A Radio Bremen két hullámhosszán december 29-én hangzott el. A beszélgetés rövidített, előzetes nyomtatott szövege megjelent a *Die Zeit* 1999. december 2., 49. számában.

megteremthető vele erős lokális identitás. Különösen, ha a teremtett múlt nem válik fenntarthatóvá, és romosodásnak indul.

Az évezred első esztendejében Európa megfogalmazta másik, mindmáig legjelentősebb kulturális ajánlatát. A lisszaboni fordulatról, azaz az uniós csúcscrtekezleten 2000 márciusában elfogadott tízéves középtávú terv elfogadásáról beszélek. Nem volt kevesebbről szó, mint hogy az Európai Unió az oktatást és a képzést olyan stratégiai ágazatként határozta meg, amely a humánerőforrás-fejlesztés pilléreként Európa és a tagállamok versenyképességének, kiegyensúlyozott társadalmi, gazdasági fejlődésének nem csupán előfeltétele, hanem motorja. A cél az volt, hogy tíz év alatt a kontinens a világ legversenyképesebb és legdinamikusabban fejlődő tudásalapú térségévé váljon, amely növekvő számú és javuló minőségű munkalehetőséget kínál. Ennek érdekében az unió országai az oktatási és képzési rendszerek átfogó fejlesztését határozták el, amit a tagállamoknak is számottevő forrásokkal kellett segíteni, nem is beszélve a folyamatos tapasztalat- és információcseréről.

Európának ez a kiteljesedő eszménye nyert kifejezést Konrád György *A tanuló kontinens* című szép esszéjében, amelyben egyenesen arról beszélt, hogy Európa címere a tanuló ember. Idézzük néhány gondolatát: „Ez a melléknévi igenév (tanuló) az értékrend alapja és a fejlődés titka, s ha tetszik, maga az identitás. Az ember tanul a rajta kívül és benne magában zajló természet rejtelseiből. A kutatás: tanulás, ami mint cselekvés mindennek, ami van, bíráló megőrzését, korrekcióját és továbbfejlesztését jelenti, olykor pedig rendszerszerű változásokat, forradalmakat. A tanuló ember képes a megbánásra, és tud a hibáiból tanulni. Megtanulja tisztelni a másik embert és önmagát mint önuralommal rendelkező alanyt. Megismeri a környezetét, a terepét, kitapogatja lehetőségeit, okul az elmaradásaiából, több eredményt kevesebb fáradtsággal akar elérni, finomítja és csiszolja az eszközeit és a módszereit.

A tanuló ember ellentéte a veszekedő ember, aki önmagának mindig igazat ad, másoknak – netán mások egy bizonyos csoportjának – sosem, önbírálatra képtelen, a bajokért másokat okol, kesereg, kiabál, szereti ha vörösödik a feje, kikel magából, az öklét rázza, így bizonyosodik meg az erőiről.”⁵

⁵ <https://regi.sofar.hu/2005/07/10/a-tanulo-kontinens/>

Tíz év elteltével és különösen 2001 szeptembere óta a veszekező, harcias ember eszménye hódítana a világban és a kontinensen is. Talán egy régi-új koreszme kibontakozásának leszünk tanúi a válság elhúzódásának nyomán? Nem túlzottan biztató jel, hogy az egyébként csak diskurzusokban létező európai identitás mostanság, a multikulturalizmussal kapcsolatos viták időszakában éppen az idegenekkel szemben fogalmazódik meg. Éles verseny, konfliktusok, a háború kultúrájának kiteljesedése elé nézünk. A nietzschei világ közeleg? A háború kultúrájának terjedése tőlünk sem idegen, a politikában eluralkodott, és erőteljesen jelen van a szélsőjobboldali szubkultúrákban, formálja a divatot, a paramilitáns alakulatok körül markáns erőszak kultusz tapasztalható, és nálunk ezen belül sajátosan tömegkulturális formákban látjuk viszont az irredenta Trianon-élményt.

Az elmúlt húsz évben tanúi lehettünk annak, hogyan marginalizálódtak a korszak elején intenzív vitákat kiváltó Kelet-Európáról, Kelet-Közép-Európáról, különböző együtt élő nemzetek kapcsolatáról, a visegrádi négyek együttműködéséről szóló ajánlatok. A konvergenciaprogramok sokasága ellenére a centrifugális erők erősödnek. De itt van egy friss példa. Az imagináriussá válás fenyegeti a magyar elnökség alatt 2011 áprilisában elfogadott Duna-stratégia eszméjét és különösen kulturális tartalmát, talán nem véletlenül, hiszen a programhoz sem új intézményeket, sem jogszabályokat, sem külön forrásokat nem rendeltek, nem is beszélve arról, hogy a célok megvalósításának nincs határideje. A Kárpát-medence gondolata a magyar szupremácia visszaszerzésének gyanúját kelti szomszédainkban, és ahelyett, hogy ennek elosztatására történnének legalább kulturális kísérletek (amelyek csak hosszú távon hoznának eredményt), a szupremáciaszerzési szándékre erősítő törekvéseknek lehetünk tanúi. Az egyre markánsabb magyarságerősítő programok egyfajta bezárkózó, összezáró mentalitás felé mutatnak. Pontosan érzékelte ezt Kertész Imre már 2001-ben, amikor a tágasság, a világ, az ellenpólus és a kritika kultúrpolitikai leváltásáról beszélt egyik könyvében.⁶ S amikor mindezt a „zsidó” szóval szimbolizálja, már a mai jobboldali integrációs akarat dezintegrációs eredményére, azaz az idegenné tétel és válás hatására

⁶ Kertész Imre: *Mentés másként. Feljegyzések 2001–2003*. Magvető Kiadó, Budapest, 2011, 5–6.

kell felhívni a figyelmet. A tágasság, a világ, az ellenpólus és a kritika mintha túrtté, tiltottá válna. Az érdekes az, hogy baloldalt sem a válság előtt, sem most nem alakította ki viszonyát semmilyen komolyan vehető formában a határokon átívelő regionalitáshoz, a dunai vagy a kárpát-medencei népek együttműködése kulturális stratégiájához.

Mindazonáltal Európa nem mondott le a „tanuló kontinens” eszményéről, bár jól látható, hogy az ezredfordulós ajánlat nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Átgondolást, változtatást követel kontinentális szinten. Erre az átgondolásra a közös bajban azonban egyelőre nem jut idő. Pedig látszik, hogy komolyan kellene venni, hogy a mai, a kibővített unió nem ugyanaz, mint az ezredfordulós, hogy az országok közötti egyenetlenségeknek komoly következményei vannak.

2004 után mindenesetre Magyarország is igyekezett az ajánlat, az eszmény szerint cselekedni egészen 2010-ig. Mostanság azonban erőt vett a kormányzat az euroszkepticizmus és a pánik. Utakat keres és reményeket táplál egy másfajta beágyazódás felé. Ajánlkozik, aztán csalódik, de Magyarországot már a köztes szférában helyezi el, be nem vallotta a tartósan leszakadó régióban, ahol a fejlesztés, a beruházás és az ehhez társuló társadalmi kohézió az ázsiai kínálattal való versenyben dől el. Így aztán kevesebb gimnáziumi érettségiző, kevesebb diplomás, több szakmunkás, betanított és betanítható munkás kell, összességében alacsonyabb képzettségű, végzettségű, jövedelmű többség, viszont talán több munkahely. 2011 az elfordulás éve a „tudás kontinensének” programjától. A dekulturálódás ajánlatának megvalósítása következik.⁷ Mintha a válság örökké tartana, miközben az elrugaszkodás, a fejlődés éveinek eljövételéről beszélnek

Lehet egyáltalán a válság közepén kulturális ajánlatot megfogalmazni?

De hát a nagy konzervatív jobboldali két példakép, Bethlen István és Klebelsberg Kunó nem ezt tette? Nem. Ez a művelődéspolitikai – írta Romsics Ignác – „...amelynek egyik fontos célja az volt, hogy a

⁷ GDP-arányosan a legnagyobb arányú pénzkivonás (–0,4%) a 2012-es költségvetésben az oktatásból történt, amelynek közel felét a felsőoktatás adja (HVG, 2012. január 14.). Persze elfordulás ez saját 2009-es „Minőség a kultúrában” programjuktól is.

maga sajátos eszközeivel elősegítse a rendszer megszilárdulását, illetve hozzájáruljon stabilitásának fenntartásához, tulajdonképpen már 1922-re készen állt. Gyakorlattá azonban viszonylag későn, lényegében csak az ország gazdasági helyzetének rendezése után, 1924–25-től kezdődően válhatott.”⁸

De miért is tudott hatékony lenni ez a Kornis Gyula nevével fémjelvezhető alapvetés a válság időszakában? Mindenekelőtt azért, mert mozgósította a hagyományos uralkodó osztályt és annak dzsentroid csoportjait pozíciók, anyagi és szellemi javak újraosztása reményében, és az államideológia szolgálatának fejében. Ezért nemcsak antikommunista, de élesen antiliberális, illetve antiszemita volt. Szolgálóit mentesítette Trianon felelőssége alól, és bűnbakká kiáltotta ki az első világháborút igénylőkkel szemben a háborút ellenzőket. A háborús trauma feldolgozására képtelen, hamis lelkiütemű magyar elitet teremtett. Ilyen értelemben igyekezett a magyar értelmiségi elitben hegemon helyzetbe juttatni a jobboldali konzervativizmust, és ez megmutatkozott művészet- és irodalompolitikájában. A kormányzat a másságot megbélyegezte és elűldözte, jogot kreált a politikai felelősségre vonásra, bevezette Magyarországon a politikai bűnözés fogalmát.⁹ Ideológiája szolgálatába állította a közoktatást és a közművelődést, majd a válság elhárítását követően kiterjesztette azt.

Miután a Horthy–Bethlen–Klebsberg-féle politika nem tudott biztosítani társadalmi emelkedést óriási tömegeknek, politikai emancipációt pedig – részben emiatt – nem is akart adni, a demokráciát tagadta meg állampolgárai nagy részétől, a kultúrfölény délibábját festette az értelmiség elé.

Milyen eredményt hozott a harmincas évek beköszöntével a klebsbergi mű, a neonacionalizmus építménye? Milyen volt Magyarország szellemi kisugárzása, és milyen ennek a világnak a belső atmoszférája? Egy biztos. A társadalmi integráció az egy ideig emelkedő kulturális költségvetési arányok, a népiskolai program ellenére sem valósult meg. A kirekesztettség mértéke iszonyatos maradt. A ha-

⁸ Romsics Ignác: *Ellenforradalom és konszolidáció*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982, 211.

⁹ Ormos Mária: *A katedrától a halálsorig. Ágoston Péter, 1874–1925*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2011, 229.

talom gőgje visszataszító volt. Emlékeztethetnék az *Apollo*, a *Válasz*, a *Szép Szó* és a Márciusi Front fiataljaira, Szekfű Gyula pálfordulására és így tovább. De még a szélsőjobboldali ellenzék is népi lehetett. Akárcsak manapság.

*

Ma mit látunk? Bűnbakképzést, klientúraépítést, illiberalizmust, kommunistázást, szétesettséget,¹⁰ aránytalanul növekvő forrásmegvonást. Poszler Györggyel szólva: elszabadult hajóágyú tör-zúz a hajótérben?¹¹ Nem lennék igazságos, ha a bizonyos fragmentált átgondoltságot megtagadnám a jelentől. Idesorolom az MTA átalakítását. (Hozzá kell tenni, hogy csak a 2012-es első pályázati esztendő után látszik majd, hogy ennek vesztese lesz-e a társadalomtudomány a természettudományok javára.) A kulturális örökség kezelését, a múzeumok és más közgyűjtemények most folyó erodálását már nem nevezném átgondoltnak. És mi van a válság utánra tartogatott eszménnyel? Semmi. (Ezen nem változtat a *Heti Válasz* budapesti urbanisztikai konferenciájának néhány gondolata, hiszen ötletek szép számmal születtek korábban is.) Talán a nemzeti kulturális értékek fokozott népszerűsítése a nagyvilágban – ez az eszmény? A Liszt-év és a repülőtér átnevezése? Az uniós elnökség fél évének offenzívája? Egy kétes hírű és eredményű, Kínában rendezett kiállítással, a bukaresti Magyar Kulturális Intézet vezetőjének szégyenletes leváltásával? Ez is csak az év végig tartott, amikor kiderült, hogy a lengyel elnökség sokszorosan attraktívabb, gazdagabb fél évet produkált a Németország és Oroszország felé nyújtott baráti kézzel, Wajdával, Milosz-centenáriummal, Stanisław Lemmel, Európai Kulturális Kongresszussal és

¹⁰ Három minisztériumhoz, a Nefmi keretében pedig több államtitkársághoz tartoznak, kerülnek kulturális ügyek, nem is szólva az öt kormánybiztosról: a film, az opera- és daléneklés, az Andrássy-negyed, a budai Vár rekonstrukciója és az alaptörvény kultuszának megszervezésére kinevezett személyről. Az MTA és az NKA hagyományos intézményei mellett a Fekete-féle akadémia is teljes művészetszervező önállóságot és 2012-ben ehhez 1 milliárd forintot kap.

¹¹ Az elszabadult hajóágyúk kora. Láng Zsuzsa interjúja Poszler Györggyel. *Népszabadság*, 2011. június 14.

még sorolhatnám. A lengyel konzervatív európaiság miért nem példa idehaza?

Nemcsak a 2009-es fideszes kulturális program maradt írott miaszt, de hol van az Új Széchenyi Terv támogatásdömpingje a filmiparnak vagy az ún. kreatív iparágaknak? Nem volt, pedig lehetett volna a válságra elképzelés, 2008 óta több mint három év elteltével sincs, csak az erőtlen védekezés az állandó elvonások ellen. A baloldálnak sincsen mentsége, legfeljebb, hogy nemet mondott az oktatási törvényekre. Leginkább azonban hallgat, és most sincs kulturális stratégiája.¹²

„A kultúra jó sorsban ékesség, balsorsban menedék.” Az Andrásynegyed helyett jó állapotban kell megőrizni intézményeinket, be kell fejezni a megkezdett felújításokat, rendbe kell hozni Lechner Ödön remekbe szabott Üllői úti palotáját, nem szabad a muzeológusokból teremőröket csinálni, mert ez szellemi értékeink megalázása. Vigyázni kell menedékeinkre, és össze kell rá kaparni a pénzt, de ez mind nem elég. A válság utánra kell gondolni, és itt szembe kell nézni az összetorlódott és megoldatlan kérdések tömegével. A leértékelődésekkel, a kulturális generációváltással, a szocializációval, az átadás-átvételben jelentkező nemzedéki feszültségekkel és a kulturális dep-priváció szörnyével.

2006-ban, vagyis a válság előtt Ferge Zsuzsa úgy becsülte, hogy a szegénységben és a peremén vagy árnyékában élők együtt a népesség mintegy 40 százalékát tették ki.¹³ Ma nemcsak rosszabbul állunk, hanem a helyzet egyre romlik. Ha nincs reális és felelős terv a társadalmi kohézió erősítésére és a kulturálisan megnyomorított és elnyomott milliók felemelésére, ha nem a közoktatásnál és a köz művelődésénél kezdjük az újragondolást, és ha nem kapcsoljuk össze ezt a média, az internet, a vizualitás világának kérdéseivel, akkor... nos, akkor mi lesz? Semmi különös. Elháborúztatunk a fogyó koncon. (2012)

¹² A baloldali stratégia szükségességéről l. Földes György: Honnan hová, szocialisták? *Egyenlítő*, 2010, 6.

¹³ Laki László: Modernizációs ugrások avagy a „Szinlelt kapitalizmustól” a „Félperifériás újkapitalizmusig”. *Társadalomkutatás*, 2011. december.

A kiadásért felel a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Felelős szerkesztő Gellériné Lázár Márta
Tördelés Borbáth Gábor
Fedél Jankovič Milán
Nyomás, kötés Alfadat-Press Kft.
Felelős vezető Sashalmi Péter
Megjelent 17,5 ív (A/5) terjedelemben